Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

	Key Indicator - 3.3 Research Publications and Awards (25)						
	3.3.1 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the last five years (10)						
	2021-22						
Sr. No	**Title of paper**	**Name of the author/s**	**Department of the Teachers**	**Name of journal**	**Year of public.**	**ISSN No**	**Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal**
164	Bharatiya sheti vyavasayachya adhunikatechya vatchaliltil adachani	Dr. Golde S. G.	Economics	B.Adhar International Peer -Reviewed Indexed Research Journal ,7.675	January 2021	2278 9308	www.aadharsocial.co m
165	Inappropriate Resistance to Changes in Ordnance Factories	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Current Global Reviewer, Issue IX, Vol. IV.	February 2021	2319 8648	N.A.
166	Adhiwasi Sant Apshri gula maharaj	Dr Gavit R. R.	History	Ajanta 6.399 Ajanta International journal Vol. X, Issue.01	March 2021	2277 5730	www.sjifactor.com
167	Sant Sahityatil Lokshikshan	Dr. Lagade. P.M	Marathi	Ajanta 6.399 Ajanta International journal Vol. X, Issue.1	March 2021	2277 5730	www.sjifactor.com
168	Navin Krushi Kayde ani Shetkaryache Sashamikaran Page no.- 118-122	Dr. Golde S. G.	Economics	Vidyawarta, I.F.- 7.940 Spl- Issue, Vol. 02	March 2021	2319 9318	www.vidyawarta.com
169	Khandesatil Bhill Sansathacha Etihas	Dr Gavit R.R.	History	Shodhankan, Issue-01, Vol -1	April 2021	2250 0383	N.A.
170	Aadiwashi Mahilaonka Arthik Sashktikaran	Dr. Golde S. G.	Economics	Printing Area I.F.- 7.891,Issue- 75 Vol. 02	April-2021	2394 5903	www.vidyawarta.com
171	A History of Learning system and Education Institutions in Ancient India	Dr Gavit R.R.	History	GALAXY LINK, Ajanta 6.399 Issue- II5 Vol. IX	May 2021	2277 5730	www.sjifactor.com
172	Corona KalatilVaidhykiyVyavsayVaNaitikta	Dr. Patil B. M	Philosophy	Current Global Reviewer Peer Reviewed & Indexed Journal 7.139 Issue X I,	May 2021	2319 8648	www.rjorunals.co.in

				Vol. I			
173	Caste in omprakash valmikis joothan : a dslits life	Dr.Wankhede M.R.	English	Research Journey I.F. – 6.6251 Issue 267A	May 2021	2348 7143	www.researchjourney.net
174	Indias Foreign Policy is moving towards Realism P. 55-60	Dr. Vispute D. G.	Defence & Strategic Studies	Current Global Reviewer, Peer Reviewed & Indexed Journal, Issue X, Vol. II.	May 2021	2319 8648	N.A.
175	Context of the Indian Cinema in Pre Independence India	Dr Gavit R.R.	History	Printing Area Peer Rev IIJIF 7.891 Issue 78,Vol. 2	June 2021	2319 9318	www.vidyawarta.com
176	India Maritime Security	Dr. Vispute D.G	Defense Studies	Bharati publications New Delhi	June 2021	9789 3908 1803 7	www.bhartipublications.com
177	Hindi upanyaso me chitri adivasi jivan sangarsha	Dr Patil Y G.	Hindi	Akshara Issue II	June 2020	2582 5429	www.aimrj.com
178	Nikolas Manuche Storio Do Mogor	Dr Gavit R.R.	History	Printing Area Peer Rev IIJIF 7.891 Issue 77,Vol. 2	June 2021	2394 5303	www.vidyawarta.com
179	Rakeshkumar singh krut: pathar par kohra main adivasiyon ki dasha	Dr Tardeja Manju	Hindi	Akshara I.F-5.54 Special Issue-02	June 2021	2582 5429	www.aimrj.com
180	Review of Literature of Geo- Health Issues in Tribal Areas of 21 Century,	Dr.Suryawanshi D. S	Geography	International Journal of Engineering, Management and Humanities (IJEMH) refereed journal. Volume-2, Issue-4, pp:63-66	July 20221	2395 5252	www.ijemh.com
181	Health Care Services in Tribal Tehsils of Nashik district,	Dr. Suryawanshi D. S	Geography	IJCRT Peer Reviewed Refereed Journal, Volume 9, Issue 7, (I/F-7.97)	July 2021	2320 2882	www.ijcrt.org

182	Covid 19 ani Bharatiya pararashtra dhoran	Dr. Khatri S.S.	Political Science	GENIUS, Ajanta 6.631,VOL- X , Issue- I	August 2021	2279 0489	www.sjifactor.com
183	Kharach Mahila Sabal Zalyat Ka? 87- 89	Dr. Patil B. M	Philosophy	B.Adhar International Peer -Reviewed Indexed Research Journal 7.675, Issue-324 Vol -VI	September 2021	2278 9308	www.aadharsocial.co m
184	Gitashri ki kahaniyaome sri vimarsh	Dr Tardeja Manju	Hindi	Akshara, I./F-5.54, Special Issue-02 Vol -VI	September 2021	2582 5429	www.aimrj.com
185	Gahasattasai me chitrit nari aur rutu varrnan	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	Akshar wangmay, ISSUE-IV, Vol-III	October 2021	2229 4929	N.A.
186	Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, with special reference to SERVQUAL Model	Dr Rote Nilesh A	Commerce & Business Law	B. Aadhar International Peer Reviewed Indexed Research Journal 7.675 Issue 331	December 2021	2278 9308	www.aadharsocial.co m
187	Upnishad Vicharo Ki Sarthakta 70-72	Dr. Patil B. M	Philosophy	B.Adhar International Peer -Reviewed Indexed Research Journal 7.675, Issue-331	December 2021	2278 9308	www.aadharsocial.co m
188	Spatial analysis of area influence of PHCs in tribal tahsils of nasik district	Suryawanshi D. S	Geography	IJARIAT issue 3,Volume:08, pp.13-16 (I/F 6.078)	January, 2022	2230 9578	www.ijariit.com
189	Measuring service quality GAP in staste bank of india in nasik city	Dr Rote Nilesh A	Commerce & Business Law	Advance & innovative research Issue-1(IV) ,Vol -9	January, 2022	2384 7780	www.iaraedu.com
190	Maharashtratil bhatkya vimukt jamatiche samajik jivan	Dr. Patil M.B.	Marathi	Vivek research journal k, Issue I, vol-I	March 2022	2581 8848	N.A
191	Relative Measurement of Customer Satisfaction in SBI and HDFC Bank in Nashik City	Dr Rote Nilesh A	Commerce & Business Law	Journal of Education: Rabindra Bharati University (CARE Listed) Issue-1(I) Vol - XXIII	March 2022	0972 7175	N.A

192	Dalit sahityache swarup ani vastvikata	Dr. Patil M.B.	Marathi	Sanshodhak, Issue 90	March 2022	2394 5990	UGC care list
193	Nutritional status of children in tribal tahsils of nasik district..	Dr. Suryawanshi D. S	Geography	Shodhasamhita , pp.78-86 UGC care group I	April , 2022,	2277 7067	www.ijariit.com

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Editor in Chief
Mr Arun B. Godam

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly - Nov. 2020 - Apr. 2021 | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue XII Vol. III Jan. 2021 | Impact Factor :7.139

Index

Sr. No.	Article Title	Author	Page No.
1	Innovative Teaching Methods And Their Significance	Dr. Balid Ujwala Shimon	1
2	Language Barrier: an Impact of Cultural Difference reflected in *The Italians* by F. G. Paci	Jayashri M. Lohar	5
3	Comparative Politics	Mrs Maimanat Jahan Ara	10
4	Demonetization and Electronic Payment System	Prof . Durdana Siddiqui	16
5	Digital payment system: Financial Literacy	Memon S. Mohd Yusuf	23
6	Impact of Digital Payment System and Social Life	Siddharth Nisargandha	29
7	Commentary On Emotional Marketing	Dr. Nilesh A. Rote	37
8	In Vitro Antagonistic Activity of Trichoderma species against Macrophomina phaseolina (Tassi) Goid	Dr. Aithal Sadanand V.	46
9	महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्य विचारांची उपयुक्तता	प्रा. ताडोड गंगाधर धर्मन्ना	51
10	भाषांतर-अनुवाद प्रक्रियचे स्वरूप	प्रा. डॉ. संतोष चंपती हंकारे	55
11	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. श्रीहरी दासु चव्हाण	59
12	वीरशैव मठ परंपरा आणि लातूर नगरीतील श्री झिंगणेश्वर स्वामी मठ :एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. दाम्रे शैलजा शंकरराव	62
13	मराठा सेवा संघाची पंचसूत्रांमधील राजसत्ताचे महत्त्व	प्रा. सय्यद आर. आर.	65
14	बुद्धतत्त्वज्ञानाची मुख्य आधारतत्त्वे व नैतिक शिकवण	डॉ. बालाजी मा. गव्हाळे	69

Vidya Wa... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly - Nov. 2020- Apr. 2021 | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue XII Vol III, Jan. 2021 | Impact Factor : 7.139

COMMENTARY ON EMOTIONAL MARKETING

Dr. Nilesh A. Rote
Assistant Professor, Head of Dept. of Commerce, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule.

---------------- (7) ----------------

Abstract:

The growing competitive marketing environment of product and services has made challenging for marketers to retain their customers. It is seen that conventional marketing practices are not that effective to sustain in the competition. Therefore the focus now is to grasp customers' inner emotions through the promotion of that product or service; emotions are mental states of readiness that arise from appraisals of events or one's thoughts. This article outlines the theoretical concepts related to the term emotions and briefs the types of emotions and feelings those nurture emotions. This is followed by an elaboration of the ways of emotion expression and emotion measurement techniques. This article closes with the role and importance of emotions in marketing functions to grow the loyal customer base and dominate the market.

Keywords: Emotions, Emotional Intelligence, Emotional Marketing.

Introduction:

The evolution that marketing has followed in the latest years has created a natural alliance between human-computer interaction and the world of digital businesses. In the digital age, in which businesses are competing online to win the customers' minds, designing for emotion is essential to maximize conversion, since purchase decisions can be highly influenced by emotions[11]. In buying and selling process, emotional factors are important as classic functional aspects of customer purchasing behaviour. Always enterprises try to establish with the customer an emotional channel of trust and mutual collaboration. At present, the most important aspect of the product sale is the relationship that the consumer establishes with the brand and the emotions that the product or service communicates to consumer[5].

Using emotion to influence people is not a new practice. It's been done since the time of Aristotle and maybe even before that. The Greek philosopher identified emotion as one of the three techniques to appeal and influence the audience. First is *a logo* or a way of convincing your audience using facts and figures, while the use of authority or credibility is called *ethos*. Lastly, *pathos* appeals to emotion[15]. An emotion is a mental and physiological state associated with a wide variety of feelings, thoughts, and internal (physical) or external (social) behaviors. Emotion is a process, in which the perception of a set of stimuli, allows a cognitive assessment that enables people to label and identifies a particular emotional state[9]. Emotional Marketing in marketing terms is a medium through which companies are building their brand by directly appealing to customers through their emotional states. By understanding their needs, aspiration, principles, objective, emotional marketing is effectively persuading their customers to buy products as well as remain brand loyal[13]. Various techniques are available to analyse the audience's emotions. Many kinds of physiological characteristics are used to pull out emotions, like voice,

facial expressions, hand gestures, body movements, heartbeat, blood pressure, textual information, etc.

In existing market conditions, emotional marketing is an effective instrument for encouraging customers to purchase. The core focus of Emotional Marketing is to produce emotional appeal and influence buying decisions. Most often, the strongest human emotions have the best chances of success[15]. Knowing the strongest emotions of the target customer and creating of socio-emotional connection is a new way of handling consumer needs of the market[13]. To survive, sustain and dominate the market, vigorous emotional marketing is the way of success.

Review of Literature:

Richard P. Bagozzi (1997): Consumer decision-making is very much characterized by emotional processes and their role in purposive action. Emotions serve to motivate action, qualify information processing, and in general regulate the pursuit of consumption goals.

Tomas Rytel (2009): Emotional exchange factors affected by the increasing culture of consuming symbols become the key attribute of exchange in the postmodern era, therefore the formation of the emotional marketing concept becomes a relevant object of research in contemporary marketing management.

Domenico Consoli (2010): Purchasing choices and decisions are the results of a careful analysis of rational and emotional aspects; the emotional conditions influence every stage of decision-making in purchasing processes. Emotions play a key role in any kind of social or business decision. The emotions are manifested in verbal, facial, and textual expressions.

Zhengjie Zhang & Yukun Luo (2018): Under the background of the rapid development, the material needs of consumers have been greatly satisfied, which has led to a higher level of emotional needs. Emotional marketing and its influence factors having a positive impact on consumers' purchase intentions, and emotional needs have a unique position in emotional marketing strategies.

Rahul Bishen (2018): Marketers emphasize understanding the key emotions that make the audience connect with the product and employing focus on emotions-based marketing activities. Emotional marketing focuses to buy a share of the heart, making the impact long-lasting enough. Positive emotional appeals improve brand recall scores for a long time.

Meaning of Emotion and Emotional Marketing:

Emotion: An emotion is a mental and physiological state associated with a wide variety of feelings, thoughts, and internal (physical) or external (social) behaviors5. Emotion is a mental state of readiness that arises from cognitive appraisals of events or thoughts; and may result in specific actions to affirm or cope with the emotion, depending on its nature and meaning for the person having it[2]. According to different studies, it is a process in which a set of stimuli affects the perceiver in such a way that the further action of the person is determined by the stimuli. These emotional stimuli could be an event, a scene, a facial expression, a motive, a campaign etc[13]. Emotions are important in social behaviour and stimulate cognitive processes for strategies making.

Emotional Marketing: Emotional marketing is the deliberate use of persuasive messages that tap into human emotion to form a deep connection with the audience toward achieving the desired

DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly - Nov. 2020- Apr. 2021 | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue XII Vol III, Jan. 2021 | Impact Factor : 7.139

result. Often, it appeals to a single emotion only. It can be fear, anger, joy, or any other human emotion that is strong enough to influence decision-making or urge an action[15]. Emotional marketing refers to marketing and advertising that primarily uses emotional appeals to make your customers and prospective customers notice, remember, share, and buy your company's products or services. Emotional marketing typically taps into a singular emotion, like happiness, sadness, anger, or fear, to elicit a consumer response[15].

Types of Emotions:

Two types of emotional indicators are there, which can be used by marketers to influence their audience: *positive and negative*. While each serves a definite function, they are frequently used together in the same campaigns, especially ones that tell a story.

The Oxford Handbook of Positive Psychology defines positive emotions as pleasant or desirable situational responses, ranging from interest and contentment to love and joy, but are distinct from pleasurable sensation and undifferentiated positive effect (Cohn & Fredrickson, 2009). **Positive** emotional triggers apply words, images, and other media in their campaigns to activate emotions like joy, surprise, laughter, and desire[16]. Contrary, negative emotions are "*an unpleasant or unhappy emotion which is evoked in individuals to express a negative effect towards an event or person*" (Pam, 2013). **Negative** emotional trigger usually focus on emotions like frustration, anxiety, and sadness. The research found that marketing communication with negative connections generally leads to more attraction of viewers[17].

Most commonly positive and negative emotions are discussed, but there is another category of emotions which can be considered; neutral emotions. They refer to "*a range in the middle part of the spectrum of felt experience. In between pain and pleasure, an area in the affective tonality of experience appears as relatively bland and neither distinctly painful nor clearly pleasant*" (Anālayo, 2017).

Feelings nurture emotional appeal in marketing:

Every day every individual feel hundreds of different emotions – every response is specific to the physical and social situations individual find himself in. In 2014, the Institute of Neuroscience and Psychology found that all human emotion is based on four feelings: happiness, sadness, fear/surprise, and anger/disgust[17]. Along with these four, Self-esteem also creates a feeling in an individual[18]. With the help of these feelings, organisations can use emotional appeal in their marketing functions.

1. **Happiness:** Every organisation tries to associate with happy, smiling customers; positivity has ability for increasing engagement and shares with customers. Marketers should know that campaigns with good feelings, joy, and happiness are powerful ways to connect with consumers.
2. **Sadness:** Marketers often use sadness to influence customers, as it causes compassion, desire to help, donate, approach, etc. In current time, marketers have begun to find the value of using emotional content to pull at the heartstrings of their customers; marketing that makes people feel sad is influential.
3. **Fear/ Surprise:** In the world of emotional marketing campaigns, fear makes people reactive to act through urgency and a desire for self-preservation. Fear calls are effective, but they need to be used cautiously. Appeals that are too powerful or harshly presented can sometimes go wrong.

Scanned with CamScanner

4. **Anger/ Disgust:** This negative emotion can have a powerful impact if used properly in a campaign. Emotional marketing tactics that apply feelings of anger and disgust can trigger unconscious customers.

5. **Self-esteem:** Appeals to self-esteem emphasise the customer's desire to feel good about themselves. It changes consumers' attitudes and behavior for products by stimulating positive feelings toward themselves.

Different ways of Emotion Expression:

Understanding each other's feelings is a constant human struggle and joy. An emotion expression is a behavior that communicates an emotional state or attitude of an individual through verbal or non-verbal means. Emotion expression may be defined as the behavioral changes that usually accompany emotion, including the face, voice, gestures, posture, and body movement (Gross & John, 1995, 1997).

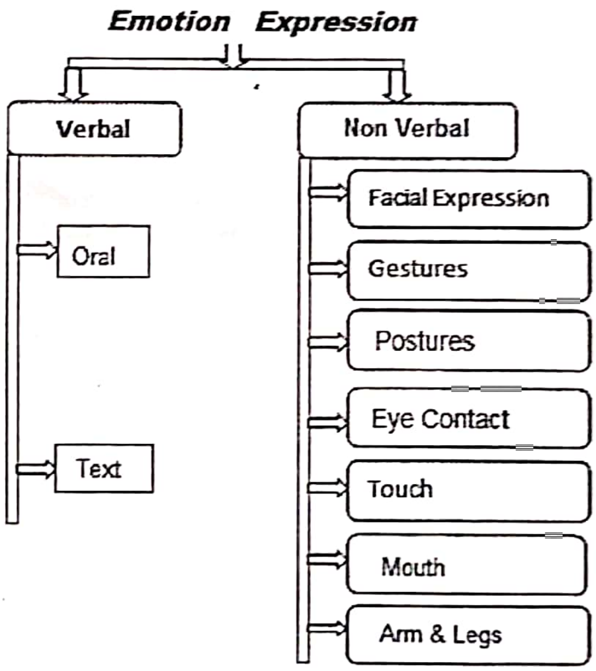

Verbal Expressions:

Verbal emotion expression is the words people use when they are speaking to express their emotions. Words expression may be Vocal or Textual. Vocal expressions of an individual carry not only the words; also convey emotions. The sound, pitch, pace, pause, power, and pronunciation are regulatory of expressions and are strongly influenced by the mood of the speaker, context, and culture.

Traditionally people expressed themselves in written form through books, handwritten letters, and phone calls; in present days through newspapers, web pages, e-mail messages, textual channels, etc. to express intentions, desires, and feelings. Conventional textual methods limited the precise expressions of the writer; it led to the use of modern methods of expression such as

Scanned with CamScanner

emoticons. In the current era customers express their opinions through modern tools; mostly textual. From marketer point of view, it is significant to understand which emotional factors drive the buyer to choose a particular product or service[10].

Nonverbal Expressions:

Nonverbal way of emotion expression is what people do with their body while they are speaking; do not carry linguistic content. Briefly, it includes facial expression, body posture, eye contact, touch, smiling, arms and legs, etc. Many kinds of research articulate that the nonverbal way of emotion expression is more effective than verbal[21].

When verbal and nonverbal communications are contradictory, people usually consider the nonverbal to be more authentic, or to be the truth. According to Argyle et al. (1971), nonverbal cues have more effect than verbal cues on communicating a positive or negative effect, which is the positive or negative quality of emotional experience. When verbal and nonverbal communication has approximately the same strength, meaning that neither one of them is stronger, nonverbal communication accounts for 12.5 times as much variance as verbal communication on the scale measuring positive or negative effects.

At the same time, researchers observed that paralinguistic and nonverbal channels in and of themselves are insufficient for expressing the full range of human emotional experiences for several reasons. Though nonverbal expressions can indicate what general group of emotions a person is feeling, they normally do not give thorough information about that person's emotional status. People also communicate emotions and feelings they are not personally experiencing at the time of the conversation, or at least not experienced with the same intensity as the original event. Since several nonverbal behaviors are signs rather than intended signals of emotional state, they have partial value in communicating about emotions one is not experiencing at the time of communication.

Emotions Measurement Techniques:

Emotions are physical and natural, instantly prompting bodily responses to the state of mind. As there seems to be no empirical solution to the debate on which component is sufficient or necessary to define emotions, at present the most favoured solution is to say that emotions are best treated as multifaceted phenomena consisting of the following components: behavioural reactions, expressive reactions, physiological reactions, and subjective feelings. Each instrument that is claimed to measure emotions in fact measures one of this components[3]. The emotional reactions of our brain are measured through a series of techniques, biometric stimuli, etc. The physical responses can also be measured objectively by customer dilation (eye-tracking), skin conductance (EDA/GSR), brain activity (EEG, fMRI), heart rate (ECG), and facial expressions. If emotions are connected to physiological processes, then there is something to measure and observe (Hartson & Pyla, 2012). As a consequence, both the number of reported instruments and the diversity in approaches to measure emotions are abundant, but in general, there are two main categories of emotional measurements: self-reported and physiological[11].

Self-reported Emotion Measurement:

The techniques, through which participants can report, rate, and value their experiences are described below.

Self-reported emotional measurement instruments	
SAM (Self-Assessment Manikin) (Bradley & Lang, 1994).	A non-verbal pictorial assessment technique that directly measures *pleasure*, *arousal*, and *dominance* associated with an individual's emotional reaction to a stimulus. It uses three dimensional scales PAD (Mehrabian, 1996): • Pleasure-Displeasure Scale measures how pleasant or unpleasant an emotion may be. • Arousal-Nonarousal Scale measures how energized or soporific an emotion may be. • Dominance-Submissiveness Scale represents how controlling and dominant versus controlled or submissive an emotion may be.
PrEmo (Product Emotion Measurement Instrument) (Pieter Desmet, 2002)	PrEmo is a non-verbal self-report instrument that measures seven positive and seven negative emotions.
AttrakDiff (Hassenzahl, Burmester, & Koller, 2003)	AttrakDiff is an online tool that allows users to rate the usability and design of interactive products.
LEMtool (Huisman & van Hout, 2010)	LEMtool is a non-verbal pictorial assessment tool that allows users to rate a design with regard to eight specific emotions relating to aesthetics, usability, and liking.

Physiological Emotion Measurement:

Physiological measurements, through which devices measure autonomic and involuntary bodily responses, are described below.

Physiological emotional measurement instruments	
Electrodermal activity (EDA) sensor.	• Used to measure arousal. • Used for lie detection. • Modern *electrodermal activity* (EDA) sensors are almost noninvasive. • EDA reads electrodermal resistance and conductance. When arousal increases sweat production, moisture in the skin increases as well, creating high electrodermal conductance and low electrodermal resistance. • EDA is directly related to activation of the sympathetic nervous system (SNS), therefore its measurement is independent from the parasympathetic *nervous system* (PNS) (Park, 2009). • EDA response latency is about 3 to 6 seconds from stimulus onset (Park, 2009).
Pupillometry, via Eye Tracker	• Used to measure arousal; excitement and engagement based on pupil diameter. • Modern eye trackers are non-invasive. • Pupil dilates (increases diameter) in response to emotional or cognitive stimulation. • Pupil diameter is controlled by the autonomic nervous system (ANS), *dilation* is controlled by the sympathetic nervous

Together with the above techniques, there are more sophisticated ways to measure emotion like PET, fMRI, ERP, etc. that make it possible to watch in more detail how the human neurology system articulates affective, social, and cognitive processes. Such tools, however, are generally restricted to medical or research facilities and are not generally available to interaction designers and marketing professionals.

Importance of Emotions in Marketing:

The emotions, like the functionality of the product/service, influence the decision-making processes of customer purchasing. Nowadays the customer is very fond of the company brand with which he/she lives unique emotional experiences[10]. The first intuition of a product or brand, and marketing emotion can help form that impression in the customer's mind. Studies demonstrate that people believe on emotions, rather than information, while making the decisions. Emotional responses to marketing influence a individual's plan and choice to buy more than the content of an advertisement or marketing material. Emotional marketing assists customer decide with their hearts, which has added influence on buying than their minds. While emotional marketing is a dominant tool for eliciting a purchase or two, emotions also persuade other actions that can help to grow up business and brand. **For example, happiness makes us share,** and sharing leads to augmented brand awareness and like happiness, strong emotions like anger and passion motivate people to share content. Studies show that creating content that deliberately elicits anger and anxiety will lead to virality and better views[18].

The campaigns through emotional marketing help to build stronger connections with the audience and inspire them to act. Using those inspirational emotions which motivate the target audience helps to improve sales and enhance customer loyalty[17]. Repositioning in today's era of competition is a tedious task as the customer does not give second chance to the marketer for improving the product offered by the business firms. Therefore the application of customer-centric emotional marketing will not only help to sustain in the market but also make market leader[10].

Conclusion:

Under the background of the rapid development of society, economy, and the market competition, in turn, has produced a demand for higher-level innovative marketing techniques. In recent years, many authors have intensified their studies on the application of emotional intelligence and emotional marketing in business functions. The emotions, like the functionality of the product or service, influence the decision-making processes of customer purchasing. So the leading drive of emotional marketing is to form an emotional link between the company and the consumers in such a way that the customers get influenced to purchase a product as well as grow into brand-loyal for the product.

Therefore, business organisations need to understand emotional intelligence and the ways to reach out to customer's hearts and minds. **The most common emotions in marketing** like fear, anger, happiness, or compassion give more meaning and depth to the experience of a product to the customer. To deal with these emotions of customers, organisation need to acknowledge their feelings, be active listeners, communicate with factual content, find a common ground for discussion, etc. An effective and honest form of emotional marketing will lead to the growth of business and inappropriate technique could be dangerous too. Hence the practice of balanced emotional marketing will help organisations to gain and create loyal customers. Emotional marketing helps marketers to differentiate and compete in this changing environment, and influence a decision and urge customers to act or buy products or services.

Scanned with CamScanner

References:

1. Richard P. Bagozzi (1997). Goal-Directed Behaviors in Marketing: The Role of Emotion, Volition, and Motivation. Psychology & Marketing, Vol. 14(4), Pp: 309–313.
2. Richard P. Bagozzi, Mahesh Gopinath & Prashanth U. Nyer (1999). The Role of Emotions in Marketing, Journal of the Academy of Marketing Science, Volume 27, No. 2, pp: 184-206.
3. Mark A. Blythe, Andrew F. Monk, Kees Overbeeke and Peter C. Wright (2005). Funology from usability to enjoyment, Kluwer Academic Publishers, pp: 111-123.
4. Tomas Rytel (2010). Emotional Marketing Concept: The New Marketing Shift in the Postmodern Era, Business: Theory And Practice, Vilnius Gediminas Technical University Press - Open Journal, ISSN 1648-0627, Pp-30-38.
5. Domenico Consoli (2010). A New Concept of Marketing: The Emotional Marketing, Broad Research in Accounting, Negotiation, and Distribution, ISSN 2067-8177, Volume 1, Issue 1, Pp-1-8.
6. Walla P, Brenner G, Koller M (2011). Objective Measures of Emotion Related to Brand Attitude: A New Way to Quantify Emotion-Related Aspects Relevant to Marketing, PLoS ONE, Volume 6, Issue 11, pp- 1-7.
7. Mark Staton, Neeru Paharia, and Christopher Oveis (2012) ,"Emotional Marketing: How Pride and Compassion Impact Preferences For Underdog and Top Dog Brands ", in NA - Advances in Consumer Research Volume 40, eds. Zeynep Gürhan- Canli, Cele Otnes, and Rui (Juliet) Zhu, Duluth, MN : Association for Consumer Research, Pages: 1045-1046.
8. Kim Ranim - Lee Seunghee* (2013) The Effect to Consumer's Attitude influenced by Emotional Marketing and Visual Merchandising at Fashion Store, Journal of Fashion Business, ISSN 1229-3350Vol. 17, No. 1, pp.1~12.
9. Mai Ngoc Khuong and Vu Ngoc Bich Tram (2015). The Effects of Emotional Marketing on Consumer Product Perception, Brand Awareness and Purchase Decision — A Study in Ho Chi Minh City, Vietnam Journal of Economics, Business and Management, Vol. 3, No. 5,pp-524-530
10. Parul Deshwal (2015). Emotional Marketing: Sharing the Heart of Consumers, International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, ISSN: 2278-6236, Vol. 4, No. 11, pp-254-265.
11. Juan-Francisco Reyes (2016). Effect of Emotion on Marketing Landing Page Conversion, (Master Dissertation) Division of Science, Information Arts & Technologies, University of Baltimore, Maryland.
12. Bhikkhu Analayo (2017). What About Neutral Feelings?, Insight Journal, Volume 43, pp: 1–10.
13. Rahul Bishen (2018). A study on Emotional Marketing Practices, Journal of HR Organizational behavior Entrepreneurship development, Vol. 2, Issue, 03, pp:1-8.
14. Zhengjie Zhang, Yukun Luo (2018). Study on Influence of Emotional Marketing on Consumers' Purchase Intention. 5th International Conference on Business, Economics and Management (BUSEM 2018), Francis Academic Press, UK, pp: 502-506.
15. www.spiralytics.com

16. www.vcita.com
17. fabrikbrands.com
18. blog.hubspot.com
19. www.crowdspring.com
20. positivepsychology.com
21. www.ncbi.nlm.nih.gov

DHULE
Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2021

ISSUE No- (CCLXX) 270

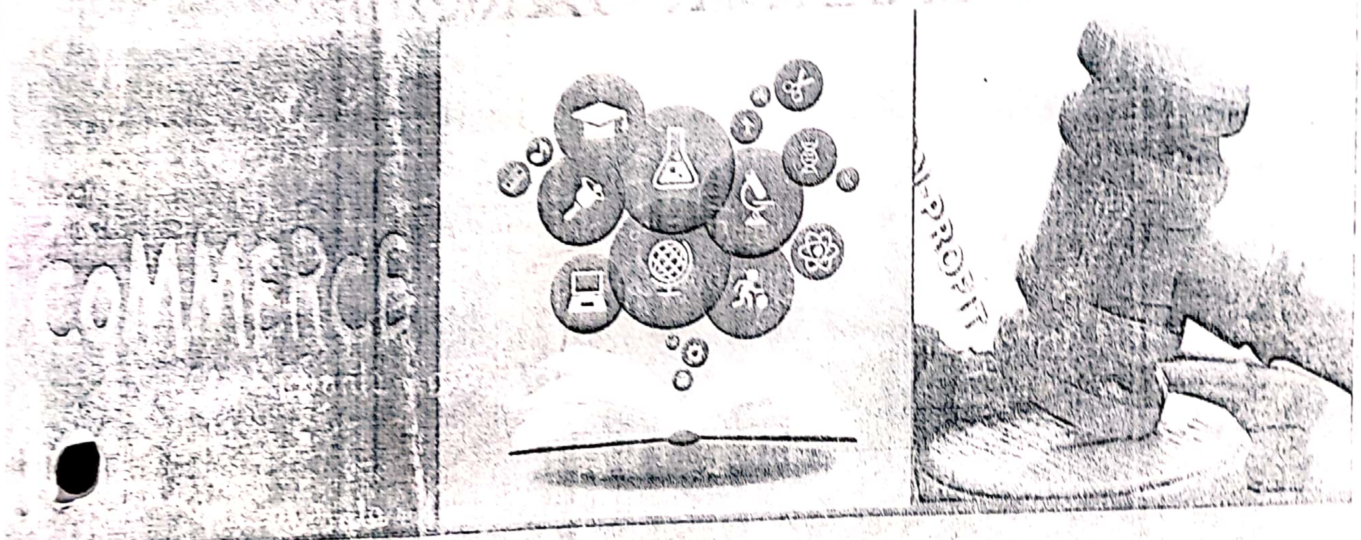

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January - 2021

ISSUE No – CCLXX (270)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

DHULE

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल्ल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल नांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधीची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डो.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	"श्रावणधारा"(१९७०)·	डॉ.सी.एस.राणे	82

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख विद्यावर्धिनी सभेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,धुळे.

प्रस्तावना -

भारतीय संस्कृती आणि परंपरा या प्राचीन असुन या काळापासुन भारतीय लोक निसर्गाची देव म्हणुन पुजा-अर्चा करत आलेले आहे. अर्थात त्या काळापासुन पंचमहाभुताची पुजा करत आले आहेत. आपल्याकडे साजरे होणारे सर्व सण उत्सव हे त्याचेच प्रतिक आहे. भारतीय परंपरेनुसार जीवसृष्टी ही पंचमहाभुतांनी बनलेली आहे. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीचा सार असलेला शेती हा व्यवसाय देखिल या पंचमहाभुतावरच आवलंबुन आहे. म्हणुनच भारतीय शेतकरी निसर्गरुपी देवदेवतांची कृतज्ञता म्हणुन त्याची पुजा करतो. एवढेच नव्हे तर शेतीला काळी आई मानतो. त्यामुळेच काही जमातीमध्ये शेती नांगरणे म्हणजे काळया आईच्या पोटात सुरा खुपसणे असे समजुन शेती नांगरत देखिल नाही. मात्र आज ही परंपरा हळुहळु मागे पडत चालली असुन शेती करण्यामध्ये मोठे बदल होत चालले आहे. शेतीमध्ये हळुहळु यांत्रिकिकरण होत चालले आहे. आज जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये सर्वच क्षेत्रामध्ये प्रगती होत असुन त्याला शेतीक्षेत्र देखिल अपवाद नाही. मात्र इतर क्षेत्रातध्ये ज्याप्रमाणे जलद गतिने प्रगती झाली व होत आहे त्याप्रमाणात शेतीक्षेत्र खुपच मागे आहे. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला यातुन औद्योगिकीकरणात म्हणजे उद्योगधंद्यात मोठया प्रमाणात वाढ झाली. याबरोबरच सेवाक्षेत्रामध्ये देखिल नेत्रदिपक प्रगती झाली. मात्र शेतीक्षेत्रामध्ये जेवढी वाढ व प्रगती व्हायला हवी होती, शेतीचा जो विकास व्हायला पाहिजे होता तो झालेला नाही. शेतीक्षेत्राचा काहीच विकास झालाच नाही असेही म्हणता येणार नाही मात्र या दोन क्षेत्राच्या तुलनेत शेतीक्षेत्राचा विकास कमी झाला हे ठामपणे सांगता येते. आज ही भारतीय शेतीची उत्पादकता इतर देशाच्या तुलनेत खुपच कमी आहे. असे असले तरी पुर्वीच्या तुलनेत शेतीची उत्पादकता वाढलेली आहे त्यामुळेच आज भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपुर्ण झालेला आहे. भारतीय शेतकरी आपल्या शेतीमध्ये हळुहळु नवनविन यंत्राचा-तंत्राचा उपयोग करु लागला असुन शेतीची दरहेक्टरी उत्पादकता वाढवत आहे. मात्र इतर देशाची तुलना करता भारतीय शेतीची उत्पादकता खुपच कमी असल्याचे दिसते.

उद्देश-

प्रस्तुत संशोधनासाठी काही उद्देश निश्चित केलेले आहेत ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. भारतीय शेतीव्यवसायामध्ये नवनविन तंत्राच्या वापराविषयीचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय शेतीव्यवसायामध्ये नवनविन तंत्राच्या वापराविषयीचे अध्ययन करणे.
३. भारतात आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यामध्ये येणाऱ्या अडचणींचे अध्ययन करणे.

गृहिते -

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील काही गृहिते निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. भारतात आजही पारंपारिक पध्दतीने शेती करण्याचे प्रमाण अधिक आहे.
२. भारतीय शेतीव्यवसायामध्ये नवनविन यंत्राचा व तंत्राचा वापर वाढत आहे.
३. भारतात आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत.

अभ्यासाची व्याप्ती-

प्रस्तुत संशोधन विषयाची व्याप्ती खुप मोठी आहे. यात भारतातील शेतीविषयक निवडक समस्यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. भारत हरितक्रांतीनंतर अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपुर्ण झाला. भारतीय शेतकरी आजही मोठया प्रमाणात पारंपारिक पध्दतीने शेती करीत असला तरी आज शेतीमध्ये यांत्रिकीकरण होऊन उत्पादकता वाढत असली तरी भारतीय शेतकऱ्याला आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यामध्ये अनेक अडचणी येत आहे. या वरिल तीन बाबींचा सविस्तर मांडणी प्रस्तुत संशोधनामध्ये करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | IS... 227... Janu... 2021

Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)

संशोधन पध्दती-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला असुन यामधील माहिती आकडेवारीसाठी विविध दैनिक, मासिके, विविध वेबसाईट व संदर्भग्रंथ इत्यादींचा आधार घेऊन संकलित करुन मांडण्यात आ... आहे.

विषय विस्तार-

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा भारतातील जनतेच्या पोटाला अन्न कसे पुरवावे याची भ्रांत होती. मात्र भारतीय कृषी शास्त्रज्ञ आणि विशेषतः हरित क्रांतीचे प्रणेते व भारतीय कृषी अर्थतज्ञ डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अथक परिश्रमातुन १९६० ... दशकात भारतात हरितक्रांती झाली आणि भारताची अन्नधान्याची चिंता मिटली. देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपुर्ण झाला. एव... नव्हे तर आज भारत अनेक देशाला अन्नधान्याची निर्यात देखिल करत आहे. हे हरित क्रांतीचे यश आहे. यात आधुनिक याणा... वापराबरोबरच रासायनिक खते, औषधे पाणी याचे प्रमाण वाढले व उत्पादनात वाढ झाली. मात्र ही हरितक्रांती फक्त ... राज्यापुरतीच आणि काही पिकांच्या बाबतीत सिमीत राहिलेली आहे. या हरितक्रांतीचा फायदा पंजाब, हरियाणा असा मुबलक पा... भूक्षेत्रफळ मोठे असणाऱ्या काही राज्यांनाच अधिक झालेला आहे. तुलनेत महाराष्ट्रात व इतर राज्यांना त्याचा म्हणावा तेव्हढा फाय... झालेला नाही. भारतातील ५८ टक्के जनता आजही शेतीक्षेत्रावरच आवलंबुन आहे. भारतातील जमीनीचे मोठे क्षेत्रफळ ... शेतजमीनीचे असुन शेतजमिनीचे लहान लहान तुकडयात विभाजन झालेले असुन त्यातच भारतीय शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या ... असल्याने तो आपल्या जमीनीत आधुनिक तंत्राचा वापर करु शकत नाही पर्यायाने भारतरातील शेतीची उत्पादकता इतर देशाच्या तुलनेत कमी आहे.

१९९० च्या दशकात जागतिकीकरणाचे वारे वाहु लागले व जागतिकीकरण झाले त्यामध्ये भारत देखिल अग्रेसर होता. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकऱ्याला चांगला फायदा होईल असे वाटत असतानांच विकसीत देशांनी तेथील शेतकऱ्यांना वेगवेळया पध्दतीने म्हणजे ग्रीन पेटी, येलो पेटी अशा नावाखाली आर्थिक मदत सुरु ठेवली. तर दुसरीकडे भारतीय शेतकऱ्यांना अगदी पुटपुंजी मदत मिळत होती म्हणजे ती नाहीत जमा होती. यचाच अर्थ जागतीकीकरणामध्ये शेतकऱ्याच्या अपेक्षावर विरजन पडले.

भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेती आणि शेती संलग्न व्यवसायावर आवलंबुन आहे. देशाच्या औद्योगिक प्रगतीची नाळ शेती व्यवसायात दडलेली आहे. असे असले तरी बहुसंख्य भारतीय शेतकऱ्याची शेती उदरनिर्वाहापुरती मर्यादित आहे. पर्यायाने अल्प विक्रेय वाढावा. अपुरे उत्पादन, ग्रामीण दारिद्रय, अन्नधान्याचा तुटवडा, ग्रामीण कर्जबाजारीपणा, भांडवल गुंतवणुकीचा अभाव, अविकसीत शेती संलग्न उद्योग, जमीन सुधारण्याच्या समस्या, तंत्रज्ञानाचा अभाव असे अनेक प्रश्न भारतीय शेतीव्यवसायासमोर आहे. स्वातंत्र्यपुर्व कालखंडात विशेषतः ब्रिटिश राजवटीत शेती व्यवसाय दुर्लक्षित राहिला. प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपुर्व कालखंडात काही निवडक विकासाचे प्रयत्न झाले. त्यामध्ये १८८०- दुष्काळ आयोगाची स्थापना, १९०३- कृषी संशोधन संस्थेची स्थापना, १९०४- सहकार कायदा, १९०५- भारतीय कृषी बोर्डाची स्थापना, शाही कृषी आयोग, १९३५- भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना, १९३७- प्रांतीय शासन प्रणाली, १९३८- राष्ट्रीय नियोजन समितीची स्थापना इत्यादी. तर स्वांतत्र्योत्तर काळात देखिल शेती विकाचे प्रयत्न झाले त्यामध्ये १९४८- अधिक धान्य पिकवा मोहिम, १९५१- पहिली पंचवार्षिक योजना, १९५२- राष्ट्रीय अवकास परिषद आणि सामुदायिक विकास योजना, १९५५- नविन शेतीविषयक धोरण, १९५७- खाद्य व शेती मंत्रालयाची स्थापना, १९५१ ते १९५७ देशात विविध राज्यात कृषी महाविद्यालयाची स्थापना, १९५८- शेती संशोधन व केंद्रिय ट्रॅक्टर संघटना संस्थेची स्थापना, १९६१- सधन कृषी जिल्हा कार्यक्रम, १९६३- शेती उत्पादन बोर्डाची स्थापना, १९६५- भारतीय खाद्य मंडळाची स्थापना, १९६६- हरितक्रांतीचा प्रयोग आणि सहा खाजगी व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, १९८२- राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची स्थापना, १९९९- राष्ट्रीय कृषी विमा योजना, २०१४-राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, २०१५- प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, २०१६- परंपरागत कृषी विकास योजना, पाणी आडवा पाणी जिरवा, मागेल त्याला शेततळे इत्यादी विकासात्मक योजना राबविण्यात आल्या आहेत व चालु आहेत. अथात भारतीय शेती श्रमप्रधान आणि पारंपारिक आहे. बहुसंख्य शेतीक्षेत्र मागासलेले आहे. हरितक्रांतीनंतरच्या कालखंडानंतर भारतीय शेतकऱ्यांनी पारंपारिक अवजाराचा त्याग करुन सुधारित अवजारे आणि यंत्र वापरास ठराविक राज्यात सरुवात झाली आहे. विशेषतः जलसिंचन सुविधा उपलब्ध असलेल्या भागामध्ये यांत्रिकीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे.

आज भारतीय शेतकरी आपल्या शेतीमध्ये वेगवेगळया यंत्राचा आणि तंत्राचा वापर करु लागला आहे. अगदी शेती नांगरणी पासुन ते पिक कापणी आणि शेतमाल विकण्याप्रर्यत आधुनिक यंत्र व तंत्राचा वापर करु लागला आहे. यात शेतीची मशागत, पेरणी, व नांगरणी बैला ऐवजी ट्रॅक्टरचा वापर, फवारणीसाठी पंपाचा वापर, पाणी देण्यासाठी विज पंप, डिझेल पंप, सौ...

DHULE

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

उर्जा साधने, पॉवर टिलर, ठिबक सिंचन, तुषार, स्प्रींकलर, पिक काढण्यासाठी हार्वेस्टरचा वापर अशा विविध यंत्राचा वापर भारतीय शेतकरी करु लागला आहे. पारंपारिक पिकांऐवजी उस, कापुस, सोयाबिन अशा व्यापारी पिकांचे उत्पादन घेण्याकडे शेतकऱ्याचा कल आहे. एकुनच भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात शेतीव्यवसायात तांत्रिक बदल किंवा आधुनिकीकरण हे हरितक्रांतीसारख्या प्रयोगाने आणि यांत्रिकीकरणाच्या प्रयोगातुन करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. यामुळे भारतीय शेती व्यवसायाची काही प्रमाणात भरभराट देखिल झाली. मात्र यामध्ये लहान शेतकरी मात्र या सर्व विकासापासुन दुरच राहिलेला आहे. असे असले तरी पुर्वीपेक्षा भारतीय शेतीची दरहेक्टरी उत्पादकता वाढलेली आहे. हे निश्चित.

भारतीय शेती व्यवसायातील यांत्रिकीकरणाची स्थिती पुढील तक्त्यावरुन स्पष्ट करता येते.

अक्र	तपशील	१९५०-१९५१	१९६०-१९६१	१९९०-१९९१	२००१-२००२
१.	यांत्रिकीकरणातील स्थुल शेतजमीन (लक्ष हेक्टर)	१३२	१५३	१८६	१८६
२.	ट्रेक्टर (वर्ष निहाय लक्ष)	०.१	०.३	२.३	२६.४
३.	तेलावर चालणारे पंप (वर्ष निहाय लक्ष)	०.७	२.३	४६.६	५९.४
४.	विजेवर चालणारे पंप	०.२	२.०	८९.१	१२५.१
५.	शेतीसाठी वापरण्यात आलेली वीज (प्रतिस्थुल लागवडीखालील हजार हेक्टरसाठी)	१.५	५.५	७५९	१२३१

वरिल तक्त्यावरुन लक्षात येते की, भारतीय शेती व्यवसायात यांत्रिकीकरणाचा वेग मंद आहे.

आज आपण २१ व्या शतकात वावरत असलो किंवा जागतिकीरणामुळे जगाचे वैश्विक खेडयात रुपांतर झाले असले तरी भारतीय शेतकरी आजही आपली पारंपारिक शेती करण्याची पध्दत सोडु शकला नाही. आजही भारतामध्ये मोठया प्रमाणात श्रमप्रधान आणि पारंपररिक पध्दतीने शेती करत असल्याचे दिसते. शेती व्यवसायाच्या विविध कामासाठी पशुधनाचा आणि मानवी शक्तीच्या वापर होतो आहे. शेतीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या अवजारामध्ये नांगर, वखर, डवर, तिफन, कुदळ, मोघड, पाभर, विळा, कोयता, कुऱ्हाड, कोळपे, पहार, खुरपी, फावडे, इ. पारंपारिक साधनाचा वापर केला जातो.

भारतीय शेतकरी पारंपारिक पध्दतीने शेती करण्याची काही कारणे आहेत ती पुढील प्रमाणे- भारतीय शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती बेताची, पर्याप्त धारण क्षेत्राचा अभाव, तांत्रिक प्रशिक्षणाचा अभाव, कुशल शेतमजंराचा अभाव, विद्युतीकरणाची असमाधानकारक स्थिती, वाढत्या इंधन किंमती, अतिरिक्त पशुधन, नैसर्गिक लहरीवर शेती, सुलभ वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा अभाव आणि पारंपारिक पीक पध्दती इत्यादी कारणामुळे भारतीय शेती पारंपारिक पध्दतीने केली जाते.

शिफारशी-

१. भारतीय शेतकऱ्याला आधुनिक पध्दतीने शेती करण्यासाठी प्रवृत्त करावे. यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण द्यावे.
२. शेतकऱ्याचे मेळावे घेऊन आधुनिक शेती कशी करावी या विषयी मार्गदर्शन करावे.
३. भारतीय शेतकऱ्यांना गृप.शेती किंवा सहकार शेतीचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त करावे.
४. शेती व्यवसायासाठी लागणारे यंत्र खरेदीसाठी सरकारने मोठी सवलत द्यावी. व लहान शेतकऱ्यांना मोफत साहित्य उपलब्ध करुन द्यावे.
५. प्रत्येक जिल्हयामध्ये व तालुक्यामध्ये कषी महाविवद्यालयाची स्थापना करावी.
६. शेतकऱ्यांना आधुनिक बी- बियाणे, खते, औषधे इ. मुबलक प्रमाणात उपलब्ध करुन द्यावे.
७. शालेय शिक्षण ते महाविद्यालयीन शिक्षणात भारतीय शेती हा विषय सक्तीचा करावा.
८. सुशिक्षित तरुणवर्गाचा शेतीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलुन पुन्हा शेतीकडे वळण्यासाठी शेतीला उद्योगाचा दर्जा देऊन त्यांचा सन्मान करावा.
९. भारतीय शेतमाल परदेशात विक्री करण्याठी सबसिडी द्यावी.
१०. विकसित देशाप्रमाणे भारतीय शेतकऱ्याला कृषी आदानावर सबसिडी द्यावी.
११. सरकारने स्वस्त व मुबलक कर्जपुरवठा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून द्यावा.

Scanned with CamScanner

सारांश-

भारतीय शेतकरी गरीब असला किंवा त्याचे जमिनीचे धारणक्षेत्र लहान असले तरी लहान शेतीचे देखिल अनेक फायदे आहेत. लहान शेतीदेखील आधुनिक पध्दतीने करता येते येथे देखिल यंत्राचा वापर करता येतो. कमी पाण्यात अधिक उत्पादन घेता येते याची जाणिव भारतीय शेतकऱ्याला झाली आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकरी आज आधुनिक शेती करण्याच्या पध्दीकडे वळला आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात शेती विकासाला मोठी सुवर्ण संधी आहे. शेती क्षेत्रातुन फळे, फुले आणि अन्नधान्य उत्पादन यांच्या निर्यातीतुन परकिय चलन मिळु शकते. हे त्याला समजले आहे. उत्पादन वाढीतील सातत्य टिकवुन ठेवण्याची व आणखी उत्पादन वाढीसाठी गरज आहे ती दुसऱ्या हरितक्रांतीचा प्रयोग आणि लहान आकाराच्या शेतीसाठी यंत्राची उपलब्धता यांचा पुर्नविचार होण्याची. यामुळे भारतीय शेतकरी सुखी होईल व शेतीच्या माध्यमातुन देशाच्या विकासाला हातभार लागेल. व लवकरच आपला देश विकसित होऊ शकतो.

संदर्भ-

१. कृषी अर्थशास्त्र, डॉ. व्ही. पी. नारखेडे आणि सहकारी, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगांव.
२. Indian Economy V.K.Puri & S.K. Misra Himalaya Publishing House, Mumbai.
३. http://www.unishivaji.ac.in/uploads/distedu/SIM२०१३/B.%२०A.%२०Part-I%२०Economics%२०Indian%२०Economy/B.%२०A.%२०Part-I%२०Economics%२०Marathi%२०Sem.%२०II%२०Unit-१.pdf
४. http://lib.unipune.ac.in:८०८०/xmlui/bitstream/handle/१२३४५६७८९/८६१४/०८_Chapter%२०६.pdf?sequence=८&isAllowed=y
५. https://maharashtratimes.com/enviornment-news/-/articleshow/८७३०४३३.cms
६. https://www.nmu.ac.in/Portals/४६/SLM/M.A.%२०Economics%२०First%२०Year%२०paper IV.pdf
७. https://www.lokmat.com/manthan/zero-cost-farming/
८. http://rajendra१४६५४५५६.blogspot.com/२०१९/०१/blog-post_२०.html

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue IX, Vol. IV | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Curren Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Feb. 2021 Issue- IX Vol. IV

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Issue IX, Vol. IV | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

Index

1.	The Theme of Social unrest in *Troubles* by J.G.Farrell Dr.Hemangini Mane	5
2.	Impact of Physical Education and Sports in Promoting Social Valuesamong Youth Dr. Santosh Vasant Pawar	7
3.	Covid-19, The Three Farm Bills And Indian Agriculture Dr Maroti Tegampure	10
4.	CasteInIndianPolitics:-AnAnalysis KrishnaBaburao	13
5.	Crisis and Management of Water in Latur City Dr. Nandkumar S. Magar	17
6.	ABasicStudyonR Programmingwith BigDataAnalytics Mrs.NitnawareReshma Ramdas	19
7.	The Changing Dimensions of India-China Relations Dr.Prashant Prabhakarrao Saraf	23
8.	मराठी और हिंदी की प्रमुख दलित आत्मकथाओं का तुलनात्मक विवेचन प्रा.विरभद्र बिरादार	26
9.	महात्मा फुले आणित्यांची साहित्य संपदा डॉ.एस. आर.सुळसुळे, डॉ. पी.आर बोडके,	29
10.	समांतर उपेक्षित कलांमध्ये 'फॅड्री'चे जग डॉ. बालाजी घारूळे	34
11.	गावगाड्याचे बदलते स्वरूप आणि ग्रामीण कादंबरी डॉ. रामहरी एम. सुर्यवंशी	43
12.	हिंदी भाषा और मीडिया डॉ.शिवाजी एस.कदम	47
13.	मोहन राकेश के नाटकों में तात्विक विवेचन डॉ. सचिन रमेशराव घोल	50
14.	अधुनातन हिन्दी दलित महिला कहानी लेखन और दलित चेतना डॉ. मुकूंद धर्मा गायकवाड	55
15.	कुटुंबाचे आरोग्य समस्या आणि समाधान डॉ. सतीश नारायण लोमटे	58
16.	गृह योजना डॉ. मीना साखळकर	63
17.	भारतातील नदी-खोऱ्यांचे भौगोलिक स्थान व महत्त्व : एक अभ्यास डॉ. सोनवने एस. व्यंकटराव	67
18.	आयुध निर्माणीतील फेरबदलांना अनाठायी विरोध! (Inappropriate Resistance to Changes in Ordnance Factories) डॉ. देवेंद्र विसपुते	69
19.	Jayaprakash Narayan's Role In Sarvodaya Movement Mr. Mahadevappa , Dr. Chandrakant Yatnoor	74
20.	Civil services and policy implementation Preeti Mallinath	84

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue IX, Vol. IV	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021	SJIF Impact factor	Impact Factor : 7.139

आयुध निर्माणीतील फेरबदलांना अनाठायी विरोध!

(Inappropriate Resistance to Changes in Ordnance Factories)

डॉ. देवेंद्र विसपुते

प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

उद्देश

१. आयुध निर्माणींच्या (Ordnance Factory) संरचनेत बदल करण्याच्या सरकारच्या निर्णयाचे परीक्षण करणे.

२. या बदलामागील निर्णयांची कारणे तपासणे.

गृहितकृत्य

१. बदलत्या काळानुसार आयुध निर्माणींच्या संरचनेत बदल करण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला आहे.

२. अत्याधिक उत्पादन खर्च, दर्जाहीन उत्पादने व कालापहरण याबरोबच अकार्यक्षमता व बदलत्या काळाशी जुळवून घेण्यासाठी सरकारने हा निर्णय घेतला आहे.

प्रस्तावना

सेनादलांना जय्यत तयार ठेवण्यासाठी भारतात आयुध निर्माणी (ऑर्डनन्स फॅक्टरीज्), नवरत्न उद्योगांसह डीआरडीओ असे असंख्य उपघटक कार्यरत असतात. पण त्यांच्यातील लॅकुनांमुळे देशाची संरक्षण व्यवस्था कमकुवतच नव्हे, तर असंख्य छिद्रांमुळे लढण्यास अयोग्यही ठरते आहे. गेल्या काही काळापासून कार्यक्षमता व उत्पादकतेचा अभाव यामुळे जवळपास सर्वच सरकारी उद्योगांना वाईट दिवस आलेले आहेत. आयुध निर्माणीही त्याला अपवाद नाहीत.

गेल्या काही काळापासून आयुध निर्माणी सेनादलांच्या गरजा योग्य पध्दतीनं पूर्ण करण्यास अक्षम ठरत होती. या उद्योगाची कार्यक्षमता दिवसेंदिवस लयास जाऊ लागली होती. आधुनिक काळाशी योग्य गती साधने त्यांना शक्य होत नव्हते. गेल्या वीस वर्षांपासून त्यांची कार्यपध्दती व रचना यात फेरबदल करण्याचा सरकारचा विचार होता. सरकारने त्यांच्या संरचनेत बदल करण्याचा निर्णय घेतल्याने आयुध निर्माणीतील कामगार संघटनांनी संपाचे पाऊल उचलले आहे. एकीकडे देशाच्या सीमेवर शत्रू उभा असतांना सेनादलांना शस्त्र व दारुगोळ्याचा पुरवठा करणारी यंत्रण टप्प झाल्याने राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर एक गंभीर आव्हान उभ राहिले आहे. सरकार पडद्याआडून खासगीकरण करीत असल्याचा आरोप कामगार नेत्यांकडून केला जातो. त्यामुळे सरकारला नमविण्यासाठी त्यांनी संपाचा निर्णय घेतला आहे. यात रा.स्व. संघप्रणीत भारतीय मजदूर संघही सामील आहे.

आयुध निर्माणीचा गौरवपूर्ण इतिहास

भारतातील (Ordnance Factories) किंवा आयुध निर्माणीचा इतिहास थेट ईस्ट इंडिया कंपनीशी जोडतो. १७७५ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यममध्ये शस्त्रास्त्रे व दारुगोळा निर्मितीचा कारखाना सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. तो आजही सुरु आहे. पुढे १७८७ मध्ये ईशापूर येथे दारुगोळा व काशिपूर येथे बंदुका व दारुगोळ्याचा कारखाना उघडला. १९०६ पासून इंग्रजांनी भारतात संरक्षण साहित्य निर्मितीला चालना दिली. १९४७ पर्यंत भारतातील शस्त्रनिर्मिती कारखान्यांची संख्या १८ पर्यंत पोहोचली.

आयुध निर्माणी ही संरक्षण उत्पादन विभागाची सर्वात जुनी व मोठी औद्योगिक संरचना आहे. चीन युध्द होईपर्यंत या क्षेत्राकडे धोरण निर्धारकांचे तसे दुर्लक्षच होते. संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळात या क्षेत्राला चालना मिळाली. आज आयुध निर्माणी ही सेनादलांच्या पाठीमागे असलेली शक्ती बनली आहे. छोटी शस्त्रास्त्रे, विविध प्रकारचा दारुगोळा, तिन्ही सेनादलांसाठीची शस्त्रे, इतर साधने व उपकरणे या आयुध निर्माणीमध्ये बनविली जातात. संरक्षणाच्या व सर्व प्रकारच्या यौध्दिक गरजांची पूर्तता करुन स्वयंपूर्णतेचे उद्दिष्ट्य साध्य करणे हे आयुध निर्माणीचे ध्येय आहे.

Vidya Wa... Sabha's Arts, Com. & Sci. College ... DHULE

Scanned with CamScanner

१९४८ पासून सर्व शस्त्र उत्पादक कारखान्यांवर संरक्षण मंत्रालयाचे नियंत्रण निर्माण झाले. १९६२ पासून संरक्षण मंत्रालयांतर्गत संरक्षण उत्पादन विभाग विभागाची रचना करण्यात आली. १९७९ मध्ये राज्याध्यक्ष समितीच्या शिफारशीनुसार 'आयुध निर्माणी मंडळ' (O. F. B.) ही शिखर संस्था स्थापण्यात आली होती. आयुध निर्माणीचे महासंचालक हेच ओएफबीचे चेअरमन असतात. आयुध निर्माणीचे मुख्यालय कोलकाटा येथे आहे. १८ मार्च हा या उद्योगसंस्थेचा स्थापना दिन म्हणून साजरा केला जातो. आज देशात ४१ आयुध निर्माणी कारखाने आहेत. त्यांचे एकूण अंदाजपत्रक १५ हजार कोटी रु. आहे.

८२ हजारापेक्षा अधिक कर्मचारी या कारखान्यातून काम करतात. दारुगोळा व विस्फोटके, शस्त्र, वाहने व उपकरणे, विविध वस्तु व सुटे भाग, पॅराशुट, चिलखती वाहने व रणगाडे, रॉकेट इ. नानाविध प्रकारच्या शस्त्रप्रणालीची निर्मिती येथे केली जाते. सेनादलांसोबत अर्धसैनिक दल, पोलिस दलासाठीही येथे दारुगोळा व शस्त्रे बनविली जातात. आता दुसऱ्या देशांना मोठ्या प्रमाणात निर्यातही केली जात आहे. आज पुणे, आवडी, कानपूर, ईशापूर, जबलपूर, तिरुचिरापल्ली, वरणगाव, भुसावळ, अंबरनाथ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, मुंबई, चेन्नई व चंढीगड अशा ४१ ठिकाणी हे उद्योग कार्यरत आहेत. नागपूर, मुंबई, चेन्नइ, डेहराडून, कोलकाटा, जबलपूर, कानपूर व मेढक या ठिकाणी त्यांची प्रशिक्षण केंद्र आहेत.

या फॅक्टरीमध्ये दारुगोळा व विस्फोटके, शस्त्र, वाहने व उपकरणे, विविध वस्तु व सुटे भाग, पॅराशुट, चिलखती वाहने व रणगाडे, रॉकेट अशा अनेक प्रकारच्या शस्त्रांची निर्मिती येथे केली जाते. सेनादलांसोबत अर्धसैनिक दल, पोलिस दलांसाठीही येथे दारुगोळा व शस्त्रे बनविली जातात. सेनादलांच्या अवजड शस्त्रसाधने नवरत्न उद्योग बनवितात. त्यात भेल, बेल, भारत अर्थमुव्हर्स यासह मुंबई, गोवा, कोचीन, कलकत्ता येथे जहाज बांधणी उद्योग आहेत. या नवरत्न कंपन्या भारताच्या संरक्षण सज्जतेत मुख्य भूमिका बजावितात.

एकाधिकारशाहीतून अकार्यक्षमता

ब्रिटिश सरकारने ऑर्डनन्स फॅक्टरीजमधून भारतात प्रामुख्याने महायुध्दादरम्यान मोठ्या प्रमाणात दारुगोळा, शस्त्रे व युध्दसाधनांची निर्मिती केली. १९४७ मध्ये भारतातील ऑर्डनन्स कारखान्यांची संख्या १८ झाली. आज आयुध निर्माणीवर भारतीय सेनादल सर्वस्वी अवलंबून आहेत. ४१ आयुध निर्माणी कारखाने असून त्यांचे एकूण अंदाजपत्रक १५ हजार कोटी रु. हून जास्त आहे. यापैकी १० कारखाने महाराष्ट्रात आहेत.

भारताच्या सेनादलांसाठी अनेक प्रकारची उत्पादने येथून केली जातात. एकप्रकारे संरक्षण उत्पादनावर आयुध निर्माणीची एकाधिकारशाही आहे. सर्व प्रकारची शस्त्रसाधने आयुध निर्माणीतूनच घेण्याचे बंधन सेनादलांवर आहे, कारण ही सरकारी कंपनी आहे. त्यामुळे त्यांचा दर्जा किंवा गुणवत्ता काहीही असो, येथून खरेदी करण्याशिवाय सेनादलांसमोर दुसरा पर्याय नसतो. महायुध्दांच्या काळात ब्रिटिश सरकार या कंपन्यांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून होते. गुणवत्तेसाठी भारतातील ऑर्डनन्स फॅक्टरीज जगभरात नावाजलेल्या होत्या. इंग्लंड व दोस्त राष्ट्रांना या कारखान्यांमधून मोठ्या प्रमाणात दारुगोळा, शस्त्र व युध्दसाधनांचा पुरवठा करण्यात आला.

आयुध निर्माणीला आडीच शतकांची परंपरा लाभलेली आहे. एकेकाळी ही खूप मोठी व नावाजलेली शस्त्रोत्पादक संस्था होती. येथे सैनिकांच्या बुटांपासून गणवेश, शस्त्रे, दारुगोळा, विस्फोटके, पॅराशूट, वाहने, विविध उपकरणे, रणगाडे, चिलखती गाड्या व इतर सैन्य उपकरणे मोठ्या प्रमाणात बनविली जात. या कारखान्यांमध्ये दारुगोळा व विस्फोटक विभागात ११, वाहने व शस्त्र विभागात ११, मटेरियल व कॉम्पोनेन्ट विभागात ८, रणगाडा व चिलखती वाहन विभागात ६ आणि उपकरणे विभागात ५ ऑर्डनन्स फॅक्टरीजचा समावेश आहे. त्यांचे १३ विकास केंद्र व ९ प्रशिक्षण संस्था आहेत. यात ८२,००० कामगार आहेत. ऑर्डनन्स फॅक्टरीची ८० % उत्पादने स्थलसेना, ६ % वायूसेना, २ % नौसेना व गृहमंत्रालय ४ % खरेदी करते. यातून केवळ ८ टक्केच निर्यात केली जातात.[1] यापेक्षा कितीतरी अधिक निर्यात तर पाकिस्तानची आहे. येथील शस्त्रे घेणाऱ्या नेपाळनेही या शस्त्रांच्या दर्जाबद्दल नाराजी व्यक्त केली होती.

भारतीय सेनादल आयुध निर्माणीवर पूर्णपणे अवलंबून राहत आलेले आहेत. परंतु आज ही संस्था घसरता दर्जा, निम्न गुणवत्ता आणि निर्धारीत वेळ न पाळणे यामुळे वादग्रस्त ठरुन निष्क्रियतेकडे झुकली आहे. त्यामुळे ती सैनिकांच्या अविश्वासाची व अप्रतिष्ठेची धनी बनली आहे. एकूणच आयुध निर्माणीत एकाधिकारशाहीतून अकार्यक्षमता निर्माण झालेली आहे.

सरकारवरचा भार - ऑर्डनन्स फॅक्टरीजचा नफा अगदी नगण्य आहे. तो स्वत:चा कारभार चालविण्याइतका नसल्याने हा सरकारवरचा मोठा भार आहे. यांचा उत्पादन खर्च (Cost of production) प्रचंड आहे. सैनिकासाठीचा गणवेश जो

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

ऑर्डनन्स फॅक्टरी विकते तो ३,३०० रुपयांना पडतो. यापेक्षा चांगल्या दर्जाचा गणवेश भारतातच खुल्या बाजारात १,८०० रु. मिळतो. कॉम्बॅट जॅकेटची किंमत ५,९५० रु. आहे ते फक्त ३,५०० रु. ला मिळतो. ऑलिव्ह ग्रीन जर्सी १,९५० रु. ची ती ७५० रुपयात मिळते. पॅराशूटसाठी सेनादलांना १ लाख ६२,००० रु. मोजावे लागतात ते १ लाख १२,००० हजारात; तर स्वेटर ६,२५० रु. चे ४,००० रु. मिळते. अशोक लेलँड कंपनीचा स्टॅलियन ट्रक सेनादलांच्या वाहतुकीचे मुख्य साधन आहे. त्यासाठी सुमारे २८ लाख रु मोजले जातात - तो थेट कंपनीतून घेतल्यास केवळ १७ लाखात मिळू शकतो.[३]

सेनादलांना वर्ष २००९ ते २०१४ दरम्यान ऑर्डनन्स फॅक्टरीला ८५ वस्तुंचे २५ हजार ९१४ कोटी रु.चे मागणी पत्रक दिले. त्यांनी मात्र केवळ १९ हजार ९१७ कोटी रु.च्या वस्तुंचाच पुरवठा केला. २०१४ ते २०१९ यादरम्यान देण्यात आलेल्या २६ हजार ३७८ रु.च्या ऑर्डर्सपैकी १८ हजार ५३८ कोटी रु.च्या साहित्याचीच पूर्तता करण्यात आली.[१] दारुगोळा व शस्त्रास्त्रांची हकीगत वेगळीच आहे. हलक्या प्रतीचा दारुगोळा व विस्फोटके यांचे अपघात अनेक वर्षांपासून सैन्यासाठी सामान्य बाब बनली आहे. गेल्या काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात दुय्यम प्रतीचा दारुगोळा सैन्याला नष्ट करावा लागला. पुलगाव व जबलपूर येथील दारुगोळा डेपोला सातत्याने लागणाऱ्या आगी हा एक अनाकलनीय विषय आहे. याबद्दल माध्यमांमध्येही मोठ्या प्रमाणात उहापोह झाला आहे.

या संस्थेवर संरक्षण मंत्रालय व संरक्षण उत्पादन विभागाचे नियंत्रण आहे. तिला मर्यादीत असे आर्थिक अधिकार आहेत. सर्व संरक्षण दलांची मुख्यालये दिल्ली येथे असतांना आयुध निर्माणीचे मुख्यालय मात्र कलकत्ता येथे आहे. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत दरी निर्माण होते. रेड टेपिझममुळे निर्णयांच्या अंमलबजावणीत उशीर होतो. आयुध निर्माणी मंडळाच्या प्रमुखांना पाच - दहा महिन्यांचा काळ मिळतो. त्यामुळे धोरणात्मक बाबींना योग्य दिशा मिळत नाही. यातून सेनादलांना तातडीची गरज असलेली साधनेही मिळण्यात दिरंगाई झाल्याने राष्ट्रीय सुरक्षेची गहन समस्या निर्माण होते.

इतर उद्योगांमध्ये सुपरवायझरी कॉस्ट ही ३० % असली, तर खूप जास्त मानली जाते. परंतु आयुध निर्माणीचा हा खर्च ६५ % इतका प्रचंड आहे. दुसरीकडे सर्व कर्मचाऱ्यांना २७ % बोनस सर्रासपणे देण्यात येतो. त्यातुलनेत यंत्रसामुग्रीचा सरासरी उपयोग केवळ ७५ % आहे.[४] यातच कामगार संघटनांमध्ये वारंवार संप करुन त्यांच्या वाटेल त्या मागण्या दबाव तंत्राच्या आधारे मान्य करविण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे - तिला खचितच *राष्ट्रप्रेम* म्हणता येणार नाही.

स्वदेशी शस्त्रोत्पादन डबघाईला आले

येथे तयार करण्यात आलेली शस्त्रे ऐनवेळी दगा देतात, असा सैनिकांचा अनुभव आहे. ५.५२ मीमीची भारतीय बनावटीची इन्सास रायफल हे त्याचे कटू उदाहरण आहे. 'high cost - poor quality' हे त्यांचे वैशिष्ट्य ठरु पाहत आहे. यामुळे कोणताही दुसरा देश भारताच्या आयुध निर्माणीची शस्त्रसाधने घेण्यास उत्सूक नसतो. भारतीय सेनादलही त्यांच्यावर नाराज आहेत. एकूणच मोठा गैरव्यवहार, भ्रष्टाचार व अनियमितता यामुळे देशाचे स्वदेशी शस्त्रोत्पादन डबघाईला आले आहे. याच काळात निर्माण झालेली इस्राएलची शस्त्रोत्पादक कंपनी मात्र जगातील बहुसंख्य देशांच्या सेनादलांची आवडती कंपनी बनली आहे.

भारतीय स्थलसेनेने आयुध निर्माणीने उत्पादीत हलक्या प्रतीच्या शस्त्रसाधनांच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकला आहे. "यामुळे ९६० काटी रुपयांचे नुकसान झाले असून एवढ्या पैशातून १५५ मीमीच्या १०० हॅविट्झर तोफा घेता आल्या असत्या, असे नमूद केले आहे."[५] जबावदारीचा अभाव व नित्कृष्ट प्रतीचा दारुगोळा यामुळे सातत्याने अपघात होत असून आजवर असंख्य सैनिक जखमी वा मृत झाले आहेत. गेल्या अनेक वर्षांपासूनच्या संरक्षण मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालातही महालेखा परीक्षकांनी (CAG) याबाबत अनेकदा ताशेरे ओढले आहेत.

या अनियमिततेमुळे सरकारचा त्यांच्या संरचनेत बदल करण्याचा विचार आहे. सरकारने ऑगस्ट २०१९ मध्ये येथून उत्पादीत होणारी २७५ उत्पादने नॉन कोअर किंवा असंवेदनशील म्हणून वर्गवारी केली व ती खुल्या बाजारातून घेण्याची मुभा दिली. यातून संरक्षण उत्पादनांची खाजगीकरणाकडे वाटचाल सुरु झाली आहे. यामुळे आयुध निर्माणीतील कामगार संघटनांनी संपाचा मार्ग स्वीकारला. सैन्य, पोलिस आणि वनखात्यानंतर इंग्रजांनी स्थापन केलेल्या या सरकारी संस्थेला घरघर लागल्याचीच ही चिन्हे आहेत. आयुध निर्माणीची कार्यपध्दती, प्रशासन व कामगारांची कार्यक्षमताच याला कारणीभूत ठरली आहे.[६] सरकारी मालकीच्या या कंपनीचे रुपांतर महामंडळात (Corporation) करण्याचा मनसुबा सरकारने आखलेला दिसतो. कारण खूप वर्षांपासून सेनादलही या संस्थेवर नाराज होते.

हा विचार दीर्घकाळापासून सुरु होता - पण त्याला जॉर्ज फर्नांडीस, प्रणव मुखर्जी व ए. के. अॅन्टोनी या तत्कालीन संरक्षण मंत्र्यांनी याला विरोध केला. नफ्याचा विचार न करता सेनादलांना युध्दसज्ज ठेवणे हा आयुध निर्माणी स्थापनेमागचा

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

Issue IX, Vol. IV | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

मुळ हेतू होता. यामुळे या तत्त्वाला हरताळ फासला जाईल, असे अनेकांचे मत आहे. संरक्षण मंत्री मनोहर पर्रीकर या सर 'मिशन २० - २०' अंतर्गत ऑर्डनन्स फॅक्टरीजच्या उत्पादनाचा ऑफसेट ३० हजार कोटींवर नेण्याची योजना आखली होती.

हा राष्ट्रद्रोह नव्हे काय!

"ही संस्था हलक्या दर्जाची निर्मिती करते व गरजेपेक्षा अधिक कामगार आहेत. वाईट नेतृत्व, कालबाह्य ज्ञान व तंत्रज्ञान, महागडी उत्पादने, आधुनिकीकरणाचा अभाव, वारंवार छोट्या - छोट्या कारणांवरून संप करण्याची प्रवृत्ती ही राष्ट्रद्रोहच आहे!"[७] असे मत तोफखान्याचे माजी संचालक लेफ्ट. जन. पी. आर. शंकर यांनी व्यक्त केले आहे. अर्थातच या संस्थेने सेनादलांसाठी अनेक महत्त्वपूर्ण उपलब्धी दिलेल्या आहेत. उदा. धनुष हॉवित्झर तोफ. तर दुसरीकडे सरकार ही संस्था तोडून विकण्याच्या तयारीत असल्याचा आरोप कामगार संघटना आयएनडीडब्लूएफचे महासचिव सी. श्रीकुमार यांनी केला आहे.

फेरबदलाबाबत सरकार ठाम आहे. त्यासाठी संरक्षणमंत्री राजनाथसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्र्यांची समिती स्थापन करण्यात आली आहे. ही संस्था व्यवहार्य व स्वयंपूर्ण बनविणे हा यामागचा उद्देश आहे. नाविण्यपूर्ण कल्पना व तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा अभाव ही या संस्थेची मोठी उणीव आहे. येथील ७५% उत्पादने ही परकीय तंत्रज्ञानावर आधारित असतात. या बदलांमुळे आयुध निर्माणींची वार्षिक उलाढाल २०२४ - २५ पर्यंत ३०,००० कोटी पर्यंत तर निर्यात २५ टक्क्यांनी वाढेल असा निर्वाळा सरकारने दिला आहे.[८] यासाठी केपीएमजी अँड कायझरी या अमेरिकन कंपनीला सरकारने कंत्राट दिले आहे.

आयुध निर्माणीच्या खर्चाचा भार प्रचंड आहे. येथील वेतन ५०,००० ते २५०,००० पर्यंत असून ही सरासरी दीड लाख रुपयांपर्यंत जाते. टाटासारख्या अग्रगण्य कंपनीतही सरासरी वेतन ६३,००० इतकेच आहे. सरकारने 'आयुध निर्माणी या कंपनीच्या खाजगीकरणाचा कोणताही प्रस्ताव नसल्याचेही स्पष्ट केले आहे. त्यांचे खाजगीकरण करण्याचा कोणताही प्रस्ताव नसल्याचे सरकारतर्फे स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.[९]

आयुध निर्माणींचे महामंडळात रुपांतर होण्याची शक्यता आहे. यामुळे त्यांना अधिक स्वायत्तता मिळेल, त्यांचे कार्य व कामगिरीचा दर्जा वाढून उत्तरदायित्व (accountabilty) वाढेल. या कंपनीची ३ किंवा ४ भागात विभागणी करून त्या संरक्षण सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये (DPSU) रुपांतरित होतील. ऐन मोक्याच्या वेळी विशिष्ट संवेदनशील ऑर्डर्स वेळेत पूर्ण करून देण्यात आयुध निर्माणी अपयशी ठरल्याने सरकारला गेल्या अनेक वर्षांपासून त्यासाठी घाईघाईत परदेशातून खरेदी करावी लागत आहे.[१०] आयुध निर्माणीमधील फेरबदल व पुर्नरचनेवर आतापर्यंत टी. के. ए. नायर समिती (२०००), डॉ. विजय केळकर समिती (२००४), रमण पुरी समिती (२०१५) व लेफ्ट. जन. डी. बी. शेकटकर समिती स्थापन करण्यात आल्या.

आयुध्द निर्माणींचे खासगीकरण करण्यात येणार नाही, अशी ग्वाही सरकारने दिली आहे. परंतु कामगार संघटनांचा सरकारवर विश्वास नाही. खरे तर जागतिकीकरणाच्या लाटेत असे फेरबदल ही एक साधारण बाब आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक यांच्या दबावामुळे मनमोहनसिंग अर्थमंत्री असतांनाच (१९९१) या सर्व बाबी निश्चित झाला होत्या. "तेव्हापासून आतापर्यंत आलेल्या सरकारांनी २६ सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग एकतर पूर्णपणे विकले किंवा त्यातून पूर्णपणे निर्गुंतवणूकीकरण केले. ज्यात पवनहंस, बाल्को, भारत अॅल्युमिनीयम, हॉटेल कार्पोरेशन, पारादीप फास्फेट, व्ही. एस. एन. एल., हिंदुस्थान झिंक, भारत अर्थमुव्हर्स, भारत पेट्रोलियम, शिपिंग कार्पोरेशन"[११] अशा एकेकाळी रत्न समजल्या जाणाऱ्या कंपन्यांचा समावेश आहे.

निष्कर्ष

काळानुरुप आयुध निर्माणींच्या संरचनेत बदल करण्याचे भारत सरकारने ठरविले आहे. महाग पडणारी तसेच दर्जाहीन उत्पादने यामुळे सेनादल व सुरक्षा दलांच्या कार्यक्षमतेवर अनिष्ट परिणाम होतो. कालापव्ययामुळे राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येते. आयुध्द निर्माणींची कार्यक्षमता वाढवून त्यांना बदलत्या काळाशी जुळवून घेण्यासाठी सरकारने हा निर्णय घेतला आहे. देशहिताचा विचार न करता वारंवार संप करण्याच्या व सरकारला दबावतंत्राखाली ठेवण्याच्या प्रवृत्तीमुळे ही संस्था आधीच बदनाम झालेली आहे.

आर्थिक उदारीकरणाच्या या काळात कामगारांच्या हक्कांची सर्रासपणे अवहेलना केली जाते, हे उघड आहे. परंतु भारतासारख्या लोकानुवर्ती शासनपध्दतीत कामगारांना सरकारने वाऱ्यावर सोडू नये, ही अपेक्षा रास्त आहे. सेनादलांना लागणाऱ्या सर्व साधनांचे उत्पादन आयुध्द निर्माणीमध्येच करावे व या कंपनीवर सरकारी नियंत्रणच कायम राहावे, अशी कामगार संघटनांची मागणी आहे. येथील उत्पादने तुलनात्मकदृष्ट्या महागडी व दर्जाहीन असून ते निर्धारीत वेळेतही मिळत

Vidya
DHULE

नाहीत, असे सेनादलांचे पूर्वीपासूनचे म्हणणे आहे. येथून उत्पादीत होणाऱ्या वस्तूंच्या किंमतीत सरकारने कर्मचाऱ्यांच्या वेतनाची रक्कम जोडल्याने त्या महाग दिसतात, असे स्पष्टीकरण कामगार नेते देत असतात.

एकूणच आयुध निर्माणींमध्ये करण्यात येणाऱ्या बदलांना होणारा विरोध केवळ अनाठायीच नसून अनाकलनीयही आहे. आपल्या देशाचा शत्रू चीनने हिमालयीन सीमेवर सैन्य उभे केलेले आहे. त्यामुळे सेनादलांची शस्त्र व दारुगोळ्या निकड ही पूर्वीपेक्षा कितीतरी अधिक आहे. अशा परिस्थिती आयुध निर्माणीच्या कर्मचाऱ्यांनी संप करणे ही मोठी दुर्दैवाची बाब आहे.

संदर्भ

१. Defensive Offence, www.patean.com/defensiveoffence.
२. कित्ता.
३. कित्ता.
४. कित्ता.
५. Army report finds poor Ordnance Factory Equipment led to 960 corore losses, www.wire.in / 30 Sept. 2020.
६. *Public Sector Ordnance Factory Fighting for Survival,* www. forntline. thehindu. com /19 Sept. 2019.
७. कित्ता.
८. *Government Setup EGOM to 'Corporatize Ordnance Factories',* www.timesofindia. com / 11 Sept. 2019
९. *No proposal to privatise OFB:* Defence Ministry, www.economictimes.com / 16 Aug. 2019
१०. It's time to corporatize OFB,www.thetribuneindia.com
११. Gurung Malvika, *These 26 PSUs will be completely sold of th private firem of fully disinveste,* www.trak.in.

***

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

(13)

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II May- 2021 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

May. 2021 Issue- X Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

Vidya ... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Index

1. Indian logistics Trade in Dynamic World Scenario — 5
   Adnan Ali Zaidi, Dr Memon Ubed
2. A study of impact of covid 19 on the environment : A geographical view — 21
   Dr. Sonwane S. Vyanketrao
3. Civil Service Neutrality Policy Formulation — 25
   Preeti Mallinath
4. Study Of Physico-Chemical Water Quality Of Wyra Reservoir From Khammam District (T.S.) India — 32
   MittapalliVenkataramana Murthy
5. मीडिया का सामाजिक दायित्व — 36
   डॉ.शिवाजीएस. कदम
6. ग्रामीण साहित्याची चळवळ व स्वरुप — 39
   डॉ. रामहरी एम. सुर्यवंशी
7. रामकुमार वर्मा के एकांकियों में चित्रित बौद्ध युग — 41
   प्रा.डॉ. धीरज जनार्धन व्हत्ते
8. स्त्री भ्रूणहत्या एक सामाजिक समस्या — 51
   प्रा. शरद गायकवाड
9. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वास्तवादाकडे वाटचाल — 55
   (Indias Foreign Policy is moving towards Realism)
   डॉ. देवेंद्र विसपुते

S. S. V. P. S.'s Sci. College, Vidya Wa... DHULE

Scanned with CamScanner

166

Rajvirendrasing Kalji Gavit

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X   Issue - I   January - March - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

Lokmarathi
Sample copy
32 copies

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

DHULE

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	संत जनाबाईचे भक्ती विचार **डॉ. मीना चंद्रभान साळे**	५३-५६
१३	संत साहित्यातील भक्ती विचार **प्रा. नवाजी गेंदलाल घरत**	५७-६०
१४	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे**	६१-६६
१५	आदिवासी संत आपश्री गुला महाराज **प्रा. डॉ. राजविरेन्द्रसिंग रुबजी गावित**	६७-७२
१६	संतांचे समाजप्रबोधन **डॉ. राखी मंगेश जाधव**	७३-७८
१७	वारकरी संतांच्या कवितेतील शेती **प्रा. एस. एफ. खडके**	७९-८३
१८	वारकरी संतांच्या अभंगातील जीवनमूल्य **डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव**	८४-८६
१९	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **प्रा. डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे**	८७-९२
२०	संत नामदेव : एक अवलोकन **डॉ. संजय प्रकाश बालाघाटे**	९३-९५
२१	संत साहित्यातील भक्ती विचार **प्रा. डॉ. संतोष चंपती हंकारे**	९६-१००
२२	संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवतावाद **डॉ. शकुंतला एम. भारंबे**	१०१-१०५
२३	संत विठाबाई - विद्रोहाची चिंगारी **डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे**	१०६-११०
२४	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **डॉ. स्नेहल संजय मराठे**	१११-११४

College : II Vidya ... DHULE

Scanned with CamScanner

१५. आदिवासी संत आपश्री गुला महाराज

प्रा. डॉ. राजविरेन्द्रसिंग रुबजी गावित
विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या इतिहासात संतांची परंपरा आणि त्यांच्या कार्याचा प्रभाव मध्ययुगीन महाराष्ट्र पासून आढळतो. ज्ञानेश्वरांपासून तर सतराव्या शतकापर्यंत संतपरंपरा महाराष्ट्रात समृद्धतेने वावरतांना दिसते. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेला अनुकूल पार्श्वभूमी महाराष्ट्रातील संत चळवळीचे निर्माण केली असे न्यायमूर्ती रानडे यांनी "राईज ऑफ मराठा पॉवर" या ग्रंथात केली आहे. महाराष्ट्रात नाथ संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, दत्तसंप्रदाय इत्यादी अनेक पंथ चालत आले असले तरी वारकरी संप्रदाय सारखी लोकप्रियता कोणत्याच पंथास मिळाली नाही. न्यायमूर्ती रानडे म्हणतात सोळाव्या शतकातील युरोपच्या धर्मसुधारक प्रॉटेस्टंट पंथा प्रमाणे हिंदुस्थानात धार्मिक, सामाजिक पुनरुज्जीवन आणि धर्माची पुनर्घटना ही कार्य सुरू होती. या संत चळवळीचे स्वरूप पुराण व ब्राह्मणी थाटाचे नव्हते तर ते निरर्थक विधी सोहळे, जन्मावर आधारलेले वर्गभेद याविरुद्ध होते. संताचे कार्य जनतेच्या कल्याणाकरीता होते त्याचप्रमाणे कोणत्याही विशिष्ट वर्गासाठी नव्हते. संत संप्रदायातील विविध साधुसंत, आचार्य, कवी आणि तत्त्वज्ञानीही होते. असे संत प्रामुख्याने समाजाच्या कनिष्ठ स्तरातून आलेले होते. शिंपी, सुता, कुंभार, माळी, महार आणि विशेष म्हणजे आदिवासी समाजात देखील दृष्टीस पडतात. याचा अर्थ संतांची कामगिरी ही प्रामुख्याने जनसेवा आणि लोककल्याणकारी भूमिकेतील होती असे आपल्याला म्हणता येईल आपल्या कार्यात अध्यात्माची जोड देऊन समाजात प्रबोधन घडवून आणणे हा त्यांचा या मागचा हेतू होता. सर्व संत मंडळींनी समाजाला भक्तीमार्गात लावून समाजामध्ये एकजिनसीपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. एक प्रकारे भक्तीचा मळा फुलवण्यासाठी संत महंतांनी अध्यात्माचा आधार घेतला परंतु व्रतवैकल्य, सण -उत्सव, कर्मकांड यांना दूर करीत सर्व सामान्य जनतेला निर्मळ भक्ती मार्ग दाखवला. यादव पूर्व काळापासून महाराष्ट्रात विविध भागात राज्यकर्त्यांनी वेगवेगळ्या धर्म, पंथ यांना आश्रय दिला. जैन, बौद्ध इत्यादी परंपरा देखील अस्तित्वात आल्या सामाजिक जीवनात विषमता मूलक जातीव्यवस्था दृढमूल झाली होती. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत कृषी व सैन्यात शिपाई म्हणून सामील होणे हे दोनच मार्ग सामान्य जनतेसमोर होते पण या दोन्ही घटकांवर धर्म सत्तेचे वर्चस्व होते. त्यामुळेच जनतेला भक्ती मार्ग दाखवण्यासाठी विविध पंथ महाराष्ट्रात उदयास आले. याच स्वरूपाचे कार्य आदिवासी समाजात गुला महाराज यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात खानदेशात केलेले आढळते.

Scanned with CamScanner

उद्देश

- आदिवासींची सामाजिक स्थिती अभ्यासणे.
- संत गुलाम महाराजांचे सामाजिक प्रबोधन कार्याचा मागोवा घेणे.
- आदिवासींची सांस्कृतिक परंपरेचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

- तत्कालीन समाजव्यवस्थेत आदिवासींची सामाजिक स्थिती अत्यंत दयनीय होती.
- अज्ञान, गरीबी आणि व्यसनाधीन आदिवासींना समाजप्रबोधनाची आवश्यकता होती.

गुलाम महाराज किंवा गुलाम भगवान या नावाने आज सर्वत्र ओळखले जाणारे थोर पुरुष नंदुरबार जिल्ह्यातील तळोदे येथून चार किलोमीटर अंतर असलेल्या मोरवड या गावी त्यांचा जन्म झाला. महाराजांचे आई-वडील सामान्य शेतकरी तथा मोलमजुरी करणारे कुटुंब होते. त्यांच्या जन्मतारखेची निश्चित नोंद कुठे मिळत नाही कारण पूर्णपणे अशिक्षित समाज, अज्ञान आणि अठराविश्व दारिद्य अशी सामाजिक पाश्र्वभूमी त्यांच्या समाजाची होती. भारतात प्रत्येक प्रादेशिक ठिकाणी संत महात्मा सत्पुरुष जन्माला आलेले आहेत मुळात भारतीय परंपरा ही समृद्धतेने नटलेली आहे आणि ही समृद्धता महाराष्ट्राच्या खानदेश भागात देखील आढळते. खानदेश भूभागाचा प्राचीन आणि मध्ययुगीन इतिहासात अनेक ठिकाणी संदर्भ येतो. मध्ययुगीन भारतात खानदेश हा एक महत्त्वाचा प्रदेश होता. मुघल आणि फारुकी साम्राज्याचा खानदेश महत्वाचा सुभा होता.प्रशासकीय आणि भौगोलिक दृष्ट्या खानदेशला महत्व होते. हा प्रदेश प्रामुख्याने आदिवासी भाग म्हणून ओळखला जातो.सातपुडा पर्वतरांगांमध्ये भिल्ल जमात अनेक वर्षापासून येथे वास्तव्य करून आहे.भिल्ल जमातीची संख्या खानदेशात सर्वाधिक आहेत.

पश्चिम खानदेशातील तत्कालीन धुळे जिल्ह्यात आणि हल्ली अस्तित्वात आलेल्या नंदुरबार जिल्ह्यात आदिवासी जमातीची लोकसंख्या अधिक आढळत असल्याने या जिल्ह्यांना आदिवासी जिल्हे म्हणून ओळख प्राप्त झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासी समाज अत्यंत अप्रगत,दरिद्री अवस्थेत जगणे, अज्ञान, अंधश्रद्धा, उपासमार, व्यसनाधीनता यांच्या गर्तेत अडकलेला होता. मजुरी करणे गुराखी राहणे ही आदिवासी समाजाच्या उपजीविकेची साधने होती. जंगलातील लाकूडफाटा जमा करणे कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालविण्याकरिता तो विकणे आणि पावसाळ्यावर आधारित शेती करणे या स्वरुपाची त्यांची जीवनशैली होती. अशा सामाजिक पार्श्वभूमी लाभलेल्या भिल्ल समाजात गुला यांचा जन्म झाला त्यांच्या आई वडिलांचे नाव मयना व भाईला असे होते.त्यांना लहानपणी गुल्या या नावाने त्यांचा उल्लेख होत असल्याने कालातंराने गुल्या म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यांना चार भाऊ आणि दोन बहिणी होत्या. इतर समाजाच्या सुखी संपन्न जीवनाच्या निरीक्षणातून स्वतः काही गोष्टी गुल्या यांनी आत्मसात केल्या आणि भिल्ल समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले गुलाम महाराज यांच्या कार्याविषयी भिल्ल सेवक मंडळाचे कै. श्री शंकर विनायक ठकार यांनी

Scanned with CamScanner

1938 सप्टेंबर मध्ये लिहिलेल्या 'आपश्री गुला महाराज' या ग्रंथातून गुलाम महाराज यांच्या कार्याची माहिती सर्व प्रथम समोर आणली गेली.

अत्यंत दरिद्री जीवन जगणाऱ्या कुटुंबाच्या दारिद्याचा वारसा गुल्याकडे आला सर्वसामान्यांसारखे दैनंदिन कष्टमय जीवन जगत असताना आपल्या दरिद्री अगतिक समाजाचे समाजाच्या विस्कळीतपणा चे सूक्ष्म निरीक्षण करीत होता आणि समाजात घडत असलेल्या सर्व गोष्टी अनुभवीत होता.गुल्याकडे असलेल्या उपजत तीव्र निरीक्षण आणि आकलनशक्ती मुळे आपल्या समाजातील दोष आणि उणीवा या त्यांना लक्षात येऊ लागले. भोवतालच्या समाजाचे निरीक्षण करताना आपला समाज शाहू समाजासारखा सन्मानाने का जगू शकत नाही? आपला समाज असा का? आहे हे प्रश्न पडू लागले. कालांतराने गुल्याने आदिवासी समाजाला हळूहळू स्वत्वाची जाणीव करून दिली. त्यांच्यातील आत्मसन्मान जागृत केला त्यांचे प्रबोधन करून छोट्या-छोट्या किरकोळ पण महत्त्वपूर्ण गोष्टींची शिकवण देऊन समाज एकसंघ केला. कौटुंबिक संबंध सुधारण्यावर भर दिला आणि समाजाला एकत्र येण्याचे आवाहन केले अतिशय अल्पावधीत भिल्ल समाजातील जनतेमध्ये गुल्या आपल्या वागणुकीमुळे सर्वत्र पोहोचला सामाजिक ऐक्य आणि सामाजिक बळकटीसाठी गुल्याने सदाचार आणि परोपकार हे जीवन मूल्य आचरणात आणली, माणसाला माणुसकी शिकवणारा आणि आत्मसन्मान जागृत करणारा 'आपकी जय' हा मंत्र देऊन आपले सुद्धा मंगल हो ! असा विचार देऊन सगळ्यांना चांगले कार्य करण्यास प्रेरित केले. गुल्या हे नाव आदिवासी समाजाची संस्कृती प्रतित प्रतिबिंबित करते म्हणजे आदिवासींना ज्ञात असलेल्या गोष्टी आजूबाजूच्या वस्तू निसर्गाशी संबंधित असलेल्या गोष्टी यावरून जी नावे त्यांना ठेवावी वाटत असेल ती नावे आदिवासी बालकांना ठेवली जात होती. उदाहरणार्थ गुल्या,मुल्या,रडत्या दगड्या, खापर्या, डोंगऱ्या या स्वरुपाची नावे ठेवली जात होती. अर्थात ही नावे कनिष्ठ दर्जाची व हीनत्वदर्शक नव्हती तर आदिवासींना आपल्या परिसरातील ज्ञात असलेल्या गोष्टींवर नावे ठेवण्याचा रीवाज होता. गुल्या हा तत्कालीन परिस्थितीनुसार सर्वसामान्य लोकांप्रमाणे आपले दैनंदिन जीवन जगत होता. सत्यनिष्ठ आणि प्रामाणिक आचरण, यामुळे गुल्याला वेगळीच जीवन दृष्टी प्राप्त झाली होती. आणि साहजीकच तो इतरांपेक्षा वेगळा पण तेवढाच प्रेरणादायी वाटू लागला होता. कामाशिवाय कोणाशीही न बोलणारा गुल्या मनोमन आपल्या समाजाची तुलना इतर समाजाची करीत असावा समाजाचे अवलोकन, निरीक्षण करून समाजातील वाईट आणि अनिष्ट प्रथांचे निराकरण करण्याचे त्याने ठरवले म्हणूनच त्याने सर्वप्रथम सुरुवात हि वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छतेपासून केली. आपला आदर्श किंवा चांगल्या गोष्टी समाज शिकला पाहिजे याकरिता गुल्या रोज आंघोळ करू लागला, शौचाला जाताना नियमित पाणी नेऊ लागला, रोज सूर्य दर्शन घेणे, मद्य मांसाहार यांचे सेवन न करणे यासारख्या गोष्टी आचरणात आणल्या. सदाचाराला त्याने श्रद्धेचे अधिष्ठान दिले तत्कालीन भिल्ल समाजाच्या परंपरागत वर्तनाच्या उलट त्याचे वर्तन होते. त्यामुळे सहाजिकच त्याने स्वीकारलेल्या या गोष्टींचा प्रारंभी तत्कालीन समाजाने थट्टा केली .

Scanned with CamScanner

याच सुमारास 'भिल्ल सेवक' मंडळाचे शंकर ठकार या भागात कामानिमित्त आले असताना गुल्या महाराजांच्या कार्याची दखल त्यांनी घेतली. कुकुर मुंडा या आदिवासी संस्थानातून दरवर्षी पंढरपूरला वारी जात असे सुमारे शतकाची परंपरा या वारीला आहे आणि गुलाम महाराज म्हणजे गुल्या हे कुकुर मुंडा संस्थानाच्या वारी बरोबर एक वेळा पंढरपूरला देखील जाऊन आले. याच दरम्यान त्यांना गाडगे महाराजांविषयी माहिती झाली असावी संत गाडगे महाराज यांच्या सद्वर्तनी, सदाचारी स्वयंशिस्त, स्वच्छता आणि सत्यनिष्ठ या विषयी अनेक गोष्टी त्यांना ऐकण्यास मिळाले आणि आपले समाज प्रभोधनाचे कार्य अधिक मोठ्या प्रमाणावर करण्यास सुरुवात केली. गुल्याचे ते आता गुलाम महाराज झाले. भिल्ल जनता त्यांच्याकडे मोठ्या श्रद्धेने आणि आदरयुक्त भावनेने बघू लागले कालांतराने गुल्या अधिकाअधिक आत्ममग्न आणि अंतर्मुख होत गेला. ज्या प्रमाणे महाराष्ट्रातील संत परंपरेने समाजात प्रबोधनाचे कार्य केले आणि त्या समाज प्रबोधनातून समाज देखील घडवला त्याच परंपरेत राहून गुलाम महाराज यांनी स्वतः निरक्षर असून समाजात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले होते. परंतु दुर्दैवाने अज्ञानी अशिक्षित समाजाला गुलाम महाराजाचे कार्य समजण्यास बराच उशीर झाला. एकेदिवशी आत्ममग्न असतांना घरातून ते अचानक बाहेर पडले त्यांची पत्नी देगु हीस सांगितले की मी काही काळाकरिता जंगलात जात आहे आणि परत येताना तू जंगलाजवळ उभी राहून माझी आरती कर असे सांगून त्याने पत्नीचा निरोप घेतला जंगलात जाऊन आल्यानंतर देगुने वेशी जवळ येऊन गुल्याची आरती करतात. तेव्हा पासून मोरवड या गावी दोनवेळा आरती केली जाऊ लागली याच आरतीला पुढे जाऊन आप कि जय मंडळात 'बडी आरती 'असे म्हटले जाऊ लागले. त्यांनी समाजाला उपदेश करण्यास प्रारंभ केला गुलाम महाराजांनी भिल्ल समाजात परिवर्तन करण्यासाठी आदिवासी जनतेला वैयक्तिक स्वच्छता व योग्य सामाजिक शिष्टाचार शिकवले, सदाचार आणि शारीरिक स्वच्छता तसेच पाण्याचा विपुल वापर करण्यास सांगीतले. आदिवासी भिल्ल लोक गुलाम भगवानांच्या उपदेशाचे आचरण करू लागले परिसरातील भिल्ल समुदाय त्यांच्याभोवती केंद्रित होऊ लागला.

आदिवासी समाजात महू फुलांपासून तयार होणाऱ्या मद्यास होरो असे म्हटले जात होते. आदिवासी समाजात खूप मोठ्या प्रमाणात महु पासून बनवलेल्या मद्याचे सेवन केले जात होते त्यामुळे एक प्रकारे भिल्ल जमातीमध्ये व्यसनाधीनता वाढली होती.गुल्या महाराजाने दारूच्या सेवनपासून दूर राहिले पाहिजे आपण सर्वांनी चांगले जीवन जगण्याची कला आत्मसात केली पाहिजे असा उपदेश त्यांनी केला. तत्कालीन भिल्ल समाजात शंकरराव ठकार, ठक्कर बाप्पा, बाळू भाई मेहता, काकासाहेब बर्वे यासारख्या गांधीवादी व्यक्ती एकनिष्ठपणे आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी सतत प्रयत्नशील होते हे गुलाम महाराज बघत होते या व्यक्तींनी केलेले कार्य स्वतः गुल्या महाराजांना प्रेरणादायी ठरले व आपल्या समाजाच्या उद्धारासाठी अधिक कार्यमग्न झाले.इतर समाज आपल्यालाकडे आत्म सन्मानाने का बघत नाही. जवळ का करीत नाही या गोष्टींचे सूक्ष्म अवलोकन त्यांनी केले आणि आपल्या समाजसुधारणेच्या कार्याला तिथूनच प्रारंभ केला . माणुसकी आणि सहजीवन, सहकार्य, स्वच्छतेची ज्योत आपल्या समाजात प्रज्वलित केली. भिल्लांची

& Sci.
Scanned with CamScanner

कुटुंबसंस्था याविषयी आवश्यक ते मार्गदर्शन केले. आपल्या कुटुंबावर प्रेम करा, दारू पिऊ नका, खरे बोला , कोणाला फसवू नका एकमेकांना भेटल्यावर 'आपकी जय' या पद्धतीने अभिवादन करा. भिल्ल समाजाला कौटुंबिक स्थैर्य प्राप्त करून देण्याचे त्यांचे कार्य अजोड आणि अमूल्य असेच आहे. आपल्या समाजोन्नती च्या कार्याला त्यांनी अध्यात्माची जोड दिली त्यांनी आरती करण्यास सुरुवात केली सकाळ संध्याकाळी होणाऱ्या आरतीला सर्व जनता एकवटू लागली आणि आरती च्या निमित्ताने सर्वांचे प्रबोधन करण्यास गुल्या महाराजांनी सुरुवात केली होती. आता त्यांच्याशी संवाद साधण्याकरिता येणाऱ्यांची गर्दी वाढू लागली, गुलाम महाराजांचा उपदेशाने एक नवीन दिशा भिल्ल समाजाला मिळाली. समाजाचा जीवन मंत्र समाजात घरोघरी पोहोचला. आप मंडळातील माणसे आपापसात एकमेकांना अभिवादन करण्यासाठी 'आप की जय हो' असे म्हणू लागला. एकमेकांचे स्वागत 'आप कि जय' म्हणून केले जाऊ लागले.यातूनच आप मंडळ स्थापन झाले.या मंडळाद्वारे भिल्ल जनतेत एक उत्साह निर्माण झाला. वर्षानुवर्षे तिरस्कार, उपेक्षा सहन करणाऱ्या भिल्ल जनतेला एक आत्मसन्मानाची जाणीव झाली व आपल्याला देखील सन्मानाने वागवले पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले. एकमेकांच्या जय जयकार करण्याच्या पद्धतीने भिल्ल आदिवासींना आत्मसन्मानाची जाणीव करून देण्याचा त्यांचा प्रयत्न आदिवासी इतिहासात क्रांतिकारक होता. भिल्ल समाजातील लोक आप श्री गुलाम महाराज यांचा उपदेश शिकण्यासाठी रंजनपुर या गावी येऊ लागले, मोरवड या गावाचे नाव सुद्धा रंजनपुर असे करण्यात आले. अनेक कुटुंब त्यांच्याकडे आरतीसाठी येऊ लागली. आरतीस उपस्थित झाले म्हणजे आपण आता गुलाम महाराजाचे अनुयायी झालो आहोत इच्छा बाळगून त्यांच्याकडे येऊ लागली कार्यक्रम संपल्यानंतर आपल्या भिल्ली भाषेत ते उपदेश करीत असे.

निष्कर्ष

भिल्ल समाजाला गुलाम महाराजांनी मंडळाच्या आणि आरती च्या निमित्ताने एकत्र केले त्यांच्या या कार्याला अध्यात्मिक अधिष्ठान होते त्यांचे कार्य प्रभावी आणि परिणामकारक ठरले या मंत्राने समाजात चैतन्य आले आणि लाचारीच्या अगतिकतेचा आणि पशुवत जगण्याच्या गाढ निद्रेतून जागा होऊ लागला. हा त्यांच्या कार्याचा महिमा आहे.आप या शब्दाचा अर्थ ठकार यांनी जनता जनार्दन असा लावला आहे या जनता जनार्दनाची सेवा करणारे आपण परमेश्वराचे गुलाम सेवक आहोत असे म्हणून गुल्याने स्वतःला गुलाम भगवान म्हणून घेणे पसंत केले मात्र त्यांना गुलाम महाराज असे म्हणू लागले. समाजसुधारणेला अध्यात्माची जोड देणारे गुलाम महाराज खरोखरच एक संत होते. ज्या समाजाला आपण माणूस म्हणून जगण्यासाठी प्रेरणा देत आहोत तो समाज आपलाच आहे त्याला त्याच्या चिरनिद्रेततून आपल्याला जागृत करायचे आहे आपण त्यांच्यातलेच आहोत ही जाणीव आत्मीयता गुलाम महाराजांमध्ये होते. पण गुलाम महाराजांनी समाज सुधारणा करीता टाकलेले पाऊल पहिले आणि शेवटचे ठरले कारण त्यांच्यानंतर अशा निस्वार्थ भावनेतून प्रयत्न करण्यास कोणीही पुढे आले नाही हे भिल्ल समाजाचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल. आरती समारंभ

Scanned with CamScanner

167

2020-21

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

2020-21. PML

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	संत जनाबाईचे भक्ती विचार **डॉ. मीना चंद्रभान साळे**	५३-५६
१३	संत साहित्यातील भक्ती विचार **प्रा. नवाजी गेंदलाल घरत**	५७-६०
१४	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे**	६१-६६
१५	आदिवासी संत आपश्री गुला महाराज **प्रा. डॉ. राजविरेन्द्रसिंग रुबजी गावित**	६७-७२
१६	संतांचे समाजप्रबोधन **डॉ. राखी मंगेश जाधव**	७३-७८
१७	वारकरी संतांच्या कवितेतील शेती **प्रा. एस. एफ. खडके**	७९-८३
१८	वारकरी संतांच्या अभंगातील जीवनमूल्य **डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव**	८४-८६
१९	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **प्रा. डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे**	८७-९२
२०	संत नामदेव : एक अवलोकन **डॉ. संजय प्रकाश बालाघाटे**	९३-९५
२१	संत साहित्यातील भक्ती विचार **प्रा. डॉ. संतोष चंपती हंकारे**	९६-१००
२२	संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवतावाद **डॉ. शकुंतला एम. भारंबे**	१०१-१०५
२३	संत विठाबाई - विद्रोहाची चिंगारी **डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे**	१०६-११०
२४	संत साहित्यातील लोकशिक्षण **डॉ. स्नेहल संजय मराठे**	१११-११४

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-4

१४. संत साहित्यातील लोकशिक्षण

प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे
मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

बाराव्या शतकापासून ते अठराव्या शतकापर्यंतचा कालखंड हा मध्ययुगीन कालखंड म्हणून ओळखला जातो. सामाजिक आणि साहित्यिक दृष्टीकोणातून विचार करावयाचा झाल्यास या कालखंडात संतांचे कार्य व त्यांचे साहित्य महत्वाचे आहे. 'महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे' याचा प्रत्यय त्यांच्या साहित्यावरून दिसून येतो. मराठी साहित्यात संतसाहित्याने अतिशय मोलाची भर घातलेली दिसून येते. ज्या काळात संतसाहित्य हे भरभराटीस आले त्यावेळी महाराष्ट्रात यादव घराण्याची राजवट होती. यादव राजांनी 'वारकरी संप्रदायाला' राजाश्रय दिलेला असल्यामुळे वारकरी संप्रदायातील संतांनी विपूल अशी साहित्यनिर्मिती केलेली दिसून येते. संतांच्या साहित्याचा समाजाच्या जडणघडणीत मोठा वाटा आहे, हे म्हणणे अतिशयोक्ती होणार नाही. संत साहित्याचे योगदान अभ्यासतांना संत व त्यांच्या साहित्याचा समाजमनावर असलेल्या परिणामांचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे.

ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायात अठरापगड जाती एकत्र करून 'अध्यात्मिक लोकशाही' निर्माण केली. शके १२१२ मध्ये 'ज्ञानेश्वरीची' निर्मिती केली. ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने बहुजन समाजाला जीवनाचा मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या कार्यात अनेकांनी सहभाग घेऊन 'मराठी साहित्य शारदेला' समृद्ध करण्याचे काम केले. तसेच समाजप्रबोधनही केले. संतांचे साहित्य हे विपूल प्रमाणात व वैविध्य स्वरुपाचे आहे. संत परंपरेने निर्माण केलेल्या साहित्याचा मौलिक ठेवा आहे. आजही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात संतवाणीचा प्रवाह सतत गतीमान झालेला दिसतो तो अभंगाच्या रूपाने, ओवींच्या आणि भारुडाच्या रुपाने. संतांनी आपले तत्त्वज्ञान किंवा विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी 'लोकभाषेचे' माध्यम वापरले. लोकांना समजेल, आवडेल आणि मनाला रुचेल अशा माध्यमातूनच ते अभिव्यक्त झालेले दिसतात. संतांची दृष्टी पारमार्थिक असली तरी बहुजन समाजाच्या दु:खाचा त्यांनी सहानुभूतीने विचार करून समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत आपले विचार पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून संत साहित्य आणि समाज याचा विचार करतांना असे लक्षात येते की, अवघ्या महाराष्ट्राला संत साहित्याचा समृद्ध असा वारसा लाभलेला दिसतो. अर्थात समाजमन प्रगल्भ करण्यासाठी आवश्यक असलेले विचार लाभल्यामुळे सामाजिक जीवनाच्या दिशा उजाळून निघालेल्या दिसतात. संतांनी आपल्या वाणीतून सामान्यातील सामान्यांना, स्त्री शुद्रादिकांच्या मुक भावनांना वाचा फोडली. मानवी कल्याण आणि लोकोद्धार यावर संतांनी भर दिलेला दिसतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात संतांची लोकशिक्षकाची भूमिका आणि या भूमिकेतून समाजाला मिळालेला नविन दृष्टीकोन शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Scanned with CamScanner

उद्दिष्ट्ये

१. संत व संतांची भूमिका समजून घेणे.

२. समाज जडणघडणीत संतांचे योगदान जाणून घेणे.

३. 'लोकशिक्षक' म्हणून संतांची भूमिका समजावून घेणे.

४. संतसाहित्यातील सामाजिक समता व मानवतेचा शोध घेणे.

विश्लेषण

संत साहित्याच्या स्वरुपाचा विचार करतांना अगोदर 'संत' ही संकल्पना समजून घ्यावी लागेल. 'संत' या संकल्पनेचे एकूण सोळा अर्थ पहावयास मिळतात. संतपुरुष, पुण्यपुरुष, साधुपुरुष, चरित्रपुरुष, नरश्रेष्ठ, भगवत्तभक्त, पुण्यात्मा, धर्मात्मा, महात्मा, सदाचरणी, नीतीसंपन्न, साक्षात्कारी, सत्योपासक, निर्गुणोपासक, निरअहंकारी, आत्मोन्नतीदर्शक असे अर्थ आहेत. संतांचे महात्म्य पूर्वजांनी सांगितले आहे. संत हा निरासक्त असावा, ज्ञानी व विचारवंत असावा, संत हा कृतिवीर असावा. त्याच्या कृतीतून त्याने जगाला मार्गही दाखवावा. वरील गुणांनी युक्त तो संत. या संदर्भात निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, "लौकिक जीवनातून निवृत्त झालेला आणि पारलौकिकात रमलेला विरक्त लोकविन्मुख माणूस म्हणजे संत होय."[१] एकूणच संतांविषयी विचार करावयाचा तर "समाजमनाला वाईट कृती, प्रवृत्तीपासून दूर ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असणारे, सत्मार्गावर चालण्यासाठी प्रवृत्त करणारे ते संत होय." असे मला वाटते.

समाज स्वरुप

ज्या समाजमनावर संतांनी अधिराज्य केले, ज्या समाजाला आपल्या कृती व उक्तीतून शिकविले असा हा समाज त्या समाजाविषयी जाणून घेणे आवश्यक आहे. "मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे."[२] असे ॲरिस्टॉटल सांगतो. कारण समुह करून राहण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती ही मानवाच्या अंगी असल्यामुळेच समुह करून राहत असतांना परस्परांशी संबंध प्रस्थापित करण्याची मानवी जीवनाला नितांत गरज असते. कारण मानवी गरजांची पूर्ती विकास व कार्यक्षमता साधण्यासाठी परस्परांमध्ये संबंध प्रस्थापित होणे अत्यंत आवश्यक असते. या सर्व बाबी लक्षात घेऊन समाजाची संकल्पना स्पष्ट करण्याच्या हेतूने पुढील व्याख्या पाहणे महत्त्वाचे वाटते.

१. "समाज म्हणजे समुहात राहणाऱ्या व्यक्तींच्या सामाजिक संबंधांची व्यवस्था होय."[३] राईट

२. "व्यक्ती-व्यक्तीत, व्यक्ती-समूहात आणि समूह-समूहात स्थिर स्वरुपी सामाजिक संबंध निर्माण होऊन त्याची जी एक व्यवस्था अस्तित्वात येते, त्यास समाज म्हटले जाते."[४]

उपरोक्त व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, सामाजिक व्यवहार त्यातून सामाजिक संस्कृती, रुढी-प्रथा, चालिरीती या समाजाला वारसाने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला प्राप्त होतात. यातून समाजाची जडणघडण होते.

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-4

संतांचे कार्य

संतांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला मार्ग दाखविण्याचे काम केले. कारण शब्द हे प्रवाही आणि लोकमाणसाशी असलेल्या जिव्हाळ्याशी निगडीत असल्यामुळे ते स्थल-काल-परिस्थितीचे उल्लंघन करून 'अक्षर' रूप पावत असतात. संतांनी याच 'शब्द' माध्यमाचा अवलंब केलेला आहे. " वाचे बरवे कवित्व। कवित्व रसिकत्व। रसिकत्वी परमतत्वस्पर्श। हे ज्ञानेश्वर महाराजांचे उद्गार किंवा आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने, शब्दांचीच शस्त्रे।''[५] हे श्री तुकाराम महाराजांचे म्हणणे याचेच द्योतक आहे. शब्द या माध्यमाचा वापर करीत संतांनी ओवी, अभंग, भारुड, कीर्तन आणि प्रवचनातून समाज प्रबोधनाचे कार्य केले.

संतकालीन सामाजिक परिस्थिती

ज्या कालखंडात संतसाहित्याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली त्या काळात हिंदू धर्म भारतीय सनातन वैदिक तत्त्वज्ञानावर आधारलेला होता. सर्वत्र धर्मश्रद्धेचे वातावरण होते. अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रत-वैकल्ये, शास्त्रप्रामाण्य या भ्रामक कल्पनांना महत्त्व होते. त्या काळातील हेमाडपंडिताच्या 'चतुर्वर्गचिंतामणी' च्या नावाच्या दोन हजार व्रत वैकल्याचा ग्रंथावरून तत्कालीन सनातनी परिस्थिती लक्षात येते. अंधश्रद्धा इतकी बोकाळली होती की, बुवाबाजी, तांत्रिक-मांत्रिक, अघोरी विद्या यामध्ये समाजातील फार मोठा वर्ग गटंगळ्या खात होता. कर्तव्यापेक्षा समाज धार्मिक विधित अडकला होता. उच्चवर्णीय समाजाचा भोगविलास व सुखासीन जीवन जगण्याकडे कल वाढला होता. सामान्य व क्षूद्र हे देवतांची उपासना, व्रतवैकल्ये, अज्ञान आणि अंधश्रद्धेच्या खोल गर्तेत वावरतांना दिसून येत होते. वर्णभेद, वर्गभेद, विषमता, जातीयतेचे स्तोम माजले होते. विषमतेवर आधारलेली समाजरचना, व्यक्तीची क्षमता किंवा पात्रता लक्षात न घेता तिला जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत जखडून ठेवणारी होती. त्यामुळे माणसांच्या जीवनात कर्तृत्वाला फारसा वाव नव्हता. यादव घराण्याने वैदिक विद्येला आश्रय दिला. परंतु पंडितांनी नवनिर्मिती न करता जुन्या ग्रंथांचे चर्वण केले. विज्ञानेश्वरापासून हेमाद्रीपर्यंतच्या काळात वैदिक परंपरेत धर्मसुधारणेच्या जिवंत प्रेरणेपेक्षा पुनरुज्जीवनाची निस्तेज प्रवृत्तीच दिसून येते. तुकारामांच्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, "अर्थे लोपली पुराणे। नाश केला शब्दज्ञाने। विषयलोभी मनें। साधने बुडविली''[६] अशा तऱ्हेची सनातन धर्माची अवस्था होती. या तत्कालीन परिस्थितीत वैदिक धर्मातील विचारांना थांबवायचे असेल तर भोळ्या भाबड्यांच्या धर्मभावनेला अध्यात्म विचाराची बैठक मिळवून दिल्याशिवाय गत्यंतर नाही. हे संतांनी जाणले आणि आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून लोकशिक्षकाची भूमिका स्विकारून समाजाला शिकवण देण्यासाठी ते पुढे सरसावले. यामध्ये ज्ञानेश्वरांपासून ते तुकारामांपर्यंत सर्वच संतांचे साहित्य आणि कार्य हे फार महत्त्वाचे आहे. ह्या संतांविषयी संत तुकारामांची शिष्या संत बहिणाबाई म्हणतात,

"संत कृपा जाली । इमारत फळा आली ।
ज्ञानदेव रचिला पाया। उभारिले देवालया ।
नामा तयाचा किंकर । तेणे केलासे विस्तार ।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत

तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।''[७]

संत ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्म मंदिराचा पाया रचला. भागवत धर्माला तात्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. '' जे जे भेटे भूत ते ते जाणिजे भगवंत, ह्या वृत्तीने 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' ह्या तत्त्वाने थोर संतांनी स्वजीवन व्यतीत केले. ज्ञानेश्वरांनी धर्मभोळ्या अडाणी आणि दिशाहीन झालेल्या समाजाला योग्य दिशा दिली. याविषयी नसिराबादकर म्हणतात, ''काम, क्रोध, मोह, लोभ यांच्या अधीन झालेली सामान्य माणसे सत्त्व, शांती, विवेक, वैराग्य व आत्मिक समाधान या गुणांना पारखी होत आहेत हे ज्ञानदेवांनी पाहिले अशा स्थितीत या अज्ञानी मोहवश लोकांना मार्गदर्शन करावयाचे असेल, वैदिक धर्माची ओहोटी थांबवायची असेल तर या भोळ्याभाबड्यांच्या धर्मभावनेला अध्यात्म विचारांची ठाम बैठक मिळवून देण्याशिवाय गत्यंतर नाही . अशी ज्ञानेश्वरांची खात्री पटली. दलितोद्धाराच्या प्रेरणेने त्यांनी धर्मजागृतीचे कार्य हाती घेतले व आपला विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी 'आबालसुबोध' अशा मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरीची रचना केली. ज्ञानदेवांचे हे कार्य साहित्यिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या फार मोलाचे आहे.''[८] ज्ञानेश्वरांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा भक्कमपणा ओळखून या व्यवस्थेला धक्का न लावता फक्त धार्मिक जीवनात समता नि बंधुभाव आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यातील भेदभाव दूर केला. ''देवाच्या मंदिरात हा ब्राह्मण, हा शूद्र असा फरक नाही. त्याच्यापुढे सर्व भक्त सारखे, तो फक्त भावाचा भूकेला आहे.''[९] असा समानतेचा मंत्र त्यांनी जनास दिला. ''नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी।''[१०] कीर्तन परंपरेतून सारा समाज ज्ञानी करण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी घेतली होती. भागवत धर्माची पताका पंजाबपर्यंत नेणाऱ्या नामदेवांनी सगुन भक्तीतून मानवतेचा संदेश देत समाजात मोठी जागृती घडवून आणली. याच काळात गोरा कुंभार, संत सेना न्हावी, नरहरी सोनार, सावता माळी, चोखामेळा, कर्ममेळा, बंका, मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयराबाई, निर्मळा, कान्होपात्रा अशा अठरापगड जातीतील संतांनी भक्तिमार्गामध्ये आपले योगदान दिलेले दिसून येते.

अस्पृश्य जातीत जन्मलेल्या चोखामेळ्याचे संपूर्ण कुटुंबच विठ्ठल भक्तीत एकरूप झालेले होते. त्या काळातील जातीयतेचे चटके चोखामेळा सहन करत असतांना त्याने आपल्या अभंगामधून ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ''ऊस डोंगा परि रस नोहे डोंगा। काय भुललासी वरलिया रंगा.''[११] वरच्या रंगरूपापेक्षा अंतरीची निर्मळता महत्त्वाची हेच चोखोबांनी आपल्या अभंगातून मांडले आहे. संतकवयित्रींनीही त्यांच्या जीवीचे आर्तभाव अभंगाच्या माध्यमातून व्यक्त केलेले आहे. संत मुक्ताबाई यांनी मानवी स्वभावातील अहंकार सोडून देण्याची शिकवण समाजाला दिली. तर संत जनाबाई यांनी ब्राह्मणांचा स्वार्थी हेतू व त्यांची संपत्ती लालसा, दक्षिणेच्या रूपातून समाजाची होणारी फसवणूक यावर आपल्या अभंगातून टीका केली आहे. म्हणून एक क्रांतिकारी कवयित्री म्हणून संत जनाबाईची प्रतिमा उठून दिसते. संत सोयराबाई यांची अभंग रचना अल्प असली तरी त्यातून त्यांनी स्त्रीसुलभ मनाचा आविष्कार करत, कर्मठ वृत्तीवर प्रहार केला आहे. सोयराबाई प्रमाणेच संत भागुबाई यांनी तत्कालीन समाजजीवनातला दाहक अनुभव मांडला आहे. हीन जातीत जन्माला आल्यामुळे विठ्ठलाचे दर्शन घेता येत नाही ही वास्तवताही मांडली आहे. तर याच प्रकारची व्यथा संत निर्मळा यांनी मांडली आहे. त्यांनी निंदा, दोष, स्तुती, मान-अपमान, परद्रव्य लालसा या गोष्टींचा विटाळ मानावा असे सांगितलेले आहे. उपेक्षित जीवनाचे दुःख ही त्यांनी आपल्या अभंगातून मांडले आहे.

संत एकनाथांनीही संतसाहित्यामध्ये मोलाची भर घातली आहे. त्यांची साहित्यसंपदा विपूल असून त्यांच्या रचना या जनास शिकविण्याच्या उद्देशाने तसेच समाजास उद्धारण्याच्या हेतूने केलेल्या दिसतात. कारण तत्कालीन समाज हा धार्मिक भावना, अंधश्रद्धा, नवस-सायास, तसेच दु:ख, दारिद्र्याने पिचलेला होता. यामधून त्याला बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी लोकशिक्षकाची भूमिका घेत भारुडासारख्य: रचना प्रकारातून लोकभाषेचा वापर करीत समाजाला दिशा देण्याचे कार्य केलेले दिसून येते. भारुडसारख्या बहुजन समाजप्रिय रचनेला लोकाभिमुख करत भारुडातून परमार्थाचा साधा सोपा विचार समाजापर्यंत पोहचवला आहे. त्यांची भूमिका ही लोकशिक्षणाच्याच भूमिकेतून अवतरलेली दिसते. 'मला दादला नको', 'बुरगुंडा', 'विंचू चावला', 'संसार' अशा प्रसिद्ध भारुडातून समाजाचे प्रबोधन करत करत अध्यात्माचा विचार समाजापर्यंत पोहचवणारे नाथ संबंध विश्वाचे लोकनाथ ठरतात. तत्कालीन समाजजीवनाचे चित्रण करतांना नाथांनी आपल्या भारुडातून ब्राह्मण, भट, साधू, जोगी, बैरागी, फकीर इ. च्या स्वार्थी वृत्तीचाही समाचार घेतला आहे. तसेच समाजजीवनात वावरत असलेल्या वासुदेव, गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भुत्या, डोंबारी, गारुडी, कोल्हाटी, जंगम, माळी आदि जातींचे वैशिष्ट्येही नाथांच्या भारुडांतून व्यक्त झालेली आहेत.

'तुका झालासे कळस' भागवत धर्म मंदिराचा कळस होण्याचा मान संत तुकोबांना संत बहिणाबाईंनी दिला आहे. वारकरी सांप्रदायिक वाङ्मयात संत तुकारामांची अभंगवाणी, अभंगगाथेच्या रूपात साकारलेली आहे. या अभंगगाथेत चरित्र, आत्मचरित्र, परोपकार, परमार्थ, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, उपदेश, पंढरपूरमहिमा, विठ्ठलमहिमा, संतमहिमा, समाजोपदेश इ. विषय आहेत. तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले आहे. त्यांच्या या कार्याविषयी श्री. ज.र. आजगावकर म्हणतात, "बुडती हे जन न देखवे डोळा, अशा मनाच्या स्थितीत त्यांनी आपले अभंग लिहिलेले आहेत. मुलाच्या कल्याणाची चिंता वाहणारा बाप कधी त्याला आंजारून, गोंजारुन कधी नुसता शब्दांचा धाक दाखवून, तर कधी चौदावे रत्न दाखवून जशी त्याची समजूत घालतो, त्याचप्रमाणे तुकोबांचे हृदय मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठी तळमळत असल्यामुळे, अभंगनिर्मिती केलेली आहे. त्यांची अभंगरचना भगवतसेवेला वाहिलेली आहे."[११] तुकाराम महाजारांना सदैव समाजोद्धाराची तगमग होती. भरकटलेल्या समाजाला, मानवी जीवनाला मार्गावर आणण्यासाठीच त्यांनी सदैव उपदेश केला. हा उपदेश दैनंदिन जीवनातल्या, अनुभवातल्या, व्यवहारातल्या दृष्टांतांनी विचार व्यक्त केल्यामुळे, त्यांच्या उपदेशपर वाणीला एक विशिष्ट प्रकारचा अधिकार, धार प्राप्त झालेली आहे. त्यांच्या उपदेशपर अभंगवाणी विषयी डॉ. निर्मलकुमार फडकुले लिहितात, "धन मेळवूनि कोटी। सवे ने येरे लंगोटी।' या एका वाक्यात संपत्ती व जीवन यांच्या चंचलतेवर तुकोबा इतका धगधगीत प्रकाश टाकतात की, तसा इतर कवी आणि तत्त्ववेत्त्यांना इतका परिणामकारक रितीने पाडता येणार नाही."[१३] संत तुकारामांनी सांसारिकास, बाह्य वेशधारकास, भक्तीचे स्तोम माजविणाऱ्यास, प्रापंचिकास, तसेच लहान-मोठे, राजा-रंक, साधु-वैरागी, त्यागी-भोगी, संन्यासी या सगळ्यांना उपदेश केलेला आहे.

Scanned with CamScanner

समारोप

मध्ययुगीन कालखंडात समाज वर्णभेद, वर्गभेद, उच्चनीचत्व, विषमता, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, व्रत-वैकल्य, यज्ञ, नवस-सायास, प्राण्यांचे बळी, धर्मश्रद्धा, अशा अनेक गोष्टींमध्ये अडकलेला होता. तसेच मुस्लिम आक्रमण, यामुळे हिंदू धर्म अडचणीत आला होता. यातून सर्वसाधारण जनास बाहेर काढण्यासाठी त्याकाळी संतांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. चातुर्वर्णव्यवस्थेला व जातीव्यवस्थेला त्यांनी विरोध न करता भक्तीच्या मार्गात समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. भजन, कीर्तन, प्रवचन, अभंग, भारुड आदी माध्यमातून लोकभाषेचा वापर करून उपदेश केला. लोकांना त्यांच्याच भाषेतून आणि त्यांना समजेल अशा सोप्या पद्धतीने जीवनाचा मार्ग दाखविण्याचे काम संतांनी केले. त्यांचे हे कार्य तत्कालीन काळाच्या गरजेनुसार आणि समाजाला योग्य दिशादर्शक आहे. समाजामध्ये माणसाला श्रेष्ठत्व देण्याचे काम संतांनी केले. त्यासाठी त्यांनी स्वतः यातना भोगल्या, निंदा सहन केली; परंतु समाजोद्धाराचे कार्य अखंडपणे सुरु ठेवले हेच या काळाचे वैशिष्ट्ये होय.

संदर्भ सूची

1. प्राचार्य डॉ. विजय उभाळे, समाजाच्या जडणघडणीत मराठी साहित्याचे योगदान, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृ. १७४
2. वडगबाळकर श्रुती, मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास, पृ.३
3. लोटे, रा.ज., सामाजिक व्यवस्था आणि सामाजिक परिवर्तन, पृ. ३०
4. वाड विजया, मराठी विश्वकोष, खंड-१८, पृ. ६९२
5. कुलकर्णी गो.म., आणि साहित्य, पृ. १०९,१०
6. सरदार गं.बा., संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, पृ. ३८
7. प्रा. एल.जी. सोनवणे, एकनाथ महाराजांची भारुडे, प्रशांत पब्लिकेशन, पृ.३३
8. ल.रा. नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, पृ.४९
9. सरदार गं.बा., तत्रैव, पृ. ४८
10. सरदार गं.बा., तत्रैव, पृ. ४६
11. प्रा. डॉ. शिरीष पाटील, संतांची अभंगवाणी, प्रशांत पब्लिकेशन, पृ. ६७.
12. डॉ. बी. एन पाटील, प्राचीन महाराष्ट्र वाङ्मय वैभव, प्रशांत पब्लिकेशन, पृ. ३३२
13. डॉ. बी. एन. पाटील, तत्रैव, पृ.३४०

Scanned with CamScanner

Special Issue Vol-02 Jan. to March 2021

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

168

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

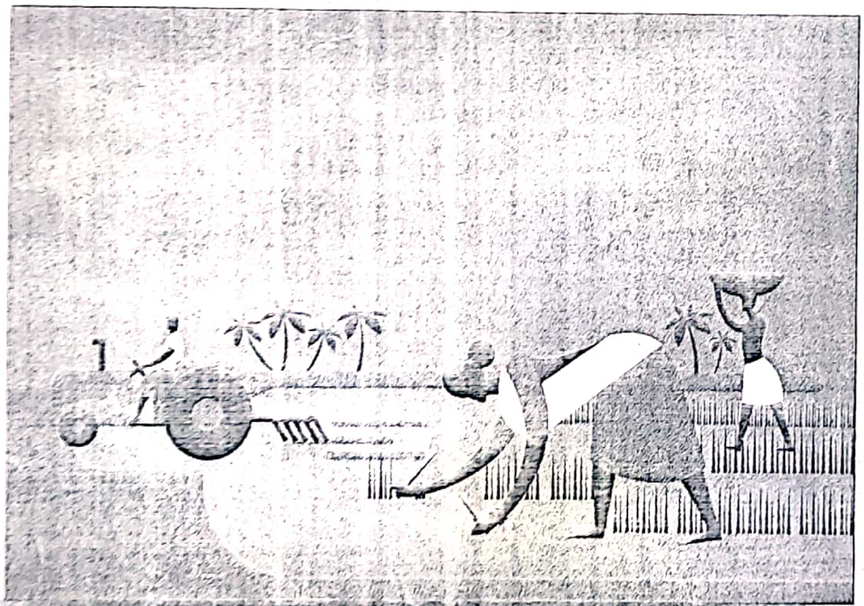

Chief Editor
Dr.Bapu g Gholap
Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar
Co-Editor
Dr. Madan Shelke

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Special Issue-02

One Day Interdisciplinary National Conference on

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap

Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar

Co-Editor
Dr. Madan Shelke

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Sabha's Arts, Com. & Sc.
DHULE

Scanned with CamScanner

27]	नवीन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे प्रा. तळणीकर एस.जी..सेनगांव	||103
28]	नवीन शेतकरी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड	||106
29]	नवीन कृषी कायदे आणि विरोध : एक अभ्यास डॉ.अमित रामलिंग कवठाळे उदगीर जि.लातूर	||108
30]	नवीन कृषी कायदे आणि किमान आधारभूत किमती (MSP) एक दृष्टिक्षेप डॉ.कमलापूरे लता मल्लिकार्जुन उदगीर जि.लातूर	||110
31]	नवीन कृषी फायदे - 2020 - फायदे - तोटे प्रा.प्रमोद केशवराव मुळे, तुळजापूर जि.उस्मानाबाद	||113
32]	नवीन कृषी कायदे आणि करार शेती प्रा.हेमराज चोधरी, आर्वी, जि. वर्धा.	||115
33]	नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण प्रा. डॉ. सजेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे	||118
34]	नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे काकासाहेब लक्ष्मण गरुड, औरंगाबाद	||123
35]	कृषी सुधारणा विधेयकं : फायदे आणि तोटे प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर, जळकोट	||125
36]	नवीन कृषी कायदे 2020 : मूल्यमापन प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम, शहादा, जिल्हा नंदुरबार	||128
37]	महात्मा जोतीराव फुले : कृषी क्षेत्रातील एक अभ्यास डॉ पिपळपल्ले आर. आर., शातलवार रमाकांत शिवाजीराव	||133
38]	नवीन कृषि कायदा २०२० : एक संक्षिप्त अभ्यास प्रा.डॉ.आश्विन गुरुनाथ हावा, उदगीर	||136
39]	नविन कृषी कायदे एक दृष्टीक्षेप प्रा.भांगे संगमेश्वर ज्ञानोबा	||138

DHULE

Scanned with CamScanner

33

नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्हे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विद्यावर्धिनी सभेचे, कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना -

भारत देश कृषी प्रधान आहे असे आपण नेहमीच म्हणतो. कारण आजही 58 टक्के लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर आवलंबुन आहे. अन्नासारखी प्रार्थमिक गरज याच क्षेत्रातुन पुर्ण केली जाते. यामुळेच आपण शेतकऱ्याला अन्नदाता असे म्हणतो. मात्र हाच आपला अन्नदाता आज निसर्गालाच्या लहरीपणाला कंटाळुन आणि सरकारच्या काही चुकीच्या कृषी धोरणामुळे आत्महत्या करीत आहे. कृषी प्रधान समजल्या जणाऱ्या देशात शेतकऱ्याने आत्महत्या करावी यासारखे दुसरे दुर्दैव नाही. जो जगाचा पोशिंदा आहे जो आपल्या पोटाची आग विझवितो शिवाय कृषी संलग्न व इतर लहान उद्योगांना कच्चामाल पुरवितो अशा या महत्वाच्या क्षेत्राला नेहमीच कमी लेखले गेले आहे. शेतकऱ्याला कोणी वालीच नाही अशी गत झाली आहे. प्रत्येक राजकिय पक्ष निवडणुकीच्या आधी मोठमोठी आश्वासने देतात मात्र एकही आश्वासन पुर्ण होतांना दिसत नाही. पहिली पंचवार्षिक योजना वगळता बाकी पंचवार्षिक योजनांमध्ये कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत भारतदेश अत्यंत मागासलेला आहे. भारतीय शेतकरी जगातील सर्वात गरीब शेतकऱ्यापैकी एक आहेच परंतु त्याचवेळी अतिशय अकार्यक्षम देखिल आहे. याचे कारण शेतकऱ्यापेक्षा भारताचे कृषी विषयक धोरण हे आहे. आज आपण विकसीत होण्याचे स्वप्न बघतो आहोत मात्र इतर विकसीत देशाच्या कृषी उत्पादनाकडे, कृषी धोरणाकडे बघितल्यास आपण काय आहोत आणि कुठे आहोत याची कल्पना येते. फक्त उद्योग क्षेत्राची आणि सेवा क्षेत्राची प्रगती झाली म्हणजे देश विकसीत होत नाही, तर या दोन्ही क्षेत्राबरोबरच कृषी क्षेत्राचा देखिल विकास होणे तेवढेच महत्वाचे असते. हे विसरुन चालणार नाही. सदय घडीला भारतीय शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती नाजूक आहे, मोठ्या संख्येने आपला शेतकरी बांधव गरीब आहे, शेतीचे लहान लहान तुकडयात विभाजन झालेले आहे, निसर्गावरील अवलंबित्व मोठे आहे, कृषी यांत्रिकीकरण आज बाल्यावस्थेत आहे. या सर्व बाबीवर मात करुन यावर उपाय शोधुन कृषीक्षेत्राची उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या बरोबरीने प्रगती करावी लागेल. तेव्हा कुठे आपला देश विकसीत होईल.

भारतीय कृषी क्षेत्राचा विकास करण्याच्या हेतुने आज भारत सरकार भारतीय कृषी क्षेत्रात काही सुधारणा करु पाहात आहे. मात्र या सुधारणांना देशभर विरोध होतांना दिसत आहे. देशात लोकशाही असल्याने हे विरोध, आंदोलने होणारच मात्र यातुन मध्यम मार्ग शोधुन काढला पाहिजे. अर्थात फक्त विरोधासाठी विरोध नको तर ज्या चांगल्या बाबी या नवीन कृषी विधेयकामध्ये आहे त्याचा स्वीकार करावा व ज्या बाबी नको असेल त्यावर सरकारशी चर्चा करुन मार्ग काढावा. उद्देश एकच की भारतीय कृषी क्षेत्राचा विकास व्हावा. भारतीय शेतकऱ्याची आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊन बळीराजा सुखी झाला पाहिजे.

विषय निवड -

भारतामध्ये आजही कृषी क्षेत्रावर आवलंबुन असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे असुन भारतीय कृषीची उत्पादकता आणि शेतकऱ्याचे उत्पन्न इतर देशाच्या तुलनेत खुपच कमी आहे. याची अनेक आणि वेगवेगळी कारणे असली तरी एक महत्वाचे कारण म्हणजे जमिनीचे तुकडीकरण हे एक आहे. 2015-16 च्या आकडेवारीनुसार आपल्या देशातील एकुन शेतकऱ्यामध्ये 5 एकराहुन अधिक जमीन असलेल्या शेतकऱ्याची संख्या फक्त 15 टक्के आहे. मोसमी पावसाच्या भरवशावर शेती करणारे 61 टक्के शेतकरी आहेत. ज्यातील बहुतांश अल्प व अत्यल्प भूधारकच आहेत. यामुळे भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी असुन शेतकऱ्याचे उत्पन्न कमी आहे. यातुन मार्ग काढण्यासाठी, शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी भारत सरकारने नवीन तीन कृषी विधेयके संमत केली असुन त्याबाबत चालु असलेली आंदोलन व यातुन शेतकऱ्याचे सक्षमीकरण होईल काय याविषयीची माहिती मिळविण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे-

प्रस्तुत संशोधन विषयाची व्याप्ती खुप मोठी असुन अध्ययनासाठी फक्त काही खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली असुन ती पुढील प्रमाणे आहे.

1) भारतीय शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

2) नवीन कृषी विधेयकाच्या भूमिका विषयी अध्ययन करणे.

गृहिते -

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अध्ययनासाठी पुढील गृहिते धरण्यात आले आहे.

1) भारतीय शेतकऱ्याचा मोठा वर्ग गरीब आहे.

2) नवीन कृषी विधेयके लहान शेतकऱ्याच्या फायद्याची आहेत.

3) नवीन कृषी विधेयकामुळे कृषी क्षेत्रात गुंतवणुक वाढेल.

4) नवीन कृषी विधेयकामुळे कृषी विकास होऊन शेतकऱ्याचा फायदा होईल.

अभ्यास विषयाची व्याप्ती -

प्रस्तुत संशोधनचा विषय व्यापक असुन त्याची व्याप्ती खुप मोठी आहे. केंद्रसरकारने नुकतीच जी तीन कृषी विधेयके संमत केली त्याविषयीचे जे देशभर वादळ उठले, आरोप प्रत्यारोप झाले. याविषयी व नवीन कृषी विधेयकाविषयीची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत अध्ययनात करणार आहे.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुर्णपणे दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असुन यामध्ये इंटरनेटवर व विविध दैनिकामध्ये आलेले वेगवेगळे अर्थशास्त्रज्ञ, कृषीतज्ञ, कायदेतज्ञ, शासनाचे प्रतिनिधी यांचे विचार व लेखाद्वारे आकडेवारी व माहिती संकलीत करण्यात आलेली आहे.

मर्यादा -

प्रस्तुत संशोधन विषय व्यापक असुन संशोधनासाठी फक्त दुय्यम साधनसामग्रीचाच वापर करण्यात आला आहे. शिवाय यामध्ये सर्वच मुद्दे हातळले गेलेले आहीत.

विषय विस्तार -

कृषी क्षेत्र हे मानवाची अन्नाची प्राथमिक गरज पुर्ण करणारे क्षेत्र असुन विकासाच्या सुरुवातीच्या काळात याच क्षेत्राने भारतीय अर्थव्यवस्थेला तारले होते. मात्र आज कृषी आणि कृषीमध्ये रावणारा शेतकरी हे दोन्ही घटक विकासापासुन चार हरत दुरच राहिल्साचे दिसते आहे. वर म्हटल्याप्रमाणे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषीक्षेत्रावर आवश्यक खर्च करुन सुधारणा करण्यात आल्या त्यामुळे कृषी उत्पादनात अपेक्षित वाढ झाली. मात्र ही वाढ झाल्याचे पाहुन दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासुन ते आतापर्यंत कृषीक्षेत्राकडे कायम दुर्लक्षच झालेले आहे. भारतामध्ये आजही कृषी विषयी जे कायदे आहेत त्यामध्ये अनेक कायदे ब्रिटिश काळातील आहे त्यात अपेक्षित बदल आजतगायत करण्यात आलेले नाही. जे नवीन कायदे झाले किंवा ज्या नवीन सुधारणा झाल्या त्या अतिशय तोकडया आहेत. 1956 ते 1966 या दहा वर्षात प्रत्येक दिवशी अमेरिकेकडुन एक लाख टन गहु पीएल कराराखाली आयात करुन रेशनिंग व्यवस्था चालविणाऱ्या भारतात 1970 च्या दरम्यान जी हरितक्रांती झाली त्यासाठी इतर अनेक सुधारणावरोबर इंदिरा गांधी सरकारचा एक महत्वाचा निर्णय म्हणजे अन्नधान्याचे उत्पादन अधिक झाल्यास त्याचे भाव कोसळुन शेतकऱ्याचे नुकसान होऊ नये म्हणुन लागवडीच्या आधी पिकांच्या किमान हमी किंमती जाहिर करण्याचे धोरण होय. त्यासाठी कृषी अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. एम. एल. दांतवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषीमुल्य आयोग स्थापन करण्यात आला. या समितीने किमान हमी भावाचे निकष ठरविले. त्यात पुढे काही बदल झाले. परंतु बाजारातील भाव या हमी भावापेक्षा कमी असल्यास शेतकऱ्यांना आपला जेवढा शेतमाल हमी किंमतीला विकायचा असेल तेवढा विकत घेण्याचे बंधन सरकारवर आहे.

आज नवीन कायद्यामुळे अनेकजन वेगवेगळे तर्क वितर्क लावत आहे. भारतामध्ये पिकाखालील क्षेत्र वाढले असुन देशाची पीक पध्दती बाधित झाली आहे. कंत्राटी शेतीमुळे जमिनी बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या ताब्यात जातील अशी भिती वाटते. पण शेतीक्षेत्र हे औद्योगिक विश्वात अनुत्पादक क्षेत्र मानले जाते. तेथे नफ्याचे गुणोत्तर हे अनेकदा अल्प किंवा उणे असते. या क्षेत्राला कर्ज देतांना बँक क्रिसिल सारख्या पतमापन संस्थाचा सल्ला घेतात. गुंतवणुकदार त्यांचा सल्ला घेतात. सध्या जगात अतिरिक्त उत्पादन ही शेती क्षेत्रात समस्या आहे. त्यामुळे पतमापन संस्था या अनेकदा नकारात्मक अहवाल देतात. मुळात वायदे बाजारात शेतमालात गुंतवणुक ही त्यामुळे मर्यादित आहे. काही कंपन्या या क्षेत्रात उतरल्या होत्या पण त्या लगेच बाहेर पडल्या. करार शेतीत केवळ चिप्स, औषधी वनस्पती, चिकन, अंडी यात आघाडी घेतली आहे. मुळात देशाची कृषी निर्यात 20 हजार कोटीची आहे. त्यात अनेक कंपन्या उतरलेल्या आहेत. त्यामुळे लगेच गुंतवणुक येईल असे चित्र नाही. हे सर्व जागतिक परिस्थितीवर आवलंबुन राहिल.

भारत सरकारने कृषी क्षेत्रामध्ये अनेक सुधारणा केलेल्या आहेत पुढील प्रमाणे. त्यामध्ये 1965 मध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना आणि या कायद्यात केलेले बदल, 2005 मध्ये थेट शेतकरी शेतमाल विक्री खाजगी बाजार, शेतकरी गट याचे धोरण, माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या सरकारने सुचविलेला मॉडेल अॅक्ट, कंत्राटी शेतीचा कायदा, 2016 ला नियमन मुक्ती, एक देश एक बाजार ही योजना लागु केली, इ नाम सुरु केले, इंटरनेट मार्केटिंग, डिजिटल मार्केटिंग, शेतकरी बाजार ही धोरणे 2008 ला स्विकारली. असे अनेक बदल कृषी धोरणामध्ये करण्यात आले आहेत. मात्र

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE
Scanned with CamScanner

आता नुकतेच मा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या सरकारने कृषी सुधारणा विषयक नवीन तीन विधेयके संमत केली आहेत. त्यामध्ये एक कृषी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य विधेयक 2020, दोन शेतकरी (सक्षमीकरण आणि संरक्षण) मुल्य आश्वासन करार आणि कृषी सेवा करार विधेयक 2020, आणि तीन जीवनावश्यक वस्तु दुरुस्ती विधेयक 2020. हे तीन विधेयके पारित झाली असुन याची थोडक्यात माहिती पुढील प्रमाणे सांगता येते.

1)कृषी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य विधेयक 2020-

या नवीन कृषी विधेयकामुळे शेतमालाला कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या आवाराबाहेर जाउन आंतरजिल्हयात आणि आंतरराज्यात शेतमाल विक्री करण्याची परवानगी मिळाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक व्यापाराची तरतुद या विधेयकात करण्यात आली आहे. विशेष बाब म्हणजे राज्य सरकारकडुन लावले जाणारे बाजार शुल्क, सेस किंवा कोणत्याही प्रकारचा कर लावला जाणार नाही.व्यापार क्षेत्राच्या बाहेर कोणताही कर आता भरावा लागणार नाही. याचाच अर्थ शेतकऱ्यांना विधेयकाचा फायदा होईल. एक म्हणजे शेतकऱ्यांना लुटणारी बाजार समितीतधील दलाली बंद होइल. दुसरा फायदा म्हणजे मालाला मोठी बाजारपेठ मिळविता येईल आणि तिसरा फायदा म्हणजे शुल्क भरावे लागणार नाही.

2) शेतकरी (सक्षमीकरण आणि संरक्षण) मुल्य आश्वासन करार आणि कृषी सेवा करार विधेयक2020-

या विधेयकामुळे शेतकरी आणि खरेदीदार यांना थेट करार करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. कमीत कमी एक हंगाम आणि आणि जास्तीत जास्त पाच वर्षासाठी शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल विकण्यासाठी थेट करार करता येईल. शेतमाल उत्पादनाचे मुल्य करारातच समाविष्ट असेल. निश्चित मुल्यादावतचीही तरतुद यामध्ये आहे. करारामध्ये काही वाद-विवाद झाल्यास तो कसा सोडवावयचा आणि आव्हान कुठे द्यायचे या विषयीच्या तरतुदी या विधेयकात करण्यात आल्या आहेत.

3) जीवनावश्यक वस्तु दुरुस्ती विधेयक 2020 -

या विधेयकामध्ये तृणधान्य, डाळी, तेलबिया, बटाटे, कांदे या शेतमालाला जीवनावश्यक वस्तुच्या यादीमधुन वगळण्याची तरतुद आहे. मात्र काही नैसर्गिक आपत्ती आली किंवा युध्दजन्य परिस्थिती आल्यास अशा अभुतपूर्व परिस्थितीचा अपवाद वगळता सरकार आता साठवणुकीवर बंदी लादू शकणार नाही. या निर्णयामुळे शेती क्षेत्रात थेट परकिय गुंतवणुक येण्यास मदत होईल. व शेती क्षेत्राचा विकास होईल.

केंद्र सरकारने जे कृषीसंबधी वरील तीन विधेयके संमत केली त्यामध्ये शेतीचा करार, शेतमालाची विक्री किंमत आदि घटक महत्वाचे आहे. यामध्ये शेतकरी कंपनीशी तीन प्रकारचे करार करु शकतो. ते पुढील प्रमाणे.

पहिला करार- या प्रकारामध्ये शेतकरी स्वतः चे शेती स्वतः करेल. त्यामध्ये आवश्यकता भासेल तर मजुर कामावर लावेल आणि त्याची मजुरी शेतकरीच देईल. पीक तयार होऊन हाती येईपर्यंत मालाचाधनी हा शेतकरीच असेल. माल तयार झाल्यावर शेतकरी एका हाताने माल देईल आणि दुसऱ्या हाताने ठरलेली किंमत घेईल. याचाच अर्थ शेतामध्ये पीक लावल्यापासुन त्या शेतमालाची किंमत ठरेल व माल निघाल्यानंतर त्याच किंमतीला माल खरेदी करावा लागेल. शेतकऱ्याने आपल्या शेतमालाचे पैसे घेतल्यानंतर तो माल कंपनीचा होईल. शेतमाल शेतकऱ्याच्या दारातुन उचलायचा की, शेतकऱ्याने कंपनीला पोहच करायचा हे करार करतांनाच ठरवावे लागणार आहे. शेतमाल शेतकऱ्याच्या दारातुन उचलायचा असेल तर तो योग्य वेळेला उचलण्याची जबाबदारी कंपनीची असेल. याउलट शेतमाल शेतकऱ्याने कंपनीला त्यांच्या दारात नेऊन द्यायचा असेल तर वेळेत वजन काटा करुन घेण्याची जबाबदारी ही कंपनीची असेल. म्हणजे यामध्ये आडत किंवा दलाली कापली जाणार नाही.

दुसरा करार- दुसऱ्या प्रकारच्या करारामध्ये देखिल शेती ही शेतकऱ्याच्याच मालकीची आहे. मात्र पीक येण्यासाठी लागणारी सर्व साधने सेवा, खते, बियाणे, औषधी फवारणी, कापणी, काढणी इत्यादी कंपनी स्वतः करेल. पीक किती येईल? उत्पन्न किती येईल? याचा धोका कंपनी स्वीकारेल. या करारामधील काही कामे शेतकऱ्याने म्हणजे शेतमालकाने स्वतः केली तर त्याने केलेल्या कामाचा मोबदला हा कंपनीबरोबर करार करतेवेळी ठरवता येईल. यासाठी त्या शेतकऱ्याला त्याची मजुरी किंवा मेहनताना आधी किंवा त्यापैकी काही रक्कम आधी व बाकी रक्कम नंतर देखिल देईल.

तीसरा करार- तीसऱ्या प्रकारच्या करारामध्ये शेती ही शेतकऱ्याच्याच मालकीची राहिल. या करारात पहिल्या प्रकारातल्या कराराचा थोडा भाग आणि दुसऱ्या प्रकारच्या करारातील थोडा भाग असा मिळुन हा कराराचा तिसरा प्रकार आहे.

नवीन कृषी कायदे करण्यामागची सरकारची भूमिका-

भाजप सरकारतर्फे 5 जुन 2020 रोजी तीन वटहुकुम निघाले. 17 ऑगष्ट, 9 सप्टेंबर व 11 सप्टेंबर रोजी त्याचा कायदा होण्याविषयी ते लोकसभेसमोर आले व मंजुर झाले. 19 - 20 सप्टेंबर दरम्यान ते राज्यसभेसमोर आले आणि मंजुर झाले. 27-28 सप्टेंबर दरम्यान मा. राष्ट्रपती महोदयांनी त्यावर स्वाक्षरी केली व त्याचे कायद्यात रुपांतर झाले. हे खरे असले तरी हे कायदे करण्यामागील सरकारची भूमिका समजावुन घेणे आवश्यक आहे. हे तीन कायदे करण्यामागची सरकारची भूमिका पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

- शेती लहान लहान तुकडयात विभागली गेल्याने सलग होत नाही.
- शेतकऱ्याला शेती करतांना प्रत्येक टप्प्यावर असणारा धोका कमी किंवा नाहिसा व्हावा.
- लहरी हवामानाला शेतकऱ्यांना तोंड देता यावे.
- किती पिकेल व काय भावाने विकेल या चिंतेतुन शेतकऱ्याला सोडविणे.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

- किती खर्चात आणि किती पिकणार या धोक्यामधुन येणारी शेतकऱ्याची निराशा टाळण्यासाठी
- माफक खर्चात जास्त उत्पन्न मिळेल.
- शेतीमध्ये मोठ्या उद्योजकांनी भांडवल गुंतवावे.
- दर्जेदार पीक तयार करुन विदेशात विकता यावे.
- शेतकऱ्याला जादा आर्थिक फायदा मिळावा.
- शेतीचे उत्पन्न वाढावे.
- कोरोना संकटासारख्या इतर संकटाशी देखिल सामना करता यावा.
- शेती संकटावरचा कायमस्वरुपी तोडगा.
- शेतीमधुन देशाची आर्थिक शक्ती वाढवावी.
- शेतकऱ्याची शेती इतरांना कराराने देता यावी.
- शेती सोबत शेतपिकावरचे उद्योग करता यावे.
- शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकाची योग्य किंमत मिळावी.
- पिक विक्रीचा व्यवहार उघड व खरा व्हावा.
- कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या जाचक अटी काढुन टाकण्यासाठी.
- शेतकऱ्याला त्याचा शेतमाल त्याला हवे असणाऱ्या व्यापाऱ्याला विकता येण्यासाठी परवानगी मिळण्यासाठी.
- शेतमाल बाजाराची दुसरी पर्यायी व्यवस्था तयार करण्यासाठी.
- नव्या बाजारात पैशाची गुंतवणुक व्हावी.
- शेतमाल विक्रीमध्ये स्पर्धा निर्माण होण्यासाठी.
- शेतमालाची नवी पुरवठा साखळी तयार व्हावी.
- शेती पुरक उद्योगावरोबर शेतकरी थेट जोडला जावा.
- शेतमाल विकण्यासाठी येणारा खर्च कमी व्हावा.
- शेतमाल तयार झाल्यावर येणारा तोटा कमी करता यावा.
- शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढावे.
- शेतमाल व्यवहार करतांना कृषी उत्पन्न बाजार समिती आणि राज्यसरकारे यांचा अडसर दुर करण्यासाठी.
- कोणतीही अडवणुक न होता शेतमाल राज्यात सर्व ठिकाणी आणि एका राज्यातुन दुसऱ्या राज्यात नेऊन कृषी उत्पन्न बाजार समिती सोडुन इतर बाजारात विकता यावा.
- संगणकाद्वारे मालाची थेट विक्री करता यावी.
- नविन काम- नोकऱ्या तयार व्हाव्यात.
- शेतमाल परदेशात विकला जावा व देशाला परकिय चलन मिळावे.
- जास्तीचे पिक- शेतमाल साठवुन ठेवण्यासाठी गोदामे व शितगृहे तयार करता यावीत.
- शेतमालावर प्रक्रिया करुन तो परदेशी पाठविता यावा.
- शेतमाल साठवण, एका ठिकाणाहुन दुसऱ्याठिकानी पाठविणे आणि त्याची किंमत यावरील जाचक बंधने हटविण्यासाठी.
- गोदामे शितगृहे, प्रक्रिया, मालाची परदेशी पाठवण आणि विक्री यात खाजगी गुंतवणुकदारांनी गुंतवणुक करावी यासाठी त्यांना आकर्षित करण्यासाठी.

वरील प्रमाणे अनेक हेतु डोळयासमोर ठेवुन हे नवीन तीन कृषी कायदे करण्यात आलेले आहेत.

नवीन विधेयकामधील तरतुदीनुसार छोट्या शेतकऱ्यासाठी अनेक पर्याय दिलेले आहेत. पंजाब आणि हरियाणातील कमिशन एजंटवर याचा मोठा परिणाम होणार आहे. यामुळेच हे शेतकऱ्यांना हाताशी धरुन मोठे आंदोलन करीत आहे व या कायद्याला विरोध करीत आहे. या दोन राज्यात गहु व तांदुळ सरकार हमी भावाने खरेदी करते पण त्यात एजंट आहेत नवीन कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल कुठेही विकण्याची परवानगी आहे. पर्यायाने ते आपला शेतमाल या एजंटमार्फत विकणार नाही. हे एजंटला नको आहे. या कायद्यामुळे त्यांचा धंदा बंद होणार आहे. यामुळे या दोन राज्यातच आंदोलने सुरु आहेत.

बाजार व्यवस्थेचा पाया हा स्पर्धा आहे. आणि स्पर्धा बंद झाली तर एका बाजुला नुकसान होते तर दुसऱ्या बाजुला फायदा होतो. मात्र यामध्ये नुकसानीची बाजु शेतकऱ्याची असुन फायदा दलाल मंडळीचा आहे. पण याहीपेक्षा वाईट परिणाम आणि दुरगामी परिणाम म्हणजे शेतीक्षेत्रात गुंतविले जाणारे भांडवल कमी होत जाते. आज बहुतेक शेतीविषयक कर्ज छोटे शेतकरी बँकेकडुन घेतात. इथे ते देखिल बँकाना सरकार जबरदस्तीने कर्ज देण्यास भाग पाडते म्हणुन कर्ज मिळते. थोडक्यात खाजगी कंपन्याची शेतीमधील गुंतवणुक जवळजवळ शुन्य आहे. एकुनच कोणत्याही क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर भांडवल टाकले नाही तर कार्यक्षमता कमी होते. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि व्यवसाय पध्दती विकसीत करता येत नाही. नफा देखिल कमी मिळतो. अर्थात भारतीय शेतकऱ्याची हीच परिस्थिती आहे. आज भारतामध्ये मोजक्याच शेतमालाला हमी भाव मिळतो. तो देखिल अनेक शेतकऱ्यांना मिळत नाही. हमी भावाचा कायदा असुनही कमी भावात शेतमाल विकला गेला तर आजपर्यंत कोणत्याही बाजार समितीने कारवाई केल्याचे दिसत नाही. कुक्कुटपालन व्यवसायात करार शेती यशस्वी झाली आहे. त्यामुळे करार शेतीला घाबरण्याचे कारण नाही. शेतकरी संघटनेचे अध्यक्ष स्व. शरद जोशी यांनी देशातील शेतकरी सुखी व्हायचा असेल तर मुक्त अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. आज नव्या कायद्यानुसार हेच होणार आहे.

दोष -

नवीन कृषी विधेयकाचे अनेक फायदे असले तरी याची दुसरी बाजु किंवा संभाव्य धोके देखिल विचारात घेणे आवश्यक आहे.

- भारतीय शेतकरी अल्प भूधारक असुन यांची शेती लहान लहान तुकडयात विभागली गेली असल्याने यांच्याशी कंपनी करार करु शकणार नाही.

Sabha's Arts, ... DHULE

Scanned with CamScanner

- भारतीय शेतकरी विखुरलेल आहेत त्यामुळे त्यांची सौदा शक्ती कमी आहे. याचा फायदा कंपन्या घेऊ शकतात.
- स्थानिक व्यापारी शेतकऱ्यांना लुटतील.
- या कायद्यामध्ये नविन काहीच नाही. कारण शेतकऱ्याला आपला शेतमाल पुर्वीही कृषी उत्पन्न बाजार समिती बाहेर विकण्याचा अधिकार होता. शिवाय अडत दलाली बंदच होती.
- कराराने दिलेल्या शेतीमध्ये अधिक पिक येण्यासाठी कंपनीने भरमसाठ रासायनिक खते, औषध फवारणी, पाणी वापरले तर काही काळाने जमीनीच्या सुपीकतेवर देखिल परिणाम होईल. याला जबाबदार कोण राहिल.
- नवीन कायद्यामध्ये आधारभुत किंमतीचा कुठेही उल्लेख नाही.
- मोठेव्यापारी जीवनावश्यक वस्तुची साठेबाजी वाढुन कृत्रिम टंचाई निर्माण करतील व किंमत वाढीचा फायदा घेतील.
- केवळ चांगल्या प्रतिच्या शेतमालालाच मागणी राहिल.

शिफारशी -

नवीन कृषी विधेयकाबाबत अनेक उलट सुलट चर्चा सुरु आहे, आंदोलने सुरु आहेत. अर्थात हे विधेयक चांगले असले तरी विरोधी पक्ष व शेतकरी संघटनेचे नेते यांना विश्वासात घेऊन करायला हवे होते. असो या विधेयकामध्ये ज्या त्रुटी असेल त्या दुरुस्त करावे. याविषयी काही शिफारशी पुढील प्रमाणे करता येतील.

1) कृषी उत्पन्न बाजार समिती पुर्ववत ठेवावी.
2) करारामधील वाद-विवाद मिटविण्यासाठी विशेष न्यायालये स्थापन करावे.
3) सुरुवातीला काही प्रमाणात सरकारने शेतकऱ्यासोबत कृषी करार करावे जेणेकरुन या कायद्यावर सामान्य शेतकऱ्याचा विश्वास बसेल.
4) शेती कराराची सरकारने हमी घ्यावी.
5) शेती उत्पादन वाढल्यास बाजारातील किंमती कमी झाल्यास विक्रीची व्यवस्था सरकारने करावी.
6) जीवनावश्यक वस्तुच्या किंमती वाढल्यास सामान्य परिस्थीत देखिल सरकारने हस्तक्षेप करावे.
7) जीवनावश्यक वस्तुच्या साठवणुकीची मर्यादा निश्चित करावी.

सारांश -

भारताला विकसीत देशाच्या रांगमध्ये बसायचे असेल आणि कृषी क्षेत्राचा विकास करायचा असेल तर कृषी क्षेत्रामध्ये सुधारणा करणे आवश्यकच आहे. कृषी सुधारणा करण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या सोई-सुविधाना बाधा न पोहचविता नविन सुधारणा कराव्यात. सदर कृषी कायद्यामध्ये सुधारणा करतांना शेतकरी प्रतिनिधी, विरोधी पक्ष व राज्यसरकार यांना विधेयक सुधारणा समितीमध्ये घेऊन सुधारणा करावी. खाजगी क्षेत्राला गुंतवणुक करण्यासाठी प्रोत्साहित करतांना कायद्यात काही बदल करण्याची गरज आहे. जेथे खाजगी गुंतवणुक आली तिथे विकास होतो. हे आपण आतापर्यंच्या अनुभवावरुन पाहात आलो आहोत. हा बदल झाल्यास हे नवीन कायदे सर्वांना मान्य होईल व भारतीय कृषी क्षेत्राचा विकास होईल. यात कुठलीही शंका नाही व कुणालाही नसावी.याची खात्री वाटते.

संदर्भ -

1) https://maharashtratimes.com/india-news/ex-plained-what-is-farmers-bill-and-who-is-protest-ing-against-it-articleshow-78235163.cms
2) https://www.timesnowmarathi.com/india-news-international/video/what-is-agriculture-bill-and-why-famers-opposition-party-opposition-this-bill/313306
3) https://www.misalpav.com/node/47563
4) https://www.loksatta.com/vishesh-news/facts-about-new-agricultural-laws-new-farm-bill-20200-zws-70-2304720
5) https://lokmat.news18.com-national/farmers-bill-2020-know-what-is-msp-and-its-basics-agricul-ture-bill-2020-facts-482612.html
6) https://www.loksatta.com/vishssh-news/article-on-sowing-of-agriculture-bill-abn-97-2293988
7) https://theera.in/update-modi-government-agri-re-form-bills/
8) https://pib.gov.in/Press Release Page. aspz? PRID= 1654098
9) https://www.loksatta.com/vishesh-news/farm-bills-benefit-agricuture-reform-bills-zws-70-2286344
10) https://punerispeaks.com/agriculture-bill-2020-pros-and-cons-inn-marathi/
11)https://maharashtratimes.com/editorial/article/the-new-laws-are-anti-farmer/articleshow/78367398.cms
12) दै. सकाळ
13) दै. लोकमत

❑❑❑

Vidya Wa... Sabha's Arts, Com. ... DHULE

Scanned with CamScanner

Vol-1 Issue-1
April 2021

ISSN-2250-0383
IMPACT FACTOR - 0.421

ITIHAS SANKALAN SANSTHA, MAHARASHTRA

ITIHAS SANKALAN PATRIKA

[illegible]

International
Half Yearly
Peer Reviewed Refereed
Research Journal

[illegible]
इतिहास संकलन पत्रिका
संपादक : प्रा. डॉ. [illegible] जोशी

59

(RNI MAH MUL 02988/13/1/2011 – TC VERIFICATION DATE 6/7/2011)

ISSN – 2250-0383

International History Referred & Reviewed Research Journal

SHODHANKAN

CHIEF EDITOR : Dr. RADHAKRISHNA L. JOSHI
ASSOCIATE EDITOR : Dr. NITIN ULHASRAO SARAF

EDITORS' BOARD

Dr. Venkatesh Lamb
Dr. Vinod Raipure
Dr. Shanta Gite Jadhavar
Dr. Pallavi Tajane

Manager
Sau. Rashmi Patil

Publisher
ITIHAS SANKALN SANSTHA

The Editor, Editorial Board and Publisher assume no Responsibility for statements and opinions expressed by the Author in this Research Journal

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

अ क्र	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पान नं.
२२.	खान्देशातील भिल्ल आदिवासी संस्थानाचा इतिहास	प्रा.डॉ.राजविरेन्द्रसिंग रुवजी गावित	१०३
२३.	मेहुणाराजा' बुलडाणा जिल्ह्यातील एक पावन स्थळ	प्रा. संगीता केलास पवार	१११
२४.	खामगाव शहरातील काही महिला स्वातंत्र सेनानी जि. बुलडाणा	प्रा. डॉ. शैलेंद्र पंडीतराव चव्हाण	११३
२५.	वऱ्हाडचे शेतकरी नेते सत्यशोधक कृष्णराव रामजी पाटील	डॉ श्याम प्रकाश देवकर	११६
२६.	शिवाजीराव रायमल देवरे - कार्य व कर्तृत्व	डॉ श्री.पंढरीनाथ श्रावण सोनवणे	१२१
२७.	औरंगाबाद शहराचे ऐतिहासिक वैभव : पाणचक्की व बिबीका मकबरा	डॉ सुषमा देशपांडे	१२६
२८.	आनंदेश्वर मंदिर (हेमाडपंथी प्राचीन शिव मंदिर), लासुर ता. दर्यापूर, जि. अमरावती	प्रा.डॉ.कुसमेंद्र गं.सोनटक्के	१२९
२९.	स्वातंत्र्योध्दा कै. गोधाजीराव मुखरे यांचे भारतीय स्वातंत्र चळवळीतील योगदान	प्रा.डॉ. एन. आर. वर्मा	१३१
३०.	नागेश संप्रदायाची उत्पत्ती : एक ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.डॉ. फेरोज कदिर देशमुख	१३४
३१.	वाशिम जिल्ह्याचे ऐतिहासिक महत्त्व	प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	१३६
३२.	दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध आणि आडगांवची लढाई- एक विश्लेषण	गोपाल मधुकर राठोड	१३९
३३.	कंपनी सरकारकालीन गव्हर्नरांनी खानदेशातील कृषीक्षेत्रात केलेल्या कार्याचा आढावा	गुलाब खुशाल पाटील	१४४
३४.	बीड जिल्ह्यातील प्राचीन मंदिराचा इतिहास	कु.गायत्री साहेबराव जाधव	१४९
३५.	गाविलगडाचा राजकीय इतिहास व द्वितीय इंग्रज-मराठा युद्धातील गाविलगड	गंधार विश्राम कुलकर्णी	१५१
३६.	मध्ययुगीन काळातील वऱ्हाड प्रांतातील प्रसिध्द साहित्यकार व साहित्य	डॉ. गजेन्द्र बी. ढवळे	१५५
३७.	वरोऱ्यातील वाङ्मयीन संपदा : एक आकलन	डॉ.जयश्री प्र.शास्त्री	१५८
३८.	सिन्नर शहराचा स्थानिक इतिहास	स्मितल रावसाहेब मोरे	१६५
३९.	फैजपूर अधिवेशनाचे भारतीय राष्ट्रवादातील योगदान	शांता जाधवर शशिकांत भालचंद्र पाटील	१७०

Vidya Wa... Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Scanned with CamScanner

HISTORY
ISSN – 2250-0383
RNI-02988/13/01/2011-TC

खानदेशातील भिल्ल आदिवासी संस्थानाचा इतिहास

प्रा.डॉ. राजविरेंद्रसिंग गावीत
विभाग प्रमुखइतिहास विभाग,
विद्यावर्धिनी सभेचे कला.धुळे,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
Email.Id –rajyaha@gmail.com
७५८८८८९९४०

प्रस्तावना

प्राचीन खानदेशचा इतिहासाचा कालावधी पाच हजार वर्षापूर्वीचा आहेप्राचीन काळी . खानदेश प्रदेश भिन्न नावांनी ओळखला जात होता .प्राचीन कालखंडातील ताम्रपट, शिलालेख, नाणी, प्राचीन साहित्य इत्यादी साधनांच्या आधारे स्पष्ट होते,रामायण . महाभारत काळात खानदेशला ऋषिकेश या नावाने संबोधले गेले. याशिवाय खानदेशलामहाभारत काळात खांडवभूमी या नावाने ओळखले जात होते त्याचप्रमाणे .खानदेशला कान्हेरी देश या नावाने संबोधण्यात येत असे.१ सातवाहन ,राष्ट्रकूट, वाकाटक या राज्यकर्त्यांचा वावर आणि तत्कालीन व्यापारी मार्ग खानदेशातून जात असल्याचा उल्लेख आढळतो.व्यापारी महामार्गांनी खानदेशचा बराच भाग व्यापला असल्याने अनेक राजवटीची सातवाहनकलचुरी यादव आदी ,अभीर, खानदेशात .घराण्यातील विविध नाणी खानदेशच्या भिन्न स्थळी उपलब्ध झाल्या आहेत ऐतिहासिक स्मारकेलेणी तथा आढळणाऱ्या विविध अवशेषातुन खानदेशचा परीसर ,किल्ले , २.समृद्ध असल्याचे स्पष्ट होते आणि याची सुरुवात ताम्रपाषाण कालखंडापासून आढळते

मध्ययुगीन कालखंडात खानदेश हा मुस्लीम राजवटीचा एक महत्वाचा प्रशासकीय भाग होता.फिरोजशहा तुघलकसुलतानाने मलिक राजा फारुकी याच्याकडे खानदेशाच्या सुभ्याची जबाबदारी सोपवली कालांतराने .मलिक राजा फारुकी याने थाळनेर येथे आपली राजधानी स्थापन करून फारुखी घराण्याची सत्ता स्थापन केली.३ मुघल सत्तेची स्थापना झाल्यानंतर बादशहा अकबरापासून जहांगीर शहाजहान ,औरंगजेब बादशहा यांनी खानदेश प्रदेशाकडे विशेष लक्ष दिले १६३१सन .शहाजान बादशाह दीर्घकाळ बऱ्हाणपूर येथे वास्तव्यास होता.मध्ये भारतात दुष्काळ आणि साथीचे रोग निर्माण झाले बऱ्हाणपूर येथे .वास्तव्यास असतांना शाहजहान बादशाहची बेगम मुमताज महल हिचा १६३१ मध्ये मृत्यू झाला. मुमताज महलचे दफन बऱ्हाणपूर येथील जैनाबाद येथील बागेत करण्यात आले. परंतु उत्तरेत शहाजान विरोधात कट कारस्थान रचले गेल्यामुळे शहाजान आग्रा येथे जाताना मुमताजच्या पार्थिवाचे अवशेष घेऊन गेला व आग्रा येथे तिच्या स्मृती प्रित्यर्थ ताजमहाल स्मारकाची निर्मिती केली.४ काही काळ औरंगजेब बादशहा हासुद्धा बऱ्हाणपूर शहरात मुक्कामी होता. बऱ्हाणपूर

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with CamScanner

शहराला दक्षिण भारताचे प्रवेशद्वार समजले जात होते. त्यामुळे खानदेशला भौगोलिक दृष्ट्या विशेष महत्त्व होते .

सन १८१८ पासून महाराष्ट्रात ब्रिटिश राजवटीची स्थापना झालीब्रिटीशांच्या प्रशासकीय . रचनेनुसार खानदेशात कॅप्टन जॉन ब्रिग्ज यांची खानदेशचा कलेक्टर म्हणून नेमणूक करण्यात आली ५.कंपनी सरकारने व्यापार ,उद्योग, व्यवसाय चलन, समाजजीवन, शिक्षणपद्धती, कृषी या क्षेत्रात बदल केला. परंतु या सर्व बदलांचा स्थानिक समाजावर विलक्षण प्रभाव पडला विशेषतः ब्रिटिशांच्या नवीन प्रशासकीय धोरणामुळे स्थानिक जमातीच्या समाज जीवनावर प्रतिकूल परिणाम घडून आला.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात खानदेशातील क्रांतिकारक नेते व सामान्य जनता देखील सहभागी झाली होती भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे पहिले ग्रामीण अधिवेशन .१९३६ मध्ये फैजपूर या ठिकाणी आयोजित करण्यात आले. यावरूनच स्वातंत्र्य चळवळीत खानदेशचा सहभाग किती मोठ्या प्रमाणावर होता हे लक्षात येते. यात प्रामुख्याने सानेगुरुजी, धनाजी नाना चौधरी, शंकरदेव यांनी अथक परिश्रम घेतले. भारत छोडो आंदोलनात नंदुरबार येथील शिरीष कुमार, लालदास शहा, धनसुख वाणी, शशिधर केतकर ही लहान मुले शहीद झाली.६ याच बरोबर वामन नारायण रानडे, सदाशिव हरी सोमन, दामोदर लक्ष्मण देशपांडे, बाळकृष्ण रामचंद्र कोतवाल, चिंतामण बापूजी लाड यांनी राष्ट्रीय भावना जागृत करून खानदेशात स्वातंत्र्य चळवळीचे एक नवे युग निर्माण केले.

उदिष्टे .खानदेशातील इतिहासावर प्रकाश टाकणे -:

भिल्ल आदिवासींचे ऐतिहासिकदृष्ट्या असलेले महत्व अभ्यासणे .

देशातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेली भिल्ल ही अतिप्राचीन जमात आहे,महाराष्ट्राबरोबरच राजस्थान. मध्यप्रदेश, गुजरात, आंध्रप्रदेश या राज्यात भिल्ल जमात प्रामुख्याने आढळते ,सह्याद्री .सातमाळा, माळवा या पर्वतरांगांचा प्रदेश आणि विशेषतः मध्य भारत भिलवाड या नावाने एकेकाळी ओळखला जात होता.७ भारतातील आदिवासींना प्राचीन ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे रामायण काळात दंडकारण्य प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या . 'निषाद ' या नावाने ओळखला जाणारा जनसमुदाय सातपुड्यातील भिल्ल समुदाय होता . जागतिक स्तरावर आदिवासी या शब्दप्रयोगाऐवजी हा Aminist शब्दप्रयोग वापरला जातो. Aminist म्हणजे प्राणीपूजक ! आदिवासी हा निसर्गपूजक आणि वंशपरंपरागत देवदेवतांची पूजा करणारा समुदाय म्हणजे आदिवासी होय.आर्यांच्या भारतातील आगमनानंतर आणि आक्रमणानंतर भारतातील सामाजिक संरचनेत मोठा बदल झालाभारताच्या प्राचीन इतिहासात . ,आर्य द्रविड, दास आणि नाग लोक यांचे उल्लेख आढळतातवैदिक साहित्यात नाग . लोकांनासुद्धा आदिवासी संबोधले आहे. दक्षिण भारतातील द्रविड आणि नाग ही एकाच वंशातील लोकांची नावे आहेत असे संदर्भ आढळतात.८

विल्सन या विद्वानाच्या मते बिल्ली या द्रविड .म्हणजे धनुष्य होय ' बिल्ली ' च्या ६००भिल्ल हे नाव पडले आणि भिल्लांच्या नावाचा उल्लेख इ स पु शब्दापासूनच प्राचीन काळी मध्यप ८.सुमारास इतिहासात प्रथमच आलेला आढळतोर्वेत आलेल्या प्रोटो

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

ओस्ट्रेलाइट लोकांचे भिल्लशबर हे वंशज होते असे मानववंश शास्त्रज्ञ यांचे मत ,कोळी ,) तील आदिवासींना उद्देशून विल्लूवरतामिळ कवींनी उत्तर भारता १.आहेधनुर्धरअसा शब्द (.असे केंमब्रीज वियापीठातील इतिहासकारांचे मत आहे .योजला आहेरामायण महाकाव्यात किरात ,निषाद तर महाभारतात पुलिंद या नावाने उल्लेख आदिवासींचा आढळतो .पण शबरी , भिल्ल आणि स्वयंअध्ययनाने पारंगत झालेला एकलव्य यांचा अपवाद वगळता आदीम जमातीचा उल्लेख भारतीय इतिहासात नाममात्र आढळतो. भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक आदिवासी जमातीला ऐतिहासिक वारसा आहेपरंतु प्रचलित इतिहास लेखनात आदिवासींच्या . गौरवाची किंवा उल्लेखनीय योगदानाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले असेच म्हणावे लागेल,स्वातंत्र्यलढ्यातील गोंड राजे शंकर रघुनाथ शहा भारताच्या. बस्तरचे बाबुराव शेडमाके, मुंडा जमातीमधील वीर बिरसा मुंडा, वीर बुधू भगत, तंट्या भिल नाशिक जिल्यात , पेठ व मालेगाव येथील देवाजी राऊत व उमाजी आणि भागोजी नाईक ,राजस्थानातील बाप्पा रावल आणि पश्चिम खानदेशातील अक्कलकुवा ,तळोदा ,धडगाव तालुक्यातील आदिवासींच्या इतिहास आजही अज्ञात आहे खानदेशात ब्रिटिशांविरोधात लढली गेलेली .रावलापाणी ची लढाई अशा अनेक वीर भिल्ल क्रांतीवीरांच्या ऐतिहासिक योगदानाबाबत भारतीय इतिहास अज्ञात आहे .

जगात विविध देशांमध्ये आदिवासींना वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जातात. अनेक परकीय व भारतीय विचारवंतांनी वेगवेगळ्या नावाने आदिवासींचा उल्लेख केला आहेएल .वीन गिअर्स मार्टिन,डॉ घुर्ये यांनी आदिवासींना विविध नावाने संबोधले आहे. प्रिमिटिव्ह असा उल्लेख हटन या विद्वानाने केलेला आहेमानववंशशास्त्र .ज्ञांच्या संशोधनानुसार भारतातील आदिवासी हे प्रोटो अयेस्त्रोलाईट वंशाचे आहेतमोहनजोदडो येथील उत्खननातील सांगाड्यांच्या . अवशेषात प्रोटो अयेस्त्रोलाईट वंशाचा अंश आढळला आहेमुळातआदिवासी जमाती विषयी . कालपरत्वे .प्रचलित समाजामध्ये अनेक गैरसमज आहेतआदिवासींवर झालेल्या संशोधनामुळे आदिवासी विषयी असलेला गैरसमज दूर होताना दिसत आहे .आता प्रत्यक्ष निरीक्षण पद्धतीवर आधारलेल्या आधुनिक मानसशास्त्रीय अभ्यासामुळे आदिवासी समाजाची लक्षणे स्पष्ट करणे अधिक शक्य झाले आहे.

डब्ल्यू जे पेरी यांनी पुढील शब्दात आदिवासींची व्याख्या स्पष्ट केली आहे " .समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिम समाज असे म्हणतात''.

"विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा समान बोली भाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांचा समुदाय म्हणजे आदिवासी समाज होय''.

डॉक्टर मुजुमदार यांनी आदिवासी जमाती ची सर्व लक्षणे समोर ठेवून पुढील प्रमाणे व्याख्या केली आहे "समान नाव असणारा व एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा एकच भाषा बोलणारा, विवाह व्यवसाय इत्यादी बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणारा व

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE
Scanned with CamScanner

किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय".

१९६२ मध्ये शिलॉंग येथे आयोजित आदिवासी परिषदेने आदिवासींची ओळख पुढील शब्दात करून दिली आहे "एका समान भाषेचा वापर करणाऱ्या एकाच पूर्वजांपासून उत्पती सांगणारा एक विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या तंत्र शास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला अक्षर ओळख नसलेल्या व रक्त संबंधांवर सामाजिक व राजकीय रितीरिवाजाप्रमाणे प्रामाणिकपणे पालन करणाऱ्या एकजिनसी गटाला आदिवासी समाज असे म्हटले आहे''.

खानदेशचा परीसर भोगौलिक दृष्ट्या निसर्ग संपन्न प्रदेश आहेतापी ,घनदाट जंगल . आणि नर्मदा नदीच्या खोऱ्यामुळे या प्रदेशात नेहमीच पाण्याची उपलब्धतता राहिली आहे . .येथील सातपुडा पर्वत रंगामध्ये आदिवासी भिल्ल जमात वर्षानुवर्षे वास्तव्य करून आहेत आदिवासी भिल्ल जमातीचे येथे वास्तव्य नव्हते तर काही आदिवासी संस्थाने केवळ सामान्य देखील पूर्वीपासून सातपुडा पर्वताच्या प्रदेशात अस्तित्वात आलेली होतीसातपुडा पर्वताचा . या प्रदेशातील ऐतिहासिक स्थळांना भेट १०.मयात ऋषक म्हणून आढळतो:उल्लेख वैदिक वाड वासींच्या राज्याच्या पाउलखुणा जुन्या अवशेषच्या स्वरूपात देत असतांना तत्कालीन आदि .आजही आठळतातआदिवासी मध्ये असलेल्या मौखिक इतिहासाच्या परंपरेत संस्थानाविषयी माहिती मिळतेआदिवासींची स्वतंत्र लिपी नसल्याने त्यांच्या विषयीचा इतिहास मौखिक . .पद्धतीने जाणून घेता येतो

महाभारतकालीन दंडकारण्य म्हणजे गोदावरी नदीजवळ वसलेले नाशिक शहर होय . अक्कलकुवा , याच तळोदा .तत्कालीन हिडींबा अरण्य म्हणजे तळोदा परीसर ओळखला जातो धडगाव परिसरात भिल्लांची संस्थाने देखील होतीडाब हे या प्रदेशातील सर्वात जुने संस्थान . प्रदेशास भिल्लांच्या नव्हे तर आजही गुजरात राज्यात असलेल्या डाब या .ओळखले जाते आदिवासींचे प्रमुख .संपुर्ण आदिवासी जमातीसाठी धार्मिकदृष्ट्या अनन्यसाधारण महत्व आहे दैवत असलेले याहामोगीगांडा ठाकूर आणि ओली देव यांचे संदर्भ आणि डाब या ,राजापान्ठां , स आदिवासींच्या खानदेशातील आदिवासींच्या संस्थानाचा इतिहा .गावाशी संबधीत आहे .गौरवशाली परंपरेचा साक्ष देतो

अक्राणी महालअक्राणी महाल हे संस्थान पुर्वी अक्काराणीचा महाल म्हणून ओळखला जात -: असेआक्कारणी म्हणजे महाराणा प्रताप यांची बहिण हल्दी घाटीच्या युद्धात महाराणा . स्वामिनिष्ट राजपुतांबरोबर प्रतापच्या यांचा पराभव झाल्यानंतर अक्काराणी आपल्या त्यावेळी अक्राणी महालात त्यांचे .खानदेशातील अक्राणीच्या जंगलात आश्रयास आल्या आक्काराणीच .वास्तव्य होते महाल याचे स्थान म्हणजे तापी व नर्मदा या नद्यामधील सातपुडा पर्वताच्या पठारी प्रदेश होयणी महालाचा मध्ये आक्कारा ६महाराष्ट्र ज्ञानकोश खंड . .राणा गुमानसिंग यांनी अक्राणी महाल बांधल्याचा संदर्भ आढळतो .उल्लेख आहे अक्काराणीच्या वास्तव्यामुळे अक्राणी महाल अक्काराणीचा महाल ओळखला जाऊ लागला.

काठी-:सातपुड्याच्या माथ्यावरील मेवास संस्थानातील एक प्रमुख व सर्वात मोठे संस्थान मूळचे बुधावल या ठिकाणी होते. राजा बुधावल या ठिकाणी राज्यकारभार करीत होतासन .

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

१८४५मध्ये बुधावल चा संस्थानिक राजा निपुत्रिक मेल्याने हे संस्थान इंग्रजांनी खालसा केले व मांडलिक असलेल्या राजा स्वतंत्र संस्थानिक बनला याच संस्थानास काठी संस्थान असे म्हटले जाऊ लागले. संस्थानातील संस्थानिकांचे नाव पाडवी असे होते या संस्थानिकांनी येथे वास्तव्यास असतांना राजपुताना भागातील संस्कृतीचा स्वीकार केला होता. किंबहुना त्यांच्यावर मेवाडी संस्कृतीचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवत होता. या संस्थानातील स्त्रियांची वेशभूषा, राहणीमानऐश्वर्य, संपन्नता, राजस्थानी शैलीची समरस असल्याचे दाखवतात. काठी संस्थानिकांच्या मुलांचे वास्तव्य धुळ्यात होते रघुवीर सिंग यांच्या मातोश्री पार्वतीबाई ने आपली धुळ्यातील जमीन दादासाहेब घोगरे यांना शैक्षणिक संस्था उभारण्यासाठी दिलीआज . धुळ्यात.आले आहे या ठिकाणी एक मोठे महाविद्यालय नावारूपालानूतन पाडवी या नावाची शैक्षणिक संस्था कार्यरत आहे नूतन पाडवी हे नाव काठी संस्थानाच्या पाडवी या नावावरून दिले आहे कारण काठी संस्थानाने या शिक्षण संस्थेस जमीन दान केली आहे. सांस्कृतिक वैभवाच्या दृष्टीने काठी संस्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहेनातील होलिका उत्सव यास काठी संस्था. ऐतिहासिक परंपरा असून खानदेशातील सर्वात मोठी होळीकाठी संस्थानात पेटवली जाते वर्तमान स्थिती मध्ये काठी संस्थानाची होळी सण साजरा करण्यासाठी परदेशातील पाहूणे देखील होलिकोत्सव साजरा करण्यासाठी काठी संस्थानात भेट देतात. या होलिका उत्सवातून आदिवासींच्या सांस्कृतिक परंपरेचे दर्शन आपल्याला होते.

रायसिंगपूर-:रायसिंगपूर संस्थानाची मान्यता रायसिंग वळवी यांच्या कारकीर्दीत मिळाली रायसिंग वळवी यांची बहीण सागबारा संस्थानाची मूळपुरुष उमया वसावा यांना येथे दिली होती. ज्यामुळे सागबारा आणि रायसिंग पूर यांचे नातेसंबंध निर्माण झाले. रायसिंग वळवी डाब येथे आदिवासींची कुलदैवत असलेली याहा मोगी देवतेची स्थापना केली.११ सुरुवातीला याहामोगी देवीची स्थापना एका छोट्याशा झोपडीत करण्यात आली परंतु कालांतराने ही मूर्ती चोरीला गेल्याने दुसऱ्या मूर्तीची येथे स्थापना करण्यात आली याच मूर्तीला याहा मोगी माता किंवा देव मोगरा माता म्हणून ओळखले जाते. आजही मध्य प्रदेश, गुजरात आणि महाराष्ट्र प्रांतातील आदिवासी बांधव दरवर्षीच्या शिवरात्रीला यहा मोगी देवस्थानात एकत्र येतात आणि सामूहिक रीत्या यहा मोगी देवीचे पूजन करतात.

गंगथा संस्थान -:गंगथा संस्थानात आदिवासी परंपरा, हिंदू आणि इस्लामी धर्माप्रमाणे आचरण करणारे अशा तिहेरी परंपरा चालीरीती निष्ठेने पार पाडणारे संस्थान होतेगंगथा संस्थानाची . नोंद महाराष्ट्र गॅझेटमध्ये आढळते या संस्थानाच्या राज्यकारभाराची आणि सांस्कृतिक उगमस्थान उधमगड येथे होते. वाघाला दैवत मानून वाघाची लाकडी मूर्ती उधमगड येथे स्थापन करण्यात आली होती.१२वाघाची लाकडी मूर्ती स्थापन केल्यापासून आदिवासींच्या धार्मिक उत्सवामध्ये वाघदेवाचे पूजन केले जाऊ लागले. एक प्रकारे गावाचा आणि राज्याचे संरक्षण करणारी देवता म्हणून वाघ देवतेचे पूजन केले जात असे. आदिवासी हा निसर्गातील घटकांशी समरस आहे हे यातून आपल्याला स्पष्ट होतेकार्तिकी अमावस्याला मूर्तीचे प.्रथम पूजन केले जाते .गंगथा संस्थानचे शेवटचे राजे गुलाबसिंग फतेसिंग वसावे होते. महसूल किंवा शेतसारा नियमितपणे संस्थानात जमा केला जात होता याच महसुलाच्या उत्पन्नातून

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

संस्थानातील राज्यकारभार केला जात होता. गंगथा संस्थानाची अर्थव्यवस्था स्थिर होती सर्वत्र समृद्धता होती .आणि याची साक्ष गंगथा संस्थानातील राज्यकर्त्यांनीलाकडापासून बनवलेल्याराजवाडा पाहून येत असे मात्र अतिशय देखणा असा राजवाडा उकाई धरणात बुडाला .होळी सण येथे आनंदाने व मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जातो या .संस्थानातील राजे फौजसिंग हे कुशल प्रशासक व पराक्रमी योद्धे म्हणून ओळखले गेले त्यांचे स्वतःचे स्वतंत्र पोलिस दल होते. इंग्रज काळात त्यांना भेटण्यासाठी कलेक्टरांना देखील परवानगी काढावी लागत असेल असे. धाडसी व लोकप्रिय राजा म्हणून राजे फौजसिंगयांचा लौकिक होता.१३

मोरंबा-:मोरंबासंस्थान तापी काठावर वसलेले होते तेथे नाईक घराण्याचे राज्य होते. येथील संस्थानाची साक्ष तत्कालीन गढीच्या भग्नावशेषांत आजही आपल्याला आढळतेमोरंबा . संस्थानचे उतपादानाचा स्त्रोतशेतसारा किंवा महसूल होता परंतु अस्थिर राजवटीमुळे .मोरांबा संस्थानची आर्थिक स्थिती विस्कळीत झाली. संस्थानिकांच्या वारसांनी सामान्य जनतेला त्रास देण्यास सुरुवात केली. सहाजिकच या परिसरातील जनता संस्थानिकांच्या अन्यायकारक राजवटीला कंटाळली आणि कालांतराने संस्थानिकांनीच या प्रदेशात लूटमार सुरू केली त्यामुळे जनतेमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. ब्रिटिशांनी अस्थिर राजवटीच्या नावाखाली मोरांबा संस्थान खालसा केले.मोरंबा संस्थानांत रुमाल्या नाईक नावाचा व्यक्ती होता. त्याच्याकडे असलेल्या रुमालावरून त्याला रुमाल्या नाव पडले पण सामन्य जनतेत रुमाल्या नाईक याच्याकडे जादूचा रुमाल आहे व त्या द्वारे तो जादू करतो असा समज झाल्याने त्याला रुमाल्या नाईक असे म्हटले जाऊ लागलेरुमाल्या नाईक हा अतिशय चपळ . असल्याने तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी क्षणात जात असे त्यामुळे तो जादुगार आहे .असा समज लोकांमध्ये पसरलापरंतु रुमाल्या नाईक हा गरजूंना आणि गरीब लोकांना आर्थिक मदत करीत होता. अशी माहिती आदिवासींच्या मौखिक परंपरेतून उपलब्ध होते.

हरिपूर-:या संस्थानात परीसरातील मोठा बाजार भरत असेआजूबाजूचे अनेक व्यापारी व्यापार . बाजारपेठे असण्याबरोबर हरिपूर संस्थानात घोड्यांचा बाजार .करण्यासाठी येथे येत असे चे घोडेयेथे उत्तम प्रती .दरवर्षी भरवला जात असेविक्रीला येत असे .संस्थानिकांच्या मालकीच्या सारंगी घोडीच्या नावावरून सारंगी बुरुज गढीवर बांधण्यात आला. इतर संस्थांच्या तुलनेने हरिपूर हे संस्थान हे आकाराने लहानसेच होते परंतु प्रजासुखी होती. कालांतराने येथील अस्थिर राजवटीमुळे हरिपूर संस्थान हे लवकरच ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेले आणि वारसा हक्कांना सुद्धा कुठलाही वारसा हक्क प्रदान न करता पूर्णपणे हरिपूर संस्थान ब्रिटिशांनी आपल्या ताब्यात घेतले.

सिंगपूर-:सिंगपूर येथील संस्थानिकांचे कुलनाम पाडवी असे होते. पश्चिम खानदेशात भिल्लांची लहान.होती मोठी अशी नऊ संस्थाने- त्यांच्या नियंत्रणाखाली अनेक खेडी होती जास्तीत जास्त महसूल या संस्थानाच्या मार्फत गोळा केला जात होता. या संस्थानिकांच्या काळात संस्थानिकांनी आपल्या वास्तव्यासाठी मोठे वाडे बांधले आणि ते या वाड्यात राहू लागले .

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE
Scanned with CamScanner

सिंगपुर संस्थानाचा हा कालखंड वैभव संपन्नतेचा मानला गेला पश्चिम खानदेशातील भिल्लांच्या संस्थानात सिंगपुर एक महत्वाचे संस्थान राहिले आहे.

वरील सर्व आदिवासी संस्थांचा कारभार स्वतंत्रपणे करण्याकरिता काही अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या करण्यात आल्या होत्या यात प्रामुख्याने कोठारी घुमालदार सरदार पायगेंदर अशा अधिकाऱ्यांचा समावेश होता तर घोड्यांची व सैन्याची व्यवस्था बघणारे भिल्ल आदिवासी होते. संस्थानांमध्ये संस्थानिकांनी जे दिवाण नेमलेले असत त्यांना कारभारी असे म्हणत आणि ब्रिटिशामार्फत नेमलेल्या दिवाणाना रेसिडेंट असे म्हटले जात असे. काठी ,सिंगपुर , रायसिंगपूर गंगथा,या संस्थानातील मुला मुलींच्या शिक्षणाची सोय माउंट स्टूअर्ट एलफिनस्टन जयपूरला केली होती. या विविध संस्थानातील मुलामुलींसाठी जयपूरला राजकुमार स्कूल व - राजकुमार कॉलेजची स्थापना करण्यात आली होती अत्यंत समृद्ध असलेल्या पण एकेकाळी . संस्थानिक व त्यांच्या वारसदारांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत ढासळलेली आहे प्रदीर्घ . ऐतिहासिक परंपरा आणि संपन्नता असूनदेखील आजच्या परिस्थितीत त्यांची अवस्था मात्र सर्वसामान्यांप्रमाणे झालेली आहे कारण शेतसारा गोळा करण्याची भिल्ल जहागीरदाराची कामे आता सरकारकडे आली. शेतसारा जमा करण्याचा अधिकार भिल्लांकडून काढून घेतल्याने त्यांच्या उत्पादनाची साधने मर्यादित झाली. एकूणच संस्थानिकांची अर्थव्यवस्था अस्थिर झाली. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर ही संस्थाने भारतात विलीन झाली. या संस्थानांना स्वातंत्र्यानंतर संस्थांचा दर्जा मिळण्याऐवजी जहागिरीचा दर्जा मिळाला व संस्थानिकांना जहागिरीचे प्रमुख म्हणून चीफटन म्हणून गणले जाऊ लागले स्थानिक भिल्ल .संस्थानिकांना सरकार असे म्हणत भिल्ल संस्थानिकांनी सरंजामी राजवट मानले गेले काळ बदलला तरी भिल्ल सरंजामी राजवटीला मानणारा एक गट या भागात अस्तित्वात होता.

निष्कर्ष

ब्रिटीश सत्तेच्या स्थापनेनंतर भारतातील आदिवासींच्या जमातींच्या आर्थिक जीवनावर विपरीत परिणाम घडून आलानिसर्गाच्या सान्निध्यात वावरणाऱ्या आदिवासी जमातींना . आपल्या मूळ वस्तीस्थानापासून विस्थापीत व्हावे लागलेटीशांनी आदिवासींच्या ब्रि . वनसंपतीवर हक्क नाकारला त्यांचप्रमाणे आदिवासींचे वास्तव्य असलेल्या जंगलावर प्रशासकीय व लष्करी नियंत्रण प्रस्थापित केले याचा दूरगामी परीणाम आदिवासींच्या स्वतंत्रोतर भारतात देखील .सामाजिक जीवनावर घडून आलात्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक शोषण होत राहिलेआपल्या अज्ञान आणि दारिद्र्यामुळे आपल्या मौल्यवान असलेल्या जमिनी . बहुतांश प्रमाणात .त्यांना गमवाव्या लागल्या कारण सावकारीपाशात ते पूर्णपणे अडकले गेले सधन वर्गाने दडपशाही करून आदिवासींच्या जमिनीवर वर्चस्व निर्माण केले.

आदिवासी भिल्ल संस्थानिकांना समृद्ध ऐतिहासिक भूतकाळ असताना आज संस्थानिकांच्या वारसदारांची परिस्थितीत अत्यंत वाईट आहे. प्रचलित भारतीय इतिहास लेखन परंपरेत आदिवासींच्या समृद्ध इतिहास चा उल्लेख फारच त्रोटक पद्धतीने करण्यात आलेला आहे. आज वर्तमान स्थितीत भिल्ल संस्थानिकांच्या पाऊलखुणाही कुठे दिसत नाही. महाराष्ट्रातील इतर संस्था महाराष्ट्रात विलीन जरी झाल्या असल्या तरी आजही अशा

DHULE
Scanned with CamScanner

संस्थानिक व संस्थांना सन्मान दिला जात आहे. यांच्या तुलनेत खानदेश परिसरातील असलेल्या आदिवासी संस्थानिकांना व त्यांच्या वारसदारांना आता स्थानिक जनता मात्र देखील ओळखू शकत नाही हे एक दुर्दैव म्हणावे लागेल. भिल्ल जमातीचा अभ्यास करण्यापूर्वी भिल्लांचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. आदिवासींना समृद्ध पारंपरिक वारसा आहे भिल्लांचे भारतीय इतिहासात योगदान आहे हे नाकारता येणार नाही.कारण परकीय इंग्रज सतेविरुद्ध सर्वप्रथम संघर्ष करणारे भिल्ल आदिवासीच होते .

स्वातंत्र्यप्राप्तीला आज अनेक वर्ष झाले असे असले तरी आदिवासीमध्ये प्रशासकीय " आदिवासींना .धोरणे याबाबत एक अनामिक भीती किंवा उदासीनता आदिवासींमध्ये आढळते विश्वासाने तेवढेच सन्मानपूर्वक भारताच्या सामाजिकआर्थिक प्रवाहात सामील ,राजकीय , ,तर देशाचे सामर्थ्य ,हे आव्हान जर आपण पेलले .करून घेणे हेच खरे आव्हान आहे " ! विविधता अन संस्कृती आणि समृद्धीत मोठीच भर पडेल

संदर्भ सूची

१. पाटील मधुकर , २००७नंदुरबार ,शिवम प्रकाशन ,कंपनी सरकालीन खानदेश ,पा २१नं .
२. शहानं .पा ,२००४,धुळे,मराठी प्रगत अध्ययन संस्था .वाणी.स.का ,खानदेशचा इतिहास ,ब.मु. ७४
३. Maharashtra State Gazetteer.p.no.84
४. सरदेसाई गोस हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास मुसलमानी रियासत भ.ाग १ पा ३०५नं .
५. Deshpande A.M John Briggs in Maharashtra, Mittal Publication, New Delhi, 1987P.no.24
६. रणदिवे ६नं .पा .धुळे ,केदारनाथ प्रकाशन, क्रांतीउपासक ,
७. गारे गोविंद ४४न .पुणे पा,कॉन्तिनेनटल प्रकाशन ,महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमाती ,
८. देवगावकर शैलेजा, आदिवासी विश्व.पा २००१,नागपुर ,आनंद प्रकाशन ,न २
९. Gazetteer of Bombay Presidency Vol.XII Khandesh, p.no 38
१०. Graham D.C, Historical Sketch of the Bheel Tribes Inhabiting the province of Khandesh
११. स्मरणिका ४नं .पा ,नाशिक ,विभागीय आदिवासी साहित्य संमेलन ,
१२. गावित पुष्पाजळगाव ,अथर्व पब्लिकेशन ,आदिवासी संस्कृती भाषा आणि साहित्य, ,२०१४पा २९न ,
१३. कित्ता पा २९न .

Scanned with CamScanner

ISSN 2394-5303

International Peer Reviewed Multilingual Research Journal

प्रिंटिंग एरिया

Issue-75, Vol-02, April 2021

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

www.vidyawarta.com

Scanned with CamScanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | April 2021 Issue-75, Vol-02 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2021, Issue-75, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

27) कोविड-१९ काळ आणि अंतिम वर्षाच्या परीक्षा काळातील विद्यार्थ्यांचा तणाव
प्रा. डॉ. उमेश वाणी, जळगाव ||113

28) राजभाषा हिंदी : व्यावहारिक चुनौतियाँ
डॉ. सरोज कुमारी, दिल्ली ||116

29) बुद्धकालीन सामाजिक जीवन
डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण, जि.धुळे ||120

30) अर्थपरिवर्तन विविध आयाम
डॉ. रेखा अरोड़ा, नई दिल्ली ||127

31) बुंदेलखण्ड क्षेत्र में किले निर्माण की परंपरा
डॉ. कीर्ति भारद्वाज, जिला– रतलाम (म.प्र.) ||130

32) हिंदी साहित्य में व्यक्त विभाजन की त्रासदी
प्रा.डॉ. के. बी. गिते, नांदेड ||134

33) आदिवासी महिलाओं का आर्थिक सशक्तीकरण
प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुले ||140

34) शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में कार्यरत शिक्षकों ...
डॉ. लक्ष्मीकांत गोस्वामी, ग्वालियर (म.प्र.) ||144

35) नीतिशतक की वर्तमान समय में प्रासंगिकता
डॉ. वीरेन्द्र कुमार जोशी, अलवर ||147

36) मादक द्रव्य सेवन एवं अपराध
डॉ. सुशील नांदल & मैनपाल, श्रीगंगानगर (राज.) ||151

37) मनीषा कुलश्रेष्ठ की 'कठपुतलियाँ' कहानी–संग्रह में वृद्ध जीवन
पिंकी देवी, रोहतक ||154

38) कौशल विकास के माध्यम से आदिवासियों की उद्यमिता
दीपमाला रावत, इन्दौर, म.प्र. ||157

39) भारतीय जनजातियों में सत्तामीमांसा उनकी भूमिका, समस्यायें एवं प्रभाव
मीनू शर्मा, काशीपुर ||160

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

33

आदिवासी महिलाओं का आर्थिक सशक्तीकरण

प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग अध्यक्ष,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले

प्रस्तावना–

आदिवासी अर्थात जनजातियाँ विश्व के प्रत्येक भू–भाग में पायी जाती है। अफ्रीका के बाद भारत ही ऐसा देश है जहाँ आदिवासीयों का बहुत बडा समुह है। प्राचीन ग्रंथों में भी भील, किरात, कोल,कोरी और निषाद आदि जातियों का उल्लेख मिलता है। मानिकी, मुण्डा, मांझी और परगनैक जैसी जनजातियों का भी उल्लेख मिलता है। समय बिताने के साथ जनजाति की अवधारणा तथा परिभाशा संबंधी मतभेद कुछ हद तक कम हो गये, किन्तु इस समस्या को उचित परिप्रेक्ष्य में समझने के लिए कुछ विद्वानों की परिभाषाओं को समझना अवश्य प्रतित होता है।

आदिवासीयों की परिभाषा :

१. **इम्पीरियल गजेटियर ऑफ इण्डिया–** जनजाति समान नाम धारण करने वाले परिवारों का एक संकलन है, जो समान बोली बोलते हो, एक ही भूखण्ड पर अधिकार करने का दावा करते हो अथवा दखल रखते हो तथा साधारणतया अन्तर्विवाही न हो यद्यपि मूल रूप में चाहे वैसे रह रहे हों।

२. **आक्सफोर्ड शब्दकोश :** सरतम रूप में जनजाति ऐसी टोलियों का समुह है, जिसका एक सान्निध्य वाले भूखण्डों पर अधिकार हो और जिनमें एकता की भावना संस्कृति में बहन समानता, निरन्तर सम्पर्क तथा कतिपय सामुदायिक हितों में समानता से उत्पन्न हुई हो।

३. **डी.एम. मजूमदार :** जनजाति क्षेत्रिय सम्बन्ध युक्त तथा अन्तर्विवाही सामायिक समुह है, जिनके कार्यों में कोई विशेषज्ञता नही होती, तो जनजातिया अधिकारों व्दारा शासित वंशानुक्रम अथवा अन्य बोली से जुडे हुए, अन्य जनजातियों अथवा जातियों से सामाजिक दुरी को मान्यता देने वाले, अपने प्रति किसी प्रकार की सामाजिक असमानताओं को नही जोडते, जो जनजातिय परम्पराओं में अनुदारता तथा सबसे अधिक राजातियता और क्षेत्रिय अखण्डता में विश्वास करते है।

उपरोक्त परिभाषा से यह निष्कर्ष निकलता है कि आदिवासी के सामायिक समुह होते है। एक समान बोली भाषा है। और वो टोलिया बनाकर रहते है। आदिवासी जंगल, पहाडी में या प्रगत समाज से दुर रहते है।

आर्थिक दृष्टि से भारत निरन्तर प्रगति की ओर अग्रसर है। भारतवर्ष में अनेक जातियाँ है जिनमें अधिकांश विकास के पथ पर अग्रसित है लेकिन भारत के आदिवासी आज भी राष्ट्र की मूलधारा से अलग थलग पडे हुए है। यह आदिवासी जंगलो में रहकर अपना जीवन यापन कर रहे है। सरकारी तथा गैर सरकारी प्रयास से इन आदिवासियों में आंशिक परिवर्तन हुए है, जिनका उल्लेख करना समीचीन प्रतीत होता है। आज सभ्य समुहों से सरीबी सम्बन्ध व सम्पर्क के कारन अधिकतर भारतिय जनजातियोंने स्थाई कृषी को अपने जीवन–यापन का साधन चून लिया है। उनकी कृषी प्रविधियाँ तथा तरीके अन्य कृषक समुह के समान है तथा वे बैलों, हल तथा अन्य कृषि उपकरणों का प्रयोग भी करते है, किन्तु उनकी अधिकांश भूमी असिंचित है, अत: वे प्रकृती की अनिश्चिता का शिकार होते है। वर्षा पर पुर्ण रूप से निर्भरता के अतिरिक्त कृषी के अन्य कारक जैसे उर्वरक, उच्च पैदावार वाले अनाजों, कीटाणुनाशक आदि अभाव में उन्हें निम्न कम उपज से संतुष्ट रह जाना पडता है। संख्या की दृष्टि से बडी जनजातियों में ओरॉव, मुण्डा, कोकणी तथा संथाल सफल कृषक है। कुछ भारतीय जनजातियाँ कुटीर उद्योग व्दारा अपना जीवन–यापन करती है। वे टोकरी तथा चटाई बनाने वाले, कपडा बुनने तथा लोहारी का कार्य में आबध्द है तथा अपने

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

जनजातिय तथा अजनजातिय पडोसी समाजों की आवश्याकताओं का अनुरूपण करती है।

अध्ययन का हेतु तथा उद्देश :

प्रस्तुत संशोधन आलेख का उद्देश यह है कि,

१. आदिवासी महिलाओं की सामाजिक स्थिति का अध्ययन करना।

२. आदिवासी महिलाओं की आर्थिक स्थिति का अध्ययन करना।

३. आदिवासी महिलाओं के विकास में शासकिय योजना का योगदान का अध्ययन करना।

अध्ययन के गृहित :

प्रस्तुत संशोधन आलेख का गृहित यह है कि,

१. आदिवासी महिलाओं के सामाजिक स्थितिओं में परिवर्तन हुआ है।

२. आदिवासी महिलाओं की आर्थिक स्थितिओं में परिवर्तन हुआ है।

३. आदिवासी महिलाओं के विकास में शासकिय योजना के कारन विकास हुआ है।

अध्ययन की व्याप्ति :

आदिवासी लोग पुरे विश्व के अलग अलग देश में कम जादा प्रमाण में है। पुरे आदिवासी जमाती का अध्ययन करना मुश्किल है। इतना ही नही सिर्फ भारत में जितने आदिवासी जमाती है उनका भी पुरा अध्ययन करना मुश्किल है। क्योंकि आदिवासी अलग अलग प्रांत में, अलग अलग हिस्से में रहते है। अलग अलग जमातीयों के अलग अलग समस्या है। ऐसा होकर भी इनकी एक कॉमन समस्या है। वह है गरीबी। इस गरीबी को दुर हटाने के लिए आदिवासी लोगो का आर्थिक सशक्तिकरण करना जरूरी है। प्रस्तुत संशोधन कि व्यापि बडी है। लेकिन प्रस्तुत अनुसंधान आलेख के लिए महाराष्ट्र के धुले जिले में स्थित आदिवासी लोंगो के सशक्तिकरन का अध्ययन किया है।

विषय विस्तार :

भारत में लगभग सारे राज्यों में आदिवासी जनजातीयां है। और ये हर राज्यों में अलग अलग काम करते हुए नजर आते है। इनमें कोई लकडी का काम, कोई लकडियों की टोकरिया बनाते, कोई कृषि मजदुरी जो पाम्पारिक दृष्टि से कृषक है किन्तु अपनी भूमीहीनता के कारन कृषी मजदूरों के रूप में दुसरों की भूमी पर काम करते है। कुछ लोग स्थानिय कारखानों तथा खानों में तथा अन्य जगह काम करते है। संवैधानिक प्रावधानों के प्रयोग के फलस्वरूप अपेक्षाकृत छोटी संख्या में जनजातिय लोग सरकारी तथा अर्ध्द सरकारी पदो पर भी कार्यरत है।

आदिवासी संस्कृति की सुरूआत जंगलों, पहाडों, नदी की तलहरी, खोह कन्दराओं तथा गुफाओं में चित्रित प्रागैतिहासिक चित्र इस बात का प्रमाण देते है की हजारो वर्ष पूर्व इनका जीवन सुखमय तथा संतुलित और संयमित था। आदिवासी कुटुम्ब में महिलाओं को सन्मान की दृष्टि से देखा जाता था। क्योंकि वे बडी ही कार्यकुशल गृहिणी होती थी, और पुरूषों के साथ हर कार्य मे अपना सक्रिय योगदान देती थी। वे स्वावलम्बन की भावना, कर्तव्यपरायणता, निर्भीकता आदि गुणों से परिपुर्ण रहती थी।

आज के स्थितियों में आदिवासी महिलाएँ हर तरफ समस्यों से घिरी हुई है। इनकी सबसे बडी समस्या आर्थिक समस्या है। इनके पास आजीविका का कोई मुख्य साधन नही है, एक जगह रूकने के लिए मकान नही है। अत: ये खाना बदोश और बनजरों की जिंदगी जीने के लिए मजबुर है। इनका रहन– सहन, खान– पान, भोजन, वस्त्र निम्न दर्जा के होते है। इसके कारन आदिवासी महिलाओं का स्वास्थ गिरा हुवा होता है। इनके बस्ती के पास कोई इस्पीताल के अभाव से कई महिलाएँ गर्भावस्था के समय या कुछ बिमारी के कारन अपना दम तोड देती है। आदिवासी महिलाओं का जीवन दु:खी होने का कारण यह भी है की, उनमे अंधविश्वास की भावना प्रबलता से विद्यमान होती है। आदिवासी महिला मंत्र, जादु टोने– टोटके आदि पर विश्वास करती है। यदि किसी बच्चे का स्वास्थ ठीक नही है तो वे समझ लेती है कि अमुक स्त्रि ने उसके बच्चो को नजर लगा दी है या कुछ जादु टोना कर दिया है। इस पर लडाई दंगे तक हो जाते है।

भारत के विभिन्न राज्यों में आदिवासी

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

जनजातियाँ आदिवास करती है। महाराष्ट्र राज्य में भी विभिन्न आदिवासी जमातियों का अधिवास है। महाराष्ट्र में आंध्र, ओरांव, कामकरी, कोकना, कोरकु, कोलाम, गोंड, टोकरे कोली, माडिया गोंड, वारली, हलबा, पारधी, फासेपारधी, आदि आदिवासी लोग आदिवास रखते है। महाराष्ट्र में वास्तव्य करने वाले कई आदिवासी आज भी पहाडों में रहते है। और कई प्रगत समाज के संपर्क के कारन उनमें सुधार हुआ है। वो स्थाई रूप कृषी करते है। महाराष्ट्र में आदिवासियों की संख्या अधिक है, और इन लोगोका विकास भी अच्छा है। यह निचें दिये गये सारणी से अधिक रूप से स्पष्ट होता है।

महाराष्ट्र राज्य में आदिवासी जनसंख्या

जनसंख्या	२००१	२०११	बदलाव	वृध्दीदर
पुरुष	४३८७३५८	५३१५०२५	९६३२७	२२.२
महिला	४२२९५२२	५१९५१८८	९६५६६६	२२.८
एकुन	८५७७२७६	१०५१०२१३	१९३२९३७	२२.५

उपर के टेबल से साफ साफ दिखाई देता है कि, आदिवासीयों किं संख्या २२.५ प्रतिशत बढ गई है। महाराष्ट्र में क्षेत्रिय विकास के लिए छे विभाग बनाये है। ये पुरे विभाग में कम अधिक प्रमाण में आदिवासी लोग स्थित है। जैसे कि कोकन विभाग, नाशिक विभाग, पुणे विभाग, औरंगाबाद विभाग और नागपूर विभाग इस विभाग से नाशिक, अमरावती और नागपूर विभाग में आदिवासी कि संख्या अधिक है।

महाराष्ट्र में अधितम आदिवासी महिलाओं में सुधार आया है। इनकी जीवन में सुधार आने के कई कारन है। जैसे कि, महाराष्ट्र सरकारने विभिन्न आदिवासी सुधार योजनायों से यहाँ के आदिवासी महिलाओं में सुधार हुआ है। जैसे कि मुफ्त में खाना, मुफ्त में शिक्षा, खेती करने के लिए कम दामो में साहित्य, मुफ्त में आवास योजना आदि कारण से आदिवासी महिलाओं और पुरूष एक जगह पर स्थिर खेती करने लगे है। विशेष रूप से नाशिक विभाग में धुले और नंदुरबार जिले में रहने वाले आदिवासी में सुधार दिखाई देता है। धुले जिले में खेती में चावल, नागली, ज्वार, बाजरा यह प्रधान अनाज का उत्पादन लेते है। यहाँ कि खेती ७१.८२ प्रतिशत मौसम पर निर्भर करती है। यहाँ के लोग पारम्पारिक पध्दति से जानवर से हल चलाते है और अपना अनाज पैदा करते है। यहा वर्ष में ८ महिने काम मिलता है बाकि महिने काम खोजते हुये कुछ लोग गन्ना काटने के लिए पती पत्नि दोनो को महाराष्ट्र के दुसरे जिले में जाना पडता है। कुछ लोग गुजरात राज्य में कंपनी में काम करने के लिए जाते है। आदिवासी लोगों में व्यसन करने कि आदत होती है। इनमें महिला और पुरूष दोनो भी साथ साथ शराब पिते है। सुख में और दुःख में भी उनको शराब लगती है। पुरे देश में आदिवासी लोग आर्थिक दृष्टि से गरिब है। ये आज भी कच्चा पक्का जो भी मिले खा के आधा पेट सोते है। मजदुरी नही मिली या कुछ शिकार नही मिली तो इनके घर का चुला नही जलता। भारत सरकार आदिवासी लोगों का विकास करने के लिए तयार है, लेकिन देश में जो भ्रष्टाचार है वो उनका विकास नही होने दे रहा। आज भी आदिवासी समाज में शिक्षा का प्रमाण कम है। इसिके कारण सरकार कि योजनायें उनके पास नही पहुचती। परिणाम वे गरिब के गरिब ही रहते है। आज भारत विकसित देश बनने का ख्वाब देखता है, लेकिन दुसरी तरफ दो वक्त पेट भर खाना मिलेगा या नही ऐसी स्थिती है। रहने के लिए पक्का मकान नही, पहनने के वस्त्र नही। इन आदिवासी भाई बहन का जब तक विकास नही होगा तब तक देश विकसीत नही हो सकता। इसलिए आदिवासी लोगो का विकास करने के लिए इनकी परिस्थितीयों में सुधार लाने के लिए इनको मुफ्त शिक्षा मिलना जरूरी है। इनको उनकी कुशलता के हिसाब से स्थानिक भाग में ही रोजगार मिलना चाहिए। स्कुल, कॉलेज इनकी परिसर में खोलना होगा, तभी इनका विकास होगा। आदिवासी पढेंगें तो आगे बढेंगें। आदिवासी आगे बढेंगें तो देश आगे बढेगा। मतलब सब का साथ सबका विकास होना जरूरी है।

महाराष्ट्र सरकारने आदिवासी महिलाओं का विकास करने के लिए कई योजना लागु की है। इसमें रोजगार की योजना, आदिवासी विकास की तरफ से मागासवर्गीय कल्याण योजना, शबरी घरकुल योजना, शिक्षा के लिए शिष्यवृत्ती और महिला हॉस्टेल, स्वंयरोजगार के लिए प्रशिक्षण, स्वस्त धान्य आदि

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with CamScanner

विकास योजना बनायी है। इस विभिन योजना के कारन महाराष्ट्र मे और विशेषत: धुले जिले में आदिवासी महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण में कुछ बदलाव दिखता है।

सरकारने आदिवासी महिला का सशक्तिकरण करने हेतु अनेक योजनाएँ बनाया है। यह पात्र अनुसूचित महिलाओं के विकास के लिए आरंभ की गई अनन्य रियासती योजना है।

१. इकाई लागत– एनएसटीएफडीसी प्रति इकाइ /लाभ केंद्र ५०,००० रू तक की लागत वाली योजना परियोजना के लिए मियादी ऋण उपलब्ध करना है।

२. सहाय्यता की मात्रा– एनएसटीएफडीसी योजनाओं /परियाजनाओं की लागत के ९० टक्के तक मियादी ऋण दस शर्त पर उपलब्ध करती है कि राज्य चैनलाइजिंग एजेंसियाँ योजना के अनुसार सहाय्यता अंश का अंशदान करे और अपेक्षित आर्थिक सहाय्यता की व्यवस्था करे। राज्य चैनलाइजिंग एजेंसियाँ वित्तीय सहायता को अन्य श्रोतो से यदि कोई हो जुटा सकती है।

३. संप्रवर्तक का अंशदान–संप्रवर्तक के न्युनतम अंशदान पर बल नही दिया जा सकता।

४. ब्याजदर– इस योजना के लिए एनएसटी एफडीसी राज्य चैनेलाजिंग एजेंसियों से २ टक्के वार्षिक ब्याजदर की दर से अंत्यत रियायती ब्याज लेता है। या चैनेलइजिंग एजेंसियाँ अंतिम महिला लाभार्थीयों पर अधिकतम ४ टक्के की दर पर ब्याज लगा सकती है।

५. पुनर्भुतान अवधि– ऋण को तिमाही /छः माही किस्तों में जैसा भी मामला हो उचित अधि स्थगन काल सहित अधिकतम १० वर्ष के अंतर्गत चुकाया जाना है।

शिफारिश :

१. आदिवासी महिलाओं में शिक्षा का प्रमाण अधिक होना जरूरी है।

२. आदिवासी महिलाओं को १२ महिने स्थानिक प्रदेश में रोजगार देना होगा।

३. आदिवासी महिलाओं के हात में जो कला है उसी के हिसाब से उनको रोजगार उपलब्ध करना पडेगा।

४. आदिवासी योजना में जो भ्रष्टाचार है उसे समाप्त करना होगा।

५. आदिवासी महिलाओं को विकास के प्रमुख प्रवाह में लाना पडेगा।

६. आदिवासी महिलाओं का प्रगत महिलाओं से संपर्क बढाना पडेगा।

निष्कर्ष :

कृषि उत्पाद की खोज एक महिलाने ही कि है। आज आदिवासी महिला घर काम के साथ साथ अपने पति के काम में भी हात बटाती है। जादा तो आदिवासी महिला घर का काम याने खाना पकाना और बच्चे कों संभालने का काम करती है। आदिवासी महिला को पुरे शरिर को कपडा नही होता। आदिवासी महिला अपने स्वास्थ के बारे में सोचती नही। आदिवासी महिला कुटंब नियोजन नही करती, फिर भी उनकी संख्या कम है इसका कारण उनके वस्ती नजदिक अस्पताल नही होता इसके कारण बच्चे मरने का प्रमाण अधिक होता है। गर्भवस्था में कई आदिवासी महिला अपना दम तोड देती है। उनकी दवा मंत्र तंत्र, जादु टोना, अंगारा, मरी माँ होती है। आदिवासी गरिब होने के कारण आदिवासी महिला को मजदुरी करके पेट भरना पडता है। अपने पति के अधिक व्यसन के कारणो परेशान होती है। आदिवासी गरिब होने के कारण उनके अनेक समस्या है। उनकी समस्या कम करने के लए सरकार को आगे आना होगा। तभी आदिवासी महिलाओं का विकास होगा और अपने देश का विकास होगा। इसी कारण प्रधानमंत्री ने नारा दिया है कि सब का साथ सबका विकास।

संदर्भ ग्रंथ :

1- Chaudhary S. N., Tribes, Casts and Development, Rawat Publications, Jaipur, 2018

2- Nilkar Vinaykumar and Muthumani M.K. Scheduled Cast and Scheduled Tribes in India. Commonwealth publishers, New Delhi. 2014

3- Behera M. C. Revisiting Tribal Studied A

...dhini Sabha's Arts, Com. & Science Coll... DHULE

Glimpse After Hundered years, Rawat Publications, Jaipur, 2018

४. नागर पंकज,आदिवासी समाज का इतिहास, रावत प्रकाशन नई दिल्ली,२०१७

५. डॉ. वर्मा गीता, गोंड रविकुमार, वर्तमान समय में आदिवासी समाज, वाङ्मय बुक्स प्रकाशन अलीगढ, २०१२

६. प्रो. त्रिपाठी मधुसूदन, भारत के आदिवासी, ओमेगा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०११

७. नायडू पी. आर., आदिवासी विकास की समस्याएँ, राधा पब्लिकेशन्स नई दिल्ली २००८

८. डॉ. कुमार उमेश, आदिवासी महिलाओं का शैक्षणिक एवम् सामाजिक— आर्थिक अध्ययन, क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी नई दिल्ली, २००७

९. डॉ. गारे गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.२०१२

१०. डॉ. आकरे बी. एन., आदिवासींच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपुर, २००९

□□□

34

शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में कार्यरत शिक्षकों के व्यक्तित्व गुणों का तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. लक्ष्मीकांत गोस्वामी
प्राचार्य,
इन्स्टीट्यूट ऑफ प्रोफेशनल एंड टेक्नीकल एजूकेशन, पिपरोली, ग्वालियर (म.प्र.)

****

शिक्षक का मुख्य कार्य विद्यार्थियों के अन्तर्मन को समझाते हुए उनकी क्षमताओं को विकसित करना है और उन्हें प्रगति के मार्ग पर प्रशस्त करना है। ऐसा तभी सम्भव है जब शिक्षक में अपने कार्य के प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण हो तथा उसका व्यक्तित्व उच्च हो क्योंकि सकारात्मक दृष्टिकोण और उच्च व्यक्तित्व ही व्यक्ति को संपूर्ण ऊर्जा व क्षमता के साथ कार्य करने के लिए प्रेरित करता है और विपरीत स्थिति में उसे वहाँ डटकर खड़े रहने की शक्ति प्रदान करता है। शिक्षक का व्यक्तित्व यदि उच्च होगा तभी वह विद्यार्थियों को नैतिक शिक्षा देकर उनके व्यक्तित्व को उच्च रखने का मार्गदर्शन दे सकता है। प्रस्तुत शोध पत्र शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में कार्यरत शिक्षकों के व्यक्तित्व गुणों का तुलनात्मक अध्ययन पर केन्द्रित है जिसका मुख्य उद्देश्य है शिक्षकों के व्यक्तित्व गुणों का अध्ययन करना है।

व्यक्तित्व शाब्दिक दृष्टि से 'व्यक्तित्व' अंग्रेजी भाषा के 'पर्सनैल्टी' शब्द का हिन्दी रूपान्तर है। यह शब्द लैटिन भाषा के परसोना से विकसित हुआ है जिसका अभिप्राय नकली चेहरा है। प्राचीन समयावधि में व्यक्तित्व का अर्थ शारीरिक रचना, रंग—रूप, वेशभूषा आदि से लगाया जाता था जो व्यक्ति बाहरी गुणों से जितना प्रभावित कर सकता था, वह उतना ही

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - IX Issue - II May - October - 2021

English / Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S.No.	Title & Author	Page No.
10	A History of Learning System and Education Institutions in Ancient India **Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit**	48-54
11	Effectiveness of the Remedial Program on Pre-Service and in-Service M.Ed. Student Teachers for the Problem Solving of 'Analysis of Variance' **Dr. Bharati Bhagwan Maher**	55-59
12	Background Services in Agriculture and Food Security Management **Mrs. Vennila Arumugam** **Mr. Vinod Govinda Ambhore**	60-66
13	Physical Fitness and Activity **Dr. Shobha Pramod Shinde (Bhagat)**	67-75
14	A Study of Ecofeminist Perspective in the Novels of Ruth Ozeki, Margaret Atwood and Ursula **Mrs. Dr. Savita M. Singare**	76-81
15	Musing of Canadian Poetic Cannon for Identity : A Case Study of Feminine Sensibility in Claire Harris' Verses **Prof. Dr. Vinodkumar P. Chaudhari**	82-85
16	Study on the Effect of Different Amino Acids on the Linear Growth of Colletotrichum Capsici Causing Leaf Spot of Turmeric **Dr. Dhole A. C.**	86-88
17	Food Security in Covid 19 Lockdown **Mrs. Trupti Sandeep Thorat**	89-95
18	The Study of Self Confidence in Students **Dr. Javeed Syed Quadri** **Mrs. Kalyani Ajit Kharat**	96-99

H. Com. & Science Senior ... DHULE

10. A History of Learning System and Education Institutions in Ancient India

Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit
HOD, History, Vidyawardhini Arts Commerce & Science College, Dhule.

Introduction

Education is a process that develops the personality and inherent capabilities of a pupil's education socialize all in the societies. And provide the the necessary knowledge and skill for life. Designations develop the moral values and make responsible person for society. In India we have a very long tradition of education systems and institution from our ancient period. We have well developed education institution right from the ancient India. In Indian culture of education started with the guru shishya parampara. Here we discuss a history of learning system and education institutions in ancient India.

Study of the history of education in ancient India or overall the Indian history we have available contemporary sources to study and research in Indian history in Vedic period. There are four Vedas, various smruti, aranyak, Jatak Katha and other literature flourished under the patronage of of Maurya and Gupta and other dynasty. |Ancient education system focused on moral values, discipline. Students were taught to appreciate the balance between human being and nature the prescribed course cover the all important subject like that astrophysics, medical science, mathematics, philosophy in renowned education institutions. Nalanda, Taxila, Vikramshila,Vallbhi, Banaras, Kashi is the famous higher education centre in Ancient India. This article lights on the learning system and Education Institutions in ancient India.

Objective

- To understand the learning system and education system of ancient period.
- Focus on the nature of of education and learning system of ancient India.

Haypothesis

- In ancient period the various methods of learning education.
- Education system based on the social discrimination.

Beginning of the ancient period specially the vedic era the art of writing was unknown but there was a preference for the oral instruction to teaching through books. Oral teaching of

DHULE

methods in guru shishya-parampara. According to Dr R.K Mukherjee " The knowledge of writing might have been accepted to introduce a great change in the system of education but this does not appear to have been the case there is advent evidence to show that the teaching continued to be oral and the study of manuscripts was positively condemned ".1

To study the education system of ancient period. Vedic age was based on pastoral and semi nomadic life and the then prevalent education system was in consonance with this objective. Early Vedic age rishi hymns founded their own school separately to teach their pupils division of society into varnas or classes had not yet become acute and every person among the education system. The relation between the teacher and pupils where well established in to the Rig Veda. The method of education varied pupil to pupil according to his potential. The first step was a naturally to impart the sacred texts to the pupils by recitation. During the later Vedic period the caste system developed for the different occupation were taken over by different caste. And agriculture becomes the chief mode of livelihood during this period. Hindu society the four fourfold division of society Brahmin, kshatriya, vaishya and shudras community based yajanas well replaced before ashramas system.2 Arya was to be brahmachari leading hostel life as a student at his teacher house it's called the stage of its called the stage of brahmachari, student having a learn the Vedas or part of them pupils use to marry and become householder is called grihasthashram, when will advance age used to withdraw from life to become an ascetic call vanprasthashram ,finally in the ultimate phase of life having of freed is a sole from material ties by meditation she used to become a wandering ascetic please call sanyas ashram.

Education used to begin investiture ceremony its mean upnayana literally leading forth of body for study under teacher as a call acharya where by a boy was initiated as a full member of the society it was confirmed to be brahmins kshatriya and wish you but the shudras where not entitled to upnayana.3 In vedic times girls were also sometime sometimes initiated for opener Gargi and Maitreyi where considered to be highly advanced intellectually women in ancient India.4

Theoretically education was open to all dvijas do the Vedas tended to become an exclusive preserves of the brahmins the brahmachari was trained at the home of Brahman teacher for a twelve years in addition to earthmatic grammar is the subject of education but the Veda constituted the main subject of studies throughout the vedic period education was imparted oh really it was mainly per song Sruti and smriti. 6th century BC is an important landmark in

Arts, Com & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

ancient Indian history is as much as the society had been fully divided in the four varnas and the higher varnas looked quite distinct vis a vis lower varnas. The four ashramas were not meant for the shudras. Nor was education allowed to the members of the lower varnas.5 Expansions of agriculture trade and Commerce property taxation and introductions of coin led to second urbanization. As a consequence 16 mahajanapadas came into existence with this rapid changes in the society the method of education also changes from set to set the methods of education prevalent among Brahmin and Buddhist sects.6 After the later Vedic period education nature had developed and change because Jain of the Buddha started in one corner of India and speed not only in India but also way to Ceylon, Burma Java Sumatra, China, Japan and Central asia this phenomenal growth of Buddhism was too many cause today laugh new education system in later Vedic period. New education system developed in chaitya gruha and vihar because the simplicity of the teaching of Buddha philosophy of life was simple code of conduct which did not required the employment of priests and expenditures of money. The reason was that the people who were tired of the complicated teachers of the brahmanas and they will come the Buddhist philosophy number of people are attracted and they wish to learn the Buddhist philosophy. There is no any social discrimination to learn Buddhist philosophy the Buddhist philosophy is a welcome all of the people from every society people because philosophy did not believe in any caste system Buddhist philosophy considerate every people as equal treatment.7 the prime centre of early Buddhist education was the Buddhist Sangha and later on the Buddhist monastery .Buddhism open its doors to the members of the four varnas including the women who could be admitted to the singer and aqua education Buddhism made no distinctions in a importance of knowledge to any class of people in the Buddhist view anybody could be a teacher in respective of his caste it is said that teacher is always to be respected be here shudra chandaal although women from the four runners were admitted to the Sangha but slaves debtors Royal servants suffering from the diseases robbers very disqualified for admission to the Sangha. The first steps in Buddhist initiation is a called pabbajja. It means that person present himself for admission into the Sangha.

Taxila

Takshashila was famous higher education institution in Ancient India. Not only in India but all over the world in ancient time. Takshashila emerged during the sixteen mahajanapada. The Gandhar mahajanapada was one of the most important mahajanapada. Taxila was a capital of Gandhar mahajanapadas. The Gandhar mahajanapada before known as Gandharva. Ganadhar

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

state was situated on both banks of the Indus river and on its sides two Suns named Taksha and pushkal of Bharata settle their respective capitals name the sushila and pushkaravarti. Takshashila was on the eastern coast of the Indus river.After the Mahabharata war, parikshit desendants retained authority there for a few generations and janamejya did his Nagayagya there . During the time of Gautama Buddha the king Pukusathi of Gandhara sent his envoy to Magadha raja Bimbisara. Takshashila became the greatest learning centre in the region and allowed for exchanges between the people from various cultures as per the Buddhist philosophy there is a no any social or religious discrimination to learn education in Taxila university.This university offer education to every community from any religion, sect . The university was particularly renowned for the science, especially medicine and archery, astrology, astrophysics. Number of teacher is taught near about 20,000 from China, Babylon, Syria Greece in addition to Indian students study there. Some of the prominent student from the takshila become the famous character of ancient Indian history. That is a charak who is known as the Indian father of medicine, He also studied and practiced at Takila University. Panini was Indian grammarian was studied Takila University. Kautilya the author of the earth and minister to the founder of the mauryan empire chandragupta maurya was also studied at the Taxila University.

According Dr Altekar Appearance of Banaras were usually Singh being education educated at the in the Jatakas king Prasenjit of kosala contemporary of Buddha was educated in the Gandhara capital Prince Jeevaka and illegitimate son of Bimbisara spent seven year in Taxila. Panini in learned medicine and surgery education at Taxila university he was alumnus of Taxila " 8 It is also possible that chanakya or kautilya was also associated with Taxila. According to the article 3 Vedas and 18 hours where is taught in the institutions of Taxila. Taxila was a famous for the teaching of medicine law and military science it appears that as a most of the student with poor they serve their teacher during the daytime and got a instruction at night however that did not apply to the children of the rich the generous people give donation to the schools.9

Nalanda

Nalanda was a renowned centre of learning in the ancient period. It was a flourished under the Kingdom of Magadha Empire. Nalanda University opting significant fame prestige and relevance during the ancient India. The site is located about 95 km south east of Patna near the city of Bihar and one of the greatest centre of learning in the fifth century the importance of

DHULE

Scanned with CamScanner

ancient education centre the UNESCO declared Nalanda as a world heritage sites. It was a famous as a higher education institution in all over ancient world. The number of student came here to learn from Tibet, China, Korea, Central Asia Nalanda flourished under the patronage of the Gupta empire in the fifth and sixth century and later under Harsha the emperor of Kanauj. Chinese pilgrims Hiuen Tsang who lived here for three years in the first half of the 17th century and I-tsing who stayed here for 10 years towards the later part of the same century. from Chinese account will learn that about 1500 teachers and 10,000 students live in Nalanda however at the time of I-tsing the numerical strength of students studying in the university was about 3000 Nalanda attracted student from places as distant as a China and Southeast Asia the excavations at Nalanda have revealed a large area of well constructed monasteries and Temples. Nalanda was a supported by the income from number of villages which is the monastery acquired over the years through donations. These villages and States cover the expense of the university which was used able to provide free educational facilities and residence for the most of its teachers and students. All academic activities as well as the lives of the inmates where regulated by the very strict rules of discipline and with due regard to punctuality the time being announced at regular intervals from a water clock. In Hiuen -Tsang time Monk shilbhadra was the rector of the university. Before him Monk Dharmapala of kanchi was director who was the teacher of Shilbhadra also. Hieuen-tsang what's the pupil of shilbhadra Monk Dharmakeerti became rector. The courses of study offered by the Nalanda University covered a wide range of subjects almost the internal circle of knowledge then available. However great emphasis at Nalanda was given on the Mahayana learning along with the study of the Vedas and other book. After this study was over the award ceremony was solemnized and the degree where awards to the students taking into account their merit and the social status. Here is the one interesting part of Nalanda University as per the Tibetan accounts the Nalanda University had a huge library for the pupils there are some parts of the library e and each part given a special name for that one building is known as a Ratnasagar second one is a Ratnadadhi and third one is Ratnarang In this building the collection of thousands of manuscripts and rare manuscript. It is just not library it is the record of the contemporary education system along with social economical and political condition of contemporary period. But unfortunately Nalanda was destroyed the three times by Bakhtiyar khilji destroyed Nalanda and set fire to the establishment. Like Takshila, Nalanda was famous

DHULE

university Vikramshila, vallabhi and kanchi where coming up in various parts of the country during in ancient India. Universities possessed reach library is called Pustak Bhandar.

Vikramshila

Vikramshila was one of the most important centres of learning in India during the Pala empire. Vikramshila was founded by Pala king Dharmapala in the early 8th century.Vikramshila was one of the largest Buddhist University with more than 100 teachers and about 1,000 students it produced eminent scholar who were often invited by the foreign countries to spread Buddhist learning culture and religion. But it was described by Bakhtiyar khilji and along with the other major centre of Buddhism in India around 1193.

Conclusion

Brahminical temples Buddhist monster is vaishnav has played a significant role in cultural and educational life of the Indian people these institutions perform the social economic and religious functions the education of the village was looked after by the temple the formal education was available both in a brahminical institutions and in Buddhist monster is the period of students ship at the former was also in a practice and a few even amongst the brahmins friends so many years as the students would this monster is to the student for only 10 year but those wishing to be ordered as a monk had to remain for a longer period. It is real that brahmanical learning and education was a base on a Cast system so as to strengthen the kinship structure and establish or maintain the superiority of Brahminism. A few differences are found between the Buddhist and the the medical education systems.ine brahminical system the brahmachari had no right to take any actions against his teacher it may be noted here that according to the grammatical system when the learning period came to an end the pupil to enter the household life but in the Buddhist sang the sandhi viharika lived in the same community throughout his life the relations of the tutor and the keep pupil was only of 5 years. The Indian education system continued in the form of ashrams. In temples and as indigenous schools. During the medieval period madrassa became part of the education system. During the pre-colonial period, indigenous education flourished in India. This system was mostly religious and spiritual form of education. As per the all references of ancient education in India was holistic development of the students both inner and outer self thus preparing them for life.

The ancient Indian education system was also successful in preserving and spreading its culture and literature even without the help of art of writing it was only because of the

destruction of temples and monasteries by invaders that literature was lost. The cultural unity that exist even today in the vast sub continent in due to the successful preservation and spread of culture and the credit goes to ancient education India.

References

1. Mahajan V.D, Ancient India, S Chand, Publications,New Delhi, 2002, p. no-239
2. Tyagi Anil Kumar, learning and Education system In Ancient India,Publicatios division, Ministry of Information and Broadcasting government of India,New Delhi, 2001, page no.135
3. Ibid, p.no.135
4. Ibid, p.no.139
5. Zha D.N, Ancient India In Historical outline, Manohar Publication,2001p.no.61
6. Ibid,p.no.140
7. Ibid,P.no.240
8. Ibid,p.no.241
9. Chakam Devashish, Characteristic and Importance of Ancient Indian Education.
10. www.wikipedia

DHULE

Scanned with CamScanner

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Editor in Chief
Mr.Arun B. Godam

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
...36 XI Vol. I, May. 2021 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue -36 XI Vol. I

New Trends in Humanity

May. 2021

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Guest Editor

Dr. Vitesh Bharat Nikte

Dr. Rohit Sudhakar Gaikwad

Shaurya Publication , Latur

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

© Shaurya Publication, Latur | www.rjjournals.co.in | Email-hitechresearch11@gmail.com

CURRENT GLOBAL REVIEWER

[illegible] Yearly | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
[illegible] Issue 36 XI Vol. I, May. 2021 | | Impact Factor : 7.139

[illegible]	कोरोना काळातील वैद्यकीय व्यवसाय व नैतिकता	प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	84
[illegible]	संतजनाबाई- एक व्यापक दृष्टीकोन	प्रा. सोनाली सुरेश पेकम	88
[illegible]	डॉ. अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. परशुराम पाटील	91
[illegible]	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जाती निर्मूलनविषयक तत्त्वज्ञान	प्रा. संतोष रामभाऊ गायकवाड	95

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly
Issue 36 XI Vol I May. 2021 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

कोरोना काळातील वैद्यकीय व्यवसाय व नैतिकता

प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी सभेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा मुलभूत अधिकार दिला आहे. त्याचाच अविभाज्य घटक म्हणजे आरोग्य सेवा आणि याच अधिकाराची कोरोना काळामध्ये कमतरता झाली आहे हे आपण पाहतच आहेत. जनतेच्या वेगवेगळ्या करांच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या पैशातून अनेक सरकारी हॉस्पिटल उभारलेली. वेगवेगळ्या हॉस्पिटलमध्ये सेवा देणारे डॉक्टर व कर्मचारी यांना संपूर्ण वैद्यकीय शिक्षण देण्याचे वेतन सुद्धा सरकार जनतेच्याच पैशातून देते असताना काही डॉक्टर आपली सेवा, आपले वैद्यकीय कर्तव्य व्यवस्थित पार पाडताना दिसत नाहीत. इतर व्यवसायाबरोबरच या व्यवसायात सुद्धा अनेक अनैतिक समस्या निर्माण होऊन आरोग्य विषयक सेवांपासून सामान्य माणूस दुरावताना आपण पाहिले. पूर्वी डॉक्टरांना ईश्वराचे स्थान होते. परंतु या व्यवसायात अनेक अनैतिकता वाढल्याने या व्यवसायावरचा विश्वास सामान्य माणसातून कमी होत चालला आहे व या पवित्र व्यवसायाचे रुपांतर धंद्यात होत आहे.

कोरोना काळामध्ये या व्यवसायात काही अपप्रवृत्ती निर्माण झाल्या. अशा अपप्रवृत्तींना वेळीच पायबंद घातला गेला नाही तर वैद्यकीय, नैतिक डॉक्टरांच्या निर्मितीस पायबंद बसेल व कायमची खोल बसून मानवी मूल्य नाहिशी होतील अशी भीती निर्माण झाली आहे. तसेच व्यवसायात या वेळी कोणकोणत्या अपप्रवृत्ती निर्माण झाल्या व त्याचे चटके सामान्य माणसांना कसे बसत आहेत. सरकारी आरोग्य व्यवस्थेची दुरावस्था निर्माण झाल्याने अनेक लोक खाजगी रुग्ण सेवेकडे अनेक कारणांनी वळले आहेत. यातून हे खाजगी हॉस्पिटलवाले डॉक्टर रुग्णांना वेगवेगळ्या माध्यमातून लुटत आहेत. या रुग्ण सेवेवर प्रशासनाचे म्हणावे तेवढे लक्ष नाही.

पूर्वी वैद्यकीय व्यवसायात 'सोशल सर्व्हिस' होते परंतु लुप्त होऊन आज त्याची जागा 'प्रॉफिट मेकिंग'ने घेतली आहे. आज अनेक डॉक्टरांवर हल्ले झाल्याचे निदर्शनास येत आहे. असे का होत आहे? नैतिकतेच्या दृष्टिकोनातून आहे व हे कसे रोखता येईल याविषयी चिंतन होण्याची गरज आहे. सामान्य माणसांच्या मनातील हरवत चाललेला ईश्वररुपी डॉक्टर पुन्हा लोकांच्या मनात उतरवता येईल का हा छोटासा प्रयत्न या लेखातून मी करणार आहे.

महात्मा गांधीजींच्या मतेनुसार व्यवसायात नैतिकता राहणार नसेल तर आदर्श समाज निर्मितीची कल्पनाच फोल ठरेल. आपल्या उपजीविकेसाठी तसेच भौतिक सुविधांच्या पूर्ततेसाठी अर्थार्जन योग्य आहे. पण त्याचबरोबर सामाजिक उत्तरदायित्वाची भावना बाळगणे त्याहून महत्त्वाचे आहे. म्हणून प्रत्येक व्यावसायिकांनी आपल्या व्यवसायासाठी ठरवून दिलेल्या नैतिक संहितेचे पालन प्रामाणिकपणे करणे हे त्याचे आद्य कर्तव्य असते. त्याप्रमाणे त्यांच्याकडे स्वतःच्या आचरणाचे नियम असले पाहिजेत. नाहीतर त्यांच्याकडून स्वतःच्या स्वार्थासाठी समाजाचे शोषण होईल म्हणून व्यावसायिकांनी काही नैतिक बंधने स्वतःवर लादून घेतली पाहिजेत. व्यावसायिकांचे ज्ञान, कौशल्य व नैतिक संहिता यांच्या योग्य समन्वयातून उच्च दर्जाची रुग्ण सेवा करता येऊ शकते.

अगदी प्राचीन काळापासून आज असलेले सर्व व्यवसाय अस्तित्वात होते. त्यावेळी सुद्धा सर्व व्यवसायांना काही मार्गदर्शक तत्त्वे, संहिता व नियम होतेच. त्यावेळी या तत्त्वांचे काटेकोरपणे पालन केल्यामुळे सर्व व्यवसाय सुरळीत चालायचे, परंतु आज निरनिराळ्या उत्क्रांतीमुळे व्यवसायाचे स्वरूप गुंतागुंतीचे व भ्रष्ट होत

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Issue 36 XI Vol 1 May. 2021 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

आहेत. आधुनिकतंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने प्रचंड प्रगती झाली. समाजात अनेक भौतिक सुखसुविधानिर्माण झाल्या. या मिळवण्याचा हव्यास सर्वांना लागला. प्रत्येकाची दृष्टी भौतिकवादी बनली. समाजजीवनात अमुलाग्र बदलझाले. त्याबरोबरच अनेक अनैतिकताडॉक्टरी व्यवसायात सुद्धानिर्माण झाल्या. कोरोना काळामध्ये अनेककोरोना रुग्णमदतीची याचनाकरतकरततडफडून मेल्याच्या घटनाघडलेल्या आहेत. हैदराबाद पासून ७० कि.मी. अंतरावर असलेल्या तेलंगणातल्या मेडक जिल्हयात "प्लीज मला मदतकरा आणिदवाखान्यातघेऊन जा मला श्वासही घेता येत नाही." असा आर्त टाहोएकाकोरोना रुग्णाने फोडला पणत्याला कोणीही मदतकेली नाही. त्याला रस्त्यावरतडफडून प्राण गमवावा लागला. रुग्णवाहिका बोलावली, रुग्णवाहिका यायला उशिर झाला. रुग्णालाकोरोनाची लक्षणदिसत असल्याने व रुग्णवाहिकेतील कर्मचाऱ्याकडे पीपीई किटसनसल्यानेत्याकर्मचाऱ्यांनीत्याला रुग्णवाहिकेत घेतल नाही. अक्षरशः त्याला रस्त्यावरतडफडून मरावं लागलं. महाराष्ट्रामध्ये पिंपरीचिंचवडमधील अनेक हॉस्पिटलने अव्वाच्या सव्वा रक्कम वसूल केली. ती रक्कम रुग्णांना परतकरण्याची वेळ सुद्धात्यांच्यावर आली. खाजगी रुग्णालयाच्यानफेखोरीवरचाप बसावा म्हणून राज्य सरकारने उपचारांचेदरनिश्चितकेले आहेत. तसेच सर्व रुग्णालयांना सरकारी आदेशांच पालन बंधनोरककरण्यात आलं आहे. तरी सुद्धा काही रुग्णालयात कोव्हिडच्या नावाखाली रुग्णांकडून लाखो रुपये वसूल केलेगेले.

मुंबईच्या कुर्ला भागातीलएक रुग्ण बेलापूरच्याएका खाजगी रुग्णालयात १२ दिवस उपचारघेत असतानातिचे बील संदर्भात रुग्णालयाने ७ लक्ष केले होते. आणखीनजास्तदिवस रुग्णालयात राहण्याची सूचनादिली. उत्तर मुंबईच्या बोरीवली भागाततरएका खाजगी रुग्णालयानेबिलाचे संपूर्ण पैसेदिल्याशिवाय मृतदेह नातेवाईकांच्याताब्यातदिला नाही. सरकारी रुग्णालयातील रुग्ण खाजगी रुग्णालयात पळवण्यात आल्याच्या घटनाहीघडलेल्या आहेत. अनेकछोटी मोठी रुग्णालयकोरोनाका ळात बंद होती. त्यावेळी स्थानिकडॉक्टर सुद्धाअनेक खाजगी रुग्णालयांत रुग्णांना पाठवून भले मोठेकमिशन मारण्याच्या सुद्धा घटनाघडलेल्या आहेत. मेडिकल वाल्याचेकमिशन, पॅथॉलॉजी लॅबचेकमिशन हा कमिशनचागोरखधंदा या काळामध्ये खूप जोमात चालू होता. मास्कविकण्याचा, सॅनिटायझरविकण्याच्या व्यवसायातून सुद्धा रुग्णांची खूप मोठया प्रमाणात लूट झालेली आहे. पीपीई कीटमध्ये अनेकघोटाळे झालेले आहेत. थर्मामीटर, पीपीई कीट व अन्य सोयी उपलब्धकरूनदेताना खूप मोठा भ्रष्टाचार झाल्याचेविधान माजी मुख्यमंत्रीतथाविरोधी पक्षनेतेदेवेंद्र फडणवीस यांनीकेले आहे. पनवेलकोरोना सेंटर मध्ये बलात्काराची घटनाघडली. औरंगाबाद येथेकोरोना सेंटरमध्ये महिलेकडे शरीरसुखाची मागणीकरणाराडॉक्टरनिलंबित झाल्याची घटनाघडली. या आणि अशा प्रकारच्या घटना कोव्हिड सेंटरमध्येडॉक्टर, वैद्यकीयकर्मचारी यांच्याकडूनघडल्या आहेत, त्या अत्यंतदुर्दैवी आहेत.

कोरोना कळामध्ये रुग्णासोबत अत्यंत वाईट असे व्यवहार झाले. त्यांना वेळेवर औषधोपचार मिळाला नाही, वेळेवर बेड उपलब्धझाले नाहीत. अनेकडॉक्टरांनीकोरोना काळात अपले हॉस्पिटल बंद ठेवणेच पसंदकेले. त्याचप्रमाणे बोगसकोरोनारिपोर्टतयारकरून विमा कंपन्यांनागंडाघालणे, कार्यालयीनकामालादांडी मारणे अशा अनेक घटनाघडतानादिसतात. खाजगी पॅथॉलॉजी लॅब व रुग्णालय यांचे साटेलोटे असल्याने सुद्धाकोरोनानिगेटिव्ह रुग्णांचेरिपोर्ट पॉजेटिव्ह करण्यात आले. अर्धे तुम्ही व अर्धे आम्ही या तत्वावर बोगसकोरोनारिपोर्टदाखवून विमा कंपन्याची लूट करण्यात येत आहे.

क्ष्याचप्रमाणे या कालावधीमध्ये सामान्यजनमाणसांच्या मनात"आपला म्हणजे खोकला व लोकांचाखोकला म्हणजे कोरोना" अशीच धारणा झाली होती. प्रत्येक माणूसदुसऱ्या माणसाकडे कोरोना रुग्ण आहे याच नजरेने पाहात होता.कोणीकोणाला मदतकरायलातयार नव्हते. बाहेर गावाहून येणाऱ्याचेतरखूपच हाल झाले. त्यांना वाळीत

टाकण्यात आले. एकंदरीत समाजाच्या स्वार्थी भावनेचेदर्शन बघायला मिळाले. अतिशय भयानक परिस्थितीला सामोरेजावे लागले. लोकांचे रोजगार बुडाले, अनेक लोकउपाशी पोटी मेल्याच्या सुद्धा अनेक घटनाघडल्या.

या काळामध्ये समाजातील अनेक लोकांकडून माणूसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटनाघडल्या तर अनेकठिकाणी अनेकडॉक्टर व समाजसेवकांनी अगदी माणूसकीचेदर्शनचघडवलं अशा बिकट परिस्थितीमध्येकोरोना काळामध्ये सुद्धा धुळयाचे प्रसिद्धडॉक्टरचुडामन पाटील यांनी रात्रंदिवस रुग्णसेवाकेली. सेवाकरत असतानातेकोरोना पॉझिटिव्ह झाले व अशा सेवावृत्तीडॉक्टराना प्राणाला मुकावं लागलं.

कोरोना रुग्णांची अविरत सेवाकरणारे अनेकडॉक्टर सुद्धा आपणासदिसून आले. यामुळे त्यांच्या या ऋणातून उतराई होणं आपणास शक्यच नाही. माझा विठ्ठल माझा डॉक्टर म्हणजेच या काळामध्ये विठ्ठलाच्या रुपात भूतलावरडॉक्टरच अवतरले होते. रुग्णांची सेवाकरतानात्यांचा जीव वाचवतानाडॉक्टरांना स्वतःचा जीव गमवावा लागला आहे. डॉ.प्रमोद गुंजाळ नाशिक, डॉ. राहुल इंगळे पिंपरीचिंचवड, डॉ. ज्ञानेश्वर वाघमारेधारावीमुंबई, डॉ.माल्कम पेस्तेजी वसई, डॉ.खालिद शेखधारावी, डॉ. समीधागोरे ठाणे, डॉ. मधुका आव्हाड मुंबई,डॉ.संदीप सुखसोव्हळे अमरावती, डॉ. एकनाथ बोधाले पंढरपूर, डॉ. उमेश मडावी वाशिम, डॉ. तेजस मडावी यवतमाळ, डॉ. संजय साळुंखे सांगली, डॉ. रोहिदास बोरसे पुणे, डॉ. मोहन तंबाखे सोलापूर, डॉ. किशोर पोखरकरशिर्डी, डॉ. अनिल पाचणेकरधारावी, डॉ. प्रशांत राजगुरू पालघर, डॉ.राजेश वसावेनंदूरबार, डॉ. मोहन जोशी आणि टीमनायर रुग्णालय मुंबई, डॉ. तिलोत्तमा परातेनागपूर, डॉ. प्रियंका आव्हाड मुंबई, डॉ.देवेंद्र आदिनाथ गोल्हार वरळी मुंबई, डॉ.हितेश महाले मालेगाव, डॉ. अनिता सैवन्नावर कोल्हापूर, डॉ. मधुकर राठोड जालना, डॉ.भूषण मगर जळगाव, डॉ.पवनगिरी हिंगोली, डॉ. पी.पी. दाते औरंगाबाद,डॉ. विशाल पाटील धुळे, डॉ. सचिन वासेकर बुलढाणा, डॉ. मुकेशथोटे भंडारा, डॉ. मुकुंद अष्टपुत्रे अकोला, डॉ. सचिनधगडीचंद्रपूर, डॉ. एस.पी. ब्राम्हणे औरंगाबाद हे सर्व महाराष्ट्रातील प्रातिनिधीकडॉक्टर आहेत. अशा प्रकारचे अनेक सेवावृत्तीडॉक्टरांनी रुग्णांची अहोरात्र सेवाकेली आहे. त्यांचेकार्य आखिल मानवजातीला उपकारक आहे.

डॉक्टरी व्यवसाय करत असतांना काही पापभिरु डॉक्टर अवाजवी चैनीसाठी सामान्य जनतेचे आर्थिक शोषण करतात व करोडो रुपयाची माया गोळा करून मानवी मूल्य पायदळी तूडवत आहेत. एखादा रुग्णं हॉस्पिटलमध्ये आल्यास त्याच्याकडे पैसे आहेत किंवा नाहीत त्यांनी डिपॉझीट भरले किंवा नाही यावरून ते त्यांच्यावर उपचार करतात. औषध घोटाळे, शासकीय पॅथॉलॉजी लॅब बंद ठेवने, रुग्णवाहिका बंद ठेवणे, रुग्णांना खोटे सांगून गंभिर आजार आहे असे भासवून त्यांच्यावर अनावश्यक उपचार करून केवळ पैसे कमवण्याचे उठाठेव चालू आहेत. पैशाच्या हव्यासापोटी डॉक्टर मंडळी नैतिक मूल्यापासून दुर जात आहेत. त्यामूळे मानवी मूल्यांचे अधःपतन होत आहे. त्यावेळी समाजात दुरितांची निर्मिती होऊन समाजाची सामाजिक घडण बिघडते त्यावेळी मानवी मूल्य, आचारसहिंता, शपथ, नियमावली, कायदे बिघडलेली व्यवस्था ठिकाण्यावर आणू शकतात त्यामुळे प्रत्येक व्यवसायिकाला काही नैतिक बंधने घातली पाहिजेत त्यांच्या पालनाने या व्यवसायातील सर्व समस्या सूटू शकतात असा माझा नैतिक दावा आहे. म्हणून प्रत्येक डॉक्टरांनी आपल्या व्यवसायातील नीतिसंहितेचे काटेकोरपणे पालन केले पाहीजे.

असे जरी असले तरी समाजसेवेनी भाराऊन गेलेले काही नैतिक डॉक्टरांची फळी सुध्दा याचं व्यवसायात असल्याने संपूर्ण व्यवसायावरच संशय घेता येणार नाही. सर्वच वैद्यकीय व्यवसाय बदनाम करता येणार नाही असे केले तर नैतिक डॉक्टरांच्या मनावर सुध्दा वाईट परिणाम होण्याची शक्यता असल्याचे केवळ या व्यवसायातील अपप्रवृत्ती नैतिकतेच्या मार्गाने दुर करणे त्याचे समूळ उच्चारण

करणे आवश्यक ठरत आहे. या व्यवसायात अनैतिकता का वाढल्या व त्या कशा दुर करता येतील याचा देखील विचार होणं गरजेचे आहे. म्हणून अगदी शालेय स्तरापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र अशा मूल्यवर्धक विषयाच्या माध्यमातून ईष्ट विचाराची पेरणी प्रत्येक मानवी मनात करणे गरजेचे आहे.

या व्यवसायात अनेक अनैतिकता वाढल्याने त्या दूर करण्यासाठी प्रत्येक डॉक्टरांनी यशस्वी उपचारासाठी योग्य मोबदला घ्यावा. वैद्यकीय सेवेचे उद्दिष्ट मानवतेची सेवा आहे हे लक्षात ठेवावे. अधिक अर्थार्जनाचा लोभ करू नये, जाहिरातबाजी करू नये, कमीशन घेऊ नये, वैद्यकीय क्षेत्रातील जनजीवन ज्ञान आत्मसात करावे. आपले आचरण योग्य असावे, आपल्या कर्तव्याचे पालन यशस्वीपणे करावे.

खऱ्या अर्थाने कट प्रॅक्टिस ही प्रामुख्याने या व्यवसायाला लागलेली भयंकर अशी किड आहे. त्याद्वारे रुग्णांचे आर्थिक शोषण होते. त्यामुळे रुग्ण हा आर्थिक व मानसिक दृष्टया विकलांग होतो. त्यामुळे अशा डॉक्टरी अनैतिक प्रवृत्तीला कायमचा पायबंद घालण्यासाठी शासनाने कायदे करून काटेकोर अंमलबजावणी करावी तसेच या क्षेत्रातील सेवाभावी तज्ञ डॉक्टराकरवी अंतर्मनास विश्वसत्तेची नैतिक हाक देऊन त्यांचे हृदयपरिवर्तन करणे गरजेचे आहे. म्हणून भ्रष्टाचार मुक्त भारत पर्यायाने भ्रष्टाचारमुक्त आरोग्य चळवळीच्या माध्यमातून या व्यवसायातील अनैतिकता दूर करता येईल असे माझे आग्रही प्रतिपादन आहे.

संदर्भ :

१. ABP Majaha, dated 31 July 2020 Interview, news
२. कुंमार नागोराव, महात्मा गांधीजीचे सामाजिक तत्त्वज्ञान.
३. साळुंके सुनिल, नीतिशास्त्र,
४. कवि माधवी, उपयोजित नीतिशास्त्र,

Current Global Reviewer

ISSN 2319-8648

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

UGC Approved Journal
Sr. No. 64310

Edited By
Arun B. Godam
Latur, Dist. Latur-413512
(Maharashtra, India)
Mob. 8149668999

SHAURYA PUBLICATION
Latur
Publisher
Shaurya Publication

www.rjournals.co.in

Scanned with CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

May 2021

Special Issue 267 (A)

Multidisciplinary Issue

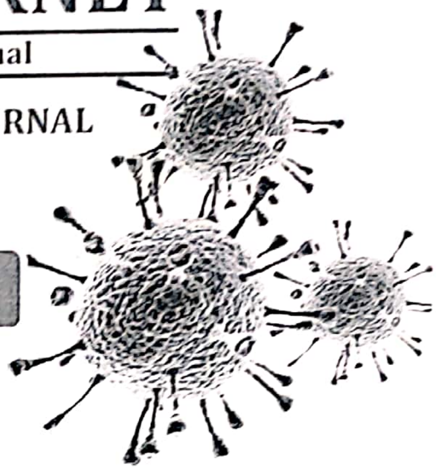

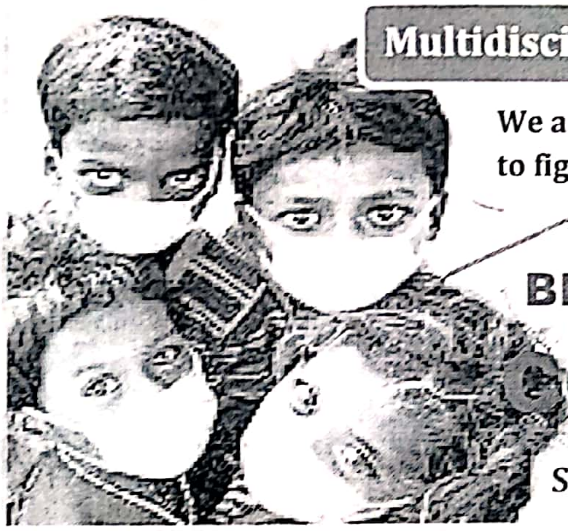

BE ALERT & PREPARE FOR COVID 3rd WAVE

STAY HOME – STAY SAFE – WEAR MASK

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 267 (A) : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
May- 2021

Caste in Omprakash Valmiki's *Joothan : A Dalit's Life*

Mr. Madhukar Wankhede
Assistant Professor in English
Vidyawardhini College Dhule (MS)
Email: wankhedem37@yahoo.com
Mob: 9503842419

Abstract:

Dalit literature represents the reality of the caste system in India. The representation of the binaries such as upper caste and lower caste are always seen conspicuously in the literature. Dalit literature brings forth the real face of caste system and its implications. So this paper attempts to explore the caste in Omprakash Valmiki's Joothan: A Dalit's Life.

Keywords: Caste, Dalit, settlement, education and reservation

Introduction:

Indian Social system is under the complex impressions of castes, sub-castes, languages and religions for many centuries. These complexities are exalted with 'unity in diversity'. But among these complexities, caste is a horrific and monstrous reality of the Indian society. Caste is a living entity relying on the notions of upper and lower with the sense of considering one superior and others inferior. Literature represents both upper caste and lower castes with different perspectives. Dalit literature interprets lower castes which face tremendous subjugation, discrimination, deprivation, oppression, injustice and degraded life. Omprakash Valmiki is one of the most contributors to Dalit literature who has discussed caste through his writings. So this paper attempts to explore caste in *Joothan: A Dalit's Life*.

Omprakash Valmiki and *Joothan: A Dalit's Life:*

Omprakash Valmiki is a notable writer in Hindi literature. He was born in 1950 in Barla Village, District Muzzafarnagar, Uttar Pradesh. He belongs to a Chuhra community that is untouchable in Uttar Pradesh. He is a poet, story writer, actor, director, social activist and multi-talented personality. He worked in the Ordinance factory in Chandrapur, Mumbai and Dehradun. He also did his research as fellow at Indian Institute of Advanced Studies at Shimla. He is a prolific writer who wrote many books on the contemporary social issues.

The significant transformation in his personality took place in Maharashtra because he studied Dr. Ambedkar and Dalit movement. He also read Dalit literature written by Marathi Dalit writers. He developed his personality as an activist coming in contact with Dalit activists and Dalit Panther in Maharashtra. He worked in the theatres also as an actor and he established Meghdoot Natya Sanstha in 1974 in Nagpur. It started to throw light on the demonic social and caste system. *Salam*, *Sadiyoka Santap*, *Do Chehare*, *Safai Devta* and *Dalit Sahitya Ka Saundarya Shastra* are his well-read books.

His autobiography 'Joothan' was written in 1997 in Hindi. This book was also well accepted in the literature. This autobiography later on translated in to English by Arun Prabha Mukherjee as 'Joothan: A Dalit's Life' in 2003. It speaks about the cruelty of the caste system and feudalism of the upper caste landlord villagers. It is a life story of Dalit who struggles hard against the casteism prevalent in his village. Valmiki tries to deconstruct the discriminative forces in the society that kept the Dalits poor for many centuries. His focus is on his caste which

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

is degraded and dilapidated due to notorious notion of casteism. His autobiography discusses caste in various scenarios.

Caste in Omprakash Valmiki's *Joothan: A Dalit's Life:*

The residential locations of the villages generally are based on the castes. The lower castes have to live outside of the villages. They have separate settlements other than the village dwellers. They are deprived of the basic things required to live life. It is observed in Maharashtra that lower caste people have to live separately in the villages. There socio-economic conditions are marginalized in compare to other caste villagers.

Valmiki has described the settlements of the Dalits, Chuhra community in his village, which are the symbols of curse on human lives. Usually the residences of Dalits are away and separated from the other villagers. The village in this autobiography is divided into two parts, one of the upper caste dwellers and other of lower castes i.e. Dalits. The pond is the partition between the residence of upper castes and lower caste Chuhras. The location of the Dalits is unhygienic and deprived of all facilities required to live as a human being. The lives of these locations are unimaginable that the animals and human beings live together. It means that the Dalits have to live in the place as the animals live. This autobiography begins with the description of a residential location that reflects Dalit lives. It is a fact that the Dalits have to live in such a place that is unlivable. Valmiki writes:

> On the edges of the pond were the homes of the Chuhras. All the women of the village, young girls, older women, even the newly married brides, would sit in the open space behind these homes at the edges of the pond to take a shit. Not just under the cover of darkness but even in daylight (Valmiki 1).

He again speaks about the bad condition of locations of lower caste Dalit that "There was muck strewn everywhere. The stench was so overpowering that one would choke within a minute. The pigs wandering in narrow lanes, naked children, dogs, daily fights, this was the environment of my childhood" (1). After explaining the dirtiest place of Dalit's residents, he broods over the hypocrite social reality that always glorifies the culture that teaches the discriminations and untouchability. He challenges the people, who consider the caste system as an ideal system, to live in such a place.

The mentality of Dalits is of only working in the house and farm of the upper caste villagers and disobedience is not permitted to them. Sometimes they have to do unpaid work and the system is established that the Dalits should not raise their voices against it. They are deliberately pushed into such kind of slavery so that they should live indecent life and it has been for many centuries that Dalits are victimized of this kind of discrimination. Valmiki points out that the whole family has to work in the house and farm of the upper caste people for their everyday basic needs.

Valmiki represents the discriminative reality over the caste identity. He describes the discriminatory mindsets of the non-Dalit teachers in the school. The discriminative atmosphere in the schools and colleges also haunted him daily. The schools and colleges where he studied had the division of the students as the upper caste and Dalit student. This division on the caste lines always humiliated and depressed Dalit students daily. Valmiki faces the casteist experiences in the school. There is the separate arrangement for the Dalit and non-Dalit students in the school as it is depicted in Limbale's autobiography. The Dalit students used to sit at the

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

last rows where the teachers and students remove their shoes and chappals. This used to be very humiliating for the Dalit students but had to follow meekly for the sake of study.

The sitting arrangements in the schools were maintained by the prejudiced mentality. Both Dalit and non-Dalit students had no permission to sit together in the class because of the fear of upper caste people that their children should not be polluted by the contact of Dalit students. Non-Dalit student should be pure, so the Dalit students had to sit away from them in the class. It used to have a bad psychological impact on them. In the rainy season, the school used to open in the mansion where Dalit students had the last place or had to sit outside of the class. If they were found close to other students, the servants used to abuse them.

Other students in the schools also have the casteist impressions as nurtured from their families. So their treatments with the Dalit students were unfriendly and nauseating. The Dalit students have to face the teasing and insulting behavior from the non-Dalit students. There used not to be a friendship among the Dalit and non-Dalit students. Valmiki reminds:

> The children of the Tyagis would tease me by calling me 'Chuhre ka'. Sometimes they would beat me without any reason. This was an absurd tormented life that made me introverted and irritable. If I got thirsty in school, then I had to stand near the hand-pump. The boys would beat me in any case, but the teachers also punished me. All sorts of stratagems were tried so that I would run away from the school" (3).

He has pointed out the casteist mentality of the highly educated people those who have been settled in the cities. He got affection from other caste educated people but was insulted after knowing his caste. He observed that the Brahmins had not permitted Dalits to touch their utensils. He reminds the incidence that a Dalit Professor Kamble was treated inhumanly by Kulkarni. He pathetically notes that casteism was not only in the houses of villagers but also in the highly educated and well-known personalities also. He becomes disturbed and says that "When I saw well-educated people in a metropolitan city like Bombay indulging in such a behavior, I felt a fountain of hot lava erupting within me" (95).

Valmiki has to suffer the casteist remarks and abuses due to the beneficiary of the reservation policy. He always thinks that this policy brought many opportunities to the lower caste Dalits who started to realize their reality. He always has to face casteism from the upper caste people and students. His caste remains illiterate for many centuries but brought forth just because of the right to education offered by the Constitution of India and the reservation policy. He always remembers the conditions of his caste people.

Valmiki has depicted the caste as the barrier in the development of the Dalits. He wants to become a writer but his caste does not allow him because the upper caste publishers were not ready to publish his writings. He notes that he wrote a short story entitled '*Jungle ki Rani*' to get published in the magazine *Sarika*. He sends it to the publisher but the publisher keeps it with him for many years without publishing it. He gets only assurance from the publisher that it will be published. But his short story was rejected due to his being Dalit. Valmiki becomes disappointed over the casteism of the publishers.

Conclusion:

Omprakash Valmiki explores the conditions of caste through socio-economic and educational perspectives. He reminds that the caste always haunts him everywhere as a demon. Dalits belonging to Chuhra community have to face tremendous tortures and deprivations due to

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

their caste identity. Valmiki describes mindsets of the other caste people that always want to undermine lower caste Dalits. His autobiography depicts a caste which is supposed to remain a lower caste.

Reference:

1) Chakravarthy, Uma. *Caste and Gender: Gendering Caste Through Feminist Lens.* Calcutta:
Stree, 2006. Print.
2) Jain, Swati. *"Caste and Education: The Vision of Mahatma Jotirao Phule"*. Web. 5th May, 2021 http://ijmdr.in/data/documents/FINAL-SWATI-JAIN-1.pdf.
3) Valmiki, Omprakash. *Joothan: A Dalit's Life.* (2003.) Trans. Arun Prabha Mukherjee. Kolkata, India: Samya, 2010. Print.

174

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वास्तववादाकडे वाटचाल

(Indias Foreign Policy is moving towards Realism)

डॉ. देवेंद्र विसपुते

प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

उद्देश

१. भारताच्या आजपर्यंतच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
२. परराष्ट्र धोरणात आजवर झालेल्या बदलांचे सिंहावलोकन करणे.
३. विद्यमान मोदी सरकारच्या कालातील परराष्ट्र धोरणाचे विवेचन करणे.

गृहितकृत्य

१. स्वातंत्र्यापासून आजपर्यंत भारताने स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारलेले आहे.
२. बदलत्या कालानुसार आदर्शवादापासून वास्तववादाकडे परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल झाली आहे.
३. मोदी सरकारने परराष्ट्र धोरणाला अधिक वास्तववादी व व्यवहारी बनविण्याचा प्रयत्न सुरु केला आहे.

प्रस्तावना

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०१४ ला सत्तेवर आल्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक अमूलाग्र बदल घडविले. एकीकडे मुस्लिम जगताशी सौहार्द्र्याचे संबंध स्थापित करुन पाकिस्तानला पंगू बनविले. भारताच्या पौर्वात्य देशांशी बौध्द धर्माच्या सामायिक बंधाच्या आधारे जवळीक साधली. दुसरीकडे अमेरिकेच्या जवळ जाऊन चीनच्या आक्रमक धोरणाविरुध्द यशस्वी मोर्चेबंदी केली. भारताच्या पारंपरिक धोरणाला त्यांनी वास्तववादाची जोड देत आक्रमक बनविले आहे.

पंतप्रधान व परराष्ट्रमंत्री म्हणून पंडीत नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी केली. वसाहतवाद तसेच देशाला भोगावी लागलेली गुलामगिरी यामुळे पं. नेहरु यांचे पाश्चिमात्य देशांविरुध्द मत बनले होते. अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया यांच्यातील गटबाजी आणि शीतयुध्दामुळे जग दोन गटात विभागले गेले. भारत स्वतंत्र झाला त्याकाळात आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देश दोहोंपैकी एका महासत्तेच्या गोटात सामिल झाले. त्यामुळेच भारताने प्रारंभीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारण्याचा निर्णय घेतला.

पं. नेहरुंचा लष्करी शक्तीवर विश्वास नव्हता. भारताच्या नागरिकांच्या शांततामय चळवळीद्वारेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाले, असा त्यांचा ठाम समज होता. त्यामुळे अहिंसा व निःशस्त्र या नैतिकतेच्या आधारावरील परराष्ट्र धोरण त्यांनी अनुसरले. त्याचा मूलाधार शांततामय सहअस्तित्त्व, अलिप्तता, पंचशील, युनोच्या तत्त्वांचा स्वीकार; राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्ररक्षण हा होता. नेहरुंनंतर लालबहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, व्ही. पी. सिंग, इंद्रकुमार गुजराल, अटल बिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंह आणि नरेंद्र मोदी यांच्या राजवटीपासून भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक स्थित्यंतरे होत आहेत. हे फेरबदल कितपत वास्तववादी व राष्ट्रहित जोपासणारे आहेत, हे बघणे नितांत गरजेचे आहे.

वास्तववाद व राष्ट्रहिताकडे प्रारंभीपासून दुर्लक्ष

पन्नासच्या दशकात जागतिक परिस्थिती बदलली. आफ्रिका व आशियातील नवस्वतंत्र देशांसमोर असंख्य समस्या होत्या. भारतापुढेही अनेक गहन प्रश्न होते. पं. नेहरु यांनी अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारल्याने त्याचे देशावर अनेक सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झाले. "नेहरु स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे अभासी हुकूमशहा बनले. त्यांच्याच नेतृत्त्वाखाली भारताने असे धोरण अवलंबिले, जे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या इतिहासात अलिप्ततेचे धोरण म्हणून नवीन होते. त्यांना इजिप्तचे नास्सेर, इंडोनेशियाचे सुकार्णो व युगोस्लाव्हियाच्या जोसेफ टिटो यांनी सक्षमपणे पाठिंबा दिला!"[१] भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार मानले जाणाऱ्या पं. नेहरु यांना त्याचे श्रेय दिले जाते. मात्र नेहरुंचे धोरण अत्यांतिक आदर्शवादी होते. इतकेच नव्हे तर ते स्वप्नरंजनाकडे झुकणारे होते, असा आरोप त्यांच्यावर केला जातो.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II May- 2021	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

पं. नेहरु यांच्या मते भारत हा सहिष्णू - शांततावादी देश आहे. जगातील सर्व देशांशी त्याचे मित्रत्वाचे संबंध असावेत. जागतिक गटबाजीपासून तो दूर राहावा, पाश्चिमात्य देशांच्या वसाहतवादी व वर्णविद्वेषी धोरणाला विरोध, अलिप्ततावाद, शांततामय सहअस्तित्त्व, राजनयाच्या माध्यमातून देशाचे संरक्षण, निःशस्त्रीकरण, युनोला महत्त्व, तिसऱ्या जगाचे नेतृत्त्व करणे, दुसऱ्या देशांच्या कारभारात हस्तक्षेप न करणे, पंचशील या बाबींना त्यांनी महत्त्व दिले होते. या प्रयत्नात मात्र त्यांचे भारताच्या राष्ट्रहिताकडे दूर्लक्ष झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जागतिक परिस्थितीची चांगलीच जाण होती. त्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाबद्दल प्रारंभीच पं. नेहरु यांच्यावर जोरदार टिका केली. "चीनशी जवळीक साधून अमेरिकेशी दुरावा ठेवण्याच्या पं. नेहरु यांच्या धोरणावर जोरदार टिका करणारे आंबेडकर हे पहिलेच महत्तवाचे अधिकारी व्यक्ती होते."[3] असे टाईम वृत्तपत्राने २२ ऑक्टोबर १९५१ च्या अंकात प्रसिध्द केले होते. नेहरुंच्या पाकिस्तान धोरणाबद्दलही डॉ. आंबेडकर यांनी तीव्र नापसंती व्यक्त केली होती. भारताचे पाकिस्तानशी असणारे संबंध काश्मीर व पूर्व पाकिस्तानातील स्थितीवर आधारीत असावेत, असा सल्ला डॉ. आंबेडकर यांनी त्यावेळी दिला होता.

सैन्यसंख्या, औद्योगिक प्रगती व आर्थिक सुदृढता, विज्ञान - तंत्रज्ञानातील अग्रेसरत्त्व आणि कुशल मनुष्यबळ असेल, तरच आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून आपल्या देशाच्या हितसंबंधांचे रक्षण किंवा संवर्धन करता येईल. परंतु १९७० पूर्वी या सर्वच बाबतीत भारत मागे होता. याबरोबरच अन्नधान्यांची चणचणही होती परंतु १९६६ च्या दुष्काळानंतर भारतात कृषि क्रांती झाली. परराष्ट्र धोरणाला जर शस्त्रसज्जतेची साथ नसेल, तर जगात त्या राष्ट्राचे स्थान दुय्यम ठरते. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानचा मोठा लष्करी पराभव करीत त्याचे दोन तुकडे पाडले. १९७४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतली. यानंतर भारताच्या सामर्थ्यात वाढ झाली.

मे १९९८ मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी यांनी अणूबॉम्बची चाचणी घेतली. त्यानंतर पाश्चात्य देशांनी भारतावर बहिष्कार टाकला. पण भारत खंबीरपणे उभे राहण्यात यशस्वी झाला. यातून भारताच्या वाढलेल्या सामर्थ्याचा प्रत्यय जगाला आला. तत्पूर्वी १९६७ मध्ये चीनशी झालेला संघर्ष, १९७१ चे युध्द आणि १९८३ चा सियाचीन हिमनदीचा संघर्ष हे अपवाद वगळता आतापर्यंतच्या राजवटीत देशाच्या परराष्ट्र व संरक्षण धोरणात आत्मविश्वास, वास्तववाद व खंबीरतेचा अभाव होता.

पन्नासच्या दशकानंतर विकसनशील देशांमध्ये स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण राबविणारा व लोकशाही व्यवस्था सुस्थापित होणारा भारत हा एकमेव देश होता. याचे श्रेय पण पंडीत नेहरु यांनाच देणे आवश्यक आहे. परंतू लष्करी शक्तीबद्दलची त्यांची उदासिनता तसेच पराकोटीचा आदर्शवाद यामुळे हव्या त्या प्रमाणात देशाची शक्ती विकसित होऊ शकली नाही. त्यामुळे स्वतःच्या क्षमतेनुसार जगात सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची प्रतिमा निर्माण होऊ शकली नाही. यामुळे शत्रूदेशांमध्ये योग्य असा वचक निर्माण न झाल्याने भारताला संरक्षणाबाबत योग्य अशी कामगिरी करता आली नाही. त्याने भारताचे परराष्ट्र धोरण दुबळेच राहिले. १९७१ च्या युध्दानंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधी व्यवहारी भूमिका घेतली. तेंव्हापासून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादी स्वरुप मिळायला लागले.

नेहरुंनंतर वास्तववादाचा आंगिकार

जनता राजवटीत मोरारजी देसाई यांच्या काळात भारताचे अमेरिका व इस्राएलशी संबंध सुधरु लागले. अटलबिहारी वाजपेयी त्यावेळी परराष्ट्र मंत्री होते. इस्राएलचे संरक्षणमंत्री मोशे दायान यांची भारताला दिलेली गुप्त भेट त्यावेळी खूप गाजली. मुस्लिम देश नाराज होतील, या भितीपोटी भारताने इस्राएलशी संबंध जोपासले नाहीत. उलटपक्षी बहुसंख्य मुस्लिम देशांनी पाकिस्तानला पाठिंबा दिला. पं. नेहरु यांचे अलिप्त राष्ट्र चळवळीतील घनिष्ट मित्र इंडोनेशियाच्या सुकार्णो यांनी तर १९६५ च्या युध्दात पाकिस्तानला थेट लढाऊ विमानांची मदत करुन भारतविरोधी पवित्रा घेतला.

"भारत व अमेरिका यांचे प्रारंभी चांगले संबंध होते. दोन्ही देश लोकतंत्राचा पुरस्कार करणारे आहेत... परंतु भारताने सिटोचा सभासद न होता अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारल्यामुळे दोन्ही देशात दुरावा निर्माण झाला. काश्मीरबाबत अमेरिकेने सदैव पाकिस्तानचे समर्थन केले व शस्त्रास्त्रांची मदत केली."[4] अमेरिका १९७१ च्या युध्दात पाकिस्तानच्या बाजुने उभी राहिली. अमेरिकेने भारताला चीनविरुध्द १९६२ च्या युध्दात मदत केली होती. दुष्काळातही साह्य केले. इंदिरा गांधी व नंतर वाजपेयी यांनी पं. नेहरु यांच्या धोरणाला बगल देत वास्तववादी धोरण अनुसरले. इंदिरा गांधी यांनी ऑगस्ट १९७१

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

मध्ये रशियाशी मैत्री करार करुन अलिप्ततेच्या धोरणाला राष्ट्रीय संरक्षणापुढे दुय्यम स्थान दिले. ही राष्ट्रहिताला प्राधान्य देण्याची सुरुवात मानायला हवी.

अटलबिहारी वाजपेयी यांनी या परराष्ट्र धोरणाचे रुपांतर वास्तववादी व व्यवहारी करण्याचा प्रयत्न केला. "आर्थिक व सामरीकदृष्ट्या महत्त्वाच्या राष्ट्रांबरोबर भागीदारी विकसित करण्याची एक महत्त्वाकांक्षी संकल्पना वाजपेयी यांनी मांडली जी 'पी - ५' नावाने ओळखली जाते. त्यानुसार महासत्तांशी संबंध घनिष्ठ करण्याचे उद्दिष्ट भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढे ठेवण्यात आले."[४] या काळात भारताची विचारसरणी उजव्या बाजूने कल घेऊ लागली व अमेरिकादी पाश्चात्य देशांशी भारताची जवळीक वाढू लागली.

नरसिंहराव व इंद्रकुमार गुजराल यांनीही या परराष्ट्र धोरणात बदल करण्याचा प्रयत्न केला. "The changed economic orientation & the external imperatives, arising from the end of the Cold War, compelled India to recast its foreign policy and national security strategy. After the tentative adaptation under P.V. Narasimha Rao & Inder Kumar Gujral, The fact, however, is that Manmohan Singh's foreign policy was not very different from that of Vajpayee. Atal Bihari Vajpayee boldly outlined a new foreign policy trajectory for India"[५] भारताचे आण्विक धोरण, पूर्वेकडे बघा धोरण व महासत्तांशी संबंध जोपासण्यासंबंधीचे धोरण, चीन व पाकिस्तानशी असलेले संबंध यात खंबीरपणाचा व आत्मविश्वासाचा अभाव होता.

सार्क सदस्यांचा चीनशीही मोठ्या प्रमाणात व्यापार वाढला आहे. या देशांशी व्यापार वाढल्याने त्यांच्याशी जवळीकही वाढेल. याचा आर्थिक व राजकीय असा दुहेरी फायदा भारताला होऊ शकेल. नरेंद्र मोदी यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे या देशांशी संबंध वाढविण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. "आपल्या शपथविधी समारंभाला त्यांनी सर्व शेजारी देशांच्या प्रमुखांना आमंत्रीत केले. पदभार स्वीकारताच भूतान व नेपाळला भेट दिली. सार्कच्या १८व्या अधिवेशनासाठी नोव्हेंबर २०१४ मध्ये त्यांनी पुन्हा काठमांडूचा दौरा केला. रस्ता आणि कॅरिडोअरमुळे माल व सेवांचा मुक्त संचार होऊन बांगलादेश, भुतान, भारत व नेपाळ (BBIN) या सार्क देशांची घट्ट मैत्री स्थापित करण्याची त्यांची योजना आहे."[५] शेजारी देशांशी चांगले संबंध असल्याशिवाय सीमा सुरक्षित राहू शकत नाहीत.

मोदी यांच्यानंतर बदललेली परिस्थिती

चीनच्या वाढत्या प्रभावाला तोड म्हणून जपानशी असलेल्या संबंधांना बळकटी देणे आवश्यक होते. "आपल्या 'पूर्वेकडे बघा' या धोरणाचा भाग म्हणून तसेच चीनचे परिमाण लक्षात घेता जपानशी द्वीपक्षीय संबंध स्थापित करुन पूर्व - पश्चिम आर्थिक मार्गाला गतीशीलता देण्यासाठी जपान जवळीकता साधणे ही एक उत्तम खेळी होती."[६] *पूर्वेकडे बघा* धोरणाचे रुपांतर त्यांनी *'पूर्वेकडे कृती करा' असे* केले. जपान अनेक क्षेत्रात भारताला साह्यभूत ठरु शकतो. त्यामुळे जपानशी सामरीक संबंध वाढीस लागणे, ही एक चांगली खेळी आहे. चीनच्या आव्हानाला व विस्तारवादाला सामोरे जाण्यासाठी मैत्रीचा परीघ वाढविणे आवश्यक बनल्यामुळेच भारताला अमेरिकेच्या जवळ जाणे गरजेचे ठरले. आपला जुना मित्र रशियाला नाराज न करता चीनविरुध्द अमेरिकेचा उपयोग करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण पूर्वीच्या पारंपरीक धोरणापासून दूर जात आहे. राष्ट्रहिताची जोपासना करणे व देशाला सामर्थ्यशाली बनविणे हे त्याचे उद्दिष्ट्य आहे. आजची बदललेली परिस्थिती आणि देशाच्या बदललेल्या गरजा यामुळेच हा फेरबदल होतो आहे. सो. रशियाच्या विघटनामुळे अमेरिकेच्या तोडीसतोड असणारी महासत्ता शक्तीहीन होऊ लागली. अमेरिका केंद्रीत एकधृवीय जग होईल; असे वाटले. पण चीन, भारत, फ्रान्स, जपान, ऑस्ट्रेलिया, ब्राझिल व दक्षिण आफ्रिका, व्हिएतनाम व आशियान सदस्य देश आर्थिक प्रगती आणि विज्ञान व तंत्रज्ञानातील विकास यामुळे सामर्थ्यशाली होत आहेत. या देशांचा आंतरराष्ट्रीय रंगमंचावर प्रभाव वाढल्याने जग बहुधृवीय बनत चालले आहे. त्यातील चीनच्या आक्रमक धोरणामुळे काहीसे असंतुलन निर्माण झाला आहे. विस्तारवादी चीनचा खरा धोका आज अमेरिकेला नसून २१ शेजारी देशांना आहे. चीनचे सर्वात मोठे आव्हान भारताला आहे, हे गेल्या वर्षभरापासून स्पष्ट झालेच आहे.

चीनच्या भारतीय प्रदेशातील घुसखोरीनंतर दोन्ही देशांचे बिघडलेले संबंध आणि आर्थिक संबंधांचे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College ✻ DHULE

Scanned with CamScanner

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

भारताचे आजपर्यंतचे परराष्ट्र मंत्री

No	Foreign Minister	Pri Minister	Term of Office		Government
1	Jawaharlal Nehru	Jawaharlal Nehru	2 Nov. 1946	27 May 1964	I. N. Congress
2	• Gulzarilal Nanda	Gulzarilal Nanda	27 May 1964	9 June 1964	
3	Lal Bahadur Shastri	Lal Bahadur Shastri	9 June 1964	17 July 1964	I. N. Congress
4	Swaran Singh	Lal Bahadur Shastri/ Indira Gandhi	18 July 1964	14 Nov.1966	I. N. Congress
5	M. C. Chagla	Indira Gandhi	14 Nov.1966	5 Sept.1967	I. N. Congress
6	Indira Gandhi		6 Sept. 1967	13 Feb. 1969	
7	Dinesh Singh		14 Feb. 1969	27 June 1970	
8	Swaran Singh		27 June 1970	10 Oct. 1974	
9	Y. B. Chavan		10 Oct. 1974	24 Mar.1977	
10	A. B.Vajpayee	Morarji Desai	26 Mar.1977	28 July 1979	Janata Party
11	S. N. P.Mishra	Charan Singh	28 July 1979	13 Jan. 1980	Janata Party (Sec)
12	P. V. Narasimha Rao	Indira Gandhi	14 Jan.1980	19 July 1984	I. N. Congress
13	Indira Gandhi		19 July 1984	31 Oct. 1984	
14	Rajiv Gandhi	Rajiv Gandhi	31 Oct. 1984	24 Sep. 1985	I. N. Congress
15	Bali Ram Bhagat		25 Sept.1985	12 May 1986	
16	P. Shiv Shankar		12 May 1986	22 Oct. 1986	
17	N. D. Tiwari		22 Oct. 1986	25 July 1987	
18	Rajiv Gandhi		25 July 1987	25 June 1988	
19	P. V. Narasimha Rao		25 June 1988	2 Dec. 1989	
20	V. P. Singh	V. P. Singh	2 Dec. 1989	5 Dec. 1989	Janata Dal (N.Front)
21	I. K. Gujral		5 Dec. 1989	10 Nov.1990	
22	V. C. Shukla	Chandra Shekhar	21 Nov.1990	20 Feb. 1991	S. J. P.
23	Madhavsinh Solanki	P. V. Narasimha Rao	21 June 1991	31 Mar.1992	I. N. Congress
24	P. V. NarasimhaRao		31 Mar.1992	18 Jan.1993	
25	Dinesh Singh		18 Jan. 1993	10 Feb. 1995	
26	Pranab Mukherjee		10 Feb.1995	16 May 1996	
27	Sikander Bakht	A. B. Vajpayee	21 May 1996	1 June 1996	B.J.P. (NDA)
28	I. K. Gujral	H. D. Deve Gowda I. K. Gujral	1 June 1996	18 Mar.1998	Janata Dal (N.Front)
29	A. B. Vajpayee	A. B.Vajpayee	19 Mar.1998	5 Dec. 1998	B.J.P. (NDA)
30	Jaswant Singh		5 Dec. 1998	23 June 2002	
31	Yashwant Sinha		1 July 2002	22 May 2004	
32	Natwar Singh	Manmohan Singh	22 May 2004	6 Nov. 2005	I. N. Congress
33	Manmohan Singh		6 Nov. 2005	24 Oct. 2006	
34	Pranab Mukherjee		24 Oct. 2006	22 May 2009	
36	S. M. Krishna		22 May 2009	26 Oct. 2012	
37	Salman Khurshid		28 Oct. 2012	26 May 2014	
38	Sushma Swaraj	Narendra Modi	26 May 2014	30 May 2019	B.J.P. (NDA)
39	S. Jaishankar	Narendra Modi	30 May 2019	Onwards	

असंतुलन ही देखील एक मोठी समस्या आहे. "Relations with China also remain a major challenge as seen in the recent incursions from the Chinese side in the Ladakh and Sikkim sectors along the border between the two countries. In addition, India suffers from a huge deficit in its trade with China and it will have to take urgent steps to address this trade balance. Last year, the Indian trade deficit stood at $56.77 billion."[7] ही मोठी गहन समस्या आहे.

"पाकिस्तानची कठीण समस्या ही दिल्लीची एक सततची डोकेदुखी आहे. पाकिस्तानातून निघणारा दहशतवादाचा ओघ आटलेला नाही. त्यामुळे जोवर ईस्लामाबाद दहशतवादाची भारताला होणारी निर्यात पूर्णपणे थांबवित नाही, तोवर

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

कोणतीही बोलणी शक्य नाही."[१०] अशी खंबीर भूमिका भारताने घेतलेली आहे. एकूणच नेहमीप्रमाणे चीन व पाकिस्तान हेच भारतासमोरचे दोन मोठे अडसर आहेत.

मुस्लिम जगताशी सख्य

"The first is India's bold outreach to Saudi Arabia and the United Arab Emirates. For far too long, the Persian Gulf did not receive the attention it deserved. Many countries there were viewed as overly supportive of Pakistan for religious reasons & hence left outside of India's priorities. That the smaller countries in the Gulf were overly beholden to Saudi Arabia did not help either, especially when Riyadh was zealously exporting Wahhabi Islam with its trail of destruction, plain for all to see."[११] मोदी यांनी अरब जगतातील बदलांचा अनपेक्षितपणे जोरदार फायदा उचलून पाकिस्तानला त्यांच्यापासून दूर सारले.

मुस्लिम देशांमध्ये तुर्कस्थान व मलेशियाचा अपवाद वगळता पाकला कोणी पाठिराखा आज उरलेला नाही. त्याचवेळी पर्शियन आखातातील इराण व अमेरिकेदरम्यानच्या तणावपूर्ण संबंधात त्यांनी मोठ्या कौशल्याने तटस्थता राखली. सर्वात महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे कोविड - १९ मुळे जगात बदनाम प्रतिमा झालेल्या चीनच्या आक्रमक विस्तारवादाच्या विरोधात अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया व युरोपियन देशांच्या मोर्चेबंदीत त्यांनी भारताला केंद्रीय भूमिकेत उभे केले. आज अमेरिकेलाही चीनविरुध्द तसेच अफगाणिस्तानात भारताशिवाय पर्याय उरलेला नाही, अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष

भारताचे प्रारंभीचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादी होते. परंतु त्यामुळे राष्ट्रहित सांभाळण्यात भारताला अपयश आले. प्रामुख्याने चीन व पाकिस्तानविरुध्द भारताचे परराष्ट्र धोरण कुचकामी ठरले. इंदिरा गांधी यांनी या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाची जोड दिली. कालांतराने वाजपेयी यांनी परराष्ट्र मंत्री व पंतप्रधान म्हणून शेजारी देशांशी संबंध सुधरविण्याविण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले.

अलीकडच्या काळात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी वास्तववादी धोरणाचे शिखर गाठण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी पाकिस्तान व चीनविरुध्द सातत्याने खंबीर व वास्तववादी भूमिका घेतली आहे. याबरोबरच त्यांनी म्यान्मार व नेपाळ यांच्याविरुध्दही कठोर निर्णय घेतले. हे राष्ट्र अधिक सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी, राष्ट्रहित जोपासण्यासाठी काळ व परिस्थितीनुरुप आक्रमक, व्यवहारी व वास्तववादी परराष्ट्र धोरणाची आजच्या काळात भारताला गरज होती. राष्ट्रहीत हाच त्यात सर्वात महत्त्वपूर्ण मुद्दा असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पुढील बाबी होणे आवश्यक आहे.

१. सुरक्षा परिषदेत स्थान मिळविणे,
२. आण्विक व क्षेपणास्त्र तंत्रज्ञानात अपेक्षित पल्ला गाठणे,
३. शेजारी देशांशी अधिक सौहार्द्रपूर्ण संबंध स्थापित करणे,
४. चीन व पाकिस्तानला योग्य पध्दतीने पायबंद घालणे, त्यासाठी साह्यभूत ठरणाऱ्या देशांशी सामरीक व आर्थिक संबंध मजबुत करणे,
५. आर्थिक विकासाची गती; दहशतवाद, आण्विक धोका आणि पर्यावरणाचे असंतुलन ही चार आव्हाने समोर ठेवत परराष्ट्र धोरणात बदल करणे.

संदर्भ

१. http://www.historydiscussion.net/history-of-india/jawaharlal-nehrus-foreign-policy/682
२. Parvathansni Harish, Ambedkars view on Foreign Policy, www.newindianexpress.co/columns/article58431.ece
३. रायपूरकर वसंत, *आंतरराष्ट्रीय संबंध*, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, औरंगाबाद, २००१, पृ.४०२
४. देवळाणकर शैलेंद्र, *समकालीन जागतिक राजकारण*, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४, पृ.39
५. Sreeram Chaulia, *The Foreign Policy of India's Prime Minister,* Bloomsbury, 2016.
६. C. Raja Mohan, www.indianexpress.com, 15 May 2014.
७. www.wikipedia.org/wiki/Minister_of_External_Affairs_(India)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

Issue X, Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
May- 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

८. Amb Kanwal Sibal, www.vifindia.org/article/2012/december/04/indian-foreign-policy-challenges

९. **Borah Rupakjyoti,** *Challenges lie ahead for New Delhi as the Modi government looks to the future,* www.thediplomat.com/2020/06/indias-foreign-policy-in-modi.

१०. Ibid.

११. Tellis Ashley J., *Modi's Three Foreign Policy Wins,* www.carnegieendowment.org /2019/03/24/ modi-s-three-foreign-policy-wins-pub-78675.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with CamScanner

135

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2021, Issue-78, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College * DHULE

Scanned with CamScanner

INDEX

01) Opportunities and challenges for E-Commerce in the times of Covid-19
Prof.Dr.Nilakanth Ekanath Bhangale, Bhusawal ||10

02) Women's Educational Status in Pre - Independence India
Dr. Bharati Kaushal, New Delhi ||15

03) Bharati Mukherjee's 'Wife': An Exploration of Cross-cultural elements, ...
Mr. Bhendekar Vithal Digambar, Nanded (Maharashtra) ||18

04) Role of Library in Enhancing Education Quality
Prof. Ravi Kishanrao Chavan, Latur ||22

05) The Context of the Indian Cinema in Pre Independence India
Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit, Dhule ||23

06) Information Technology Skills for E-Learning A Study of Selected Social ...
Dr.Milind B. Ghangare, Wardha, Maharashtra, India ||27

07) DHAMMAPADA: THE PERFECT MAP FOR THE SPIRITUAL JOURNEY
Mr. Vishal Ingle, Jalna ||29

08) Peoples Democratic Party as an Alternative to National Conference: A ...
JAMEELUN NISA, Jammu ||31

09) Din Dayalu Sharma and the Sanatana Dharma Movement in the Punjab, ...
Jaswinder Singh, Amritsar ||37

10) Santiago: The quest for Life in 'The Old man and the Sea' and 'The ...
Subodh Kishor Kshetre, Ahmednagar, Maharashtra ||44

11) A Study of Self- Esteem among College Students
More Tukaram Suryabhanrao & M.G.Shinde, Aurangabad ||48

12) Poerty the image of life: A Review
Dr.Sasane S.S., Beed ||53

13) Dr. Babasaheb Ambedkar give same Rules and Right to Muslim Minority ...
Principal Dr. Shaikh S. J., Dist. Jalgaon, Maharashtra ||56

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

information
libraries ex-
‹ing diverse
›eyond the
›f learners.
people with
›arning mis-

ation Qual-

›hance edu-
en below.

s these are
›ccessed on
›rs and user
›te work
› the help of
›ta in a sec-
types of E-
›agazine, E-
›ocuments,
ence E-Re-
uality.

databases
either free
›anized col-
subject or
›formation
arched and
nformation
regional or
ab web

documents
›niversities
researcher
›wever, the
› should be
›ers easily.
ery benefi-
Vidyanidhi

and INFLIBNET are making available these in the digital format over the internet.

2) OPAC

OPAC means online Public Access Catalogue, OPAC allows users to search for bibliographic records contained within a library's collection. Recently some OPAC also provide access to electronic resources and database in addition to the traditional bibliographic records.

3) Internet

Internet is biggest sources of information. We can search any information on internet. It is not any medium for digital communication but also the world's largest for repository of international. Libraries, therefore provide free or controlled access to internet and email depends on the availability of users, can be given time slots for use of internet facility. This is very important sources of information to find any information.

4) Online Services

Today we found may online services on internet. These services are very important in enhancing education quality.

Conclusion

The present study concluded that academic libraries should accept the new technologies for better performance of libraries to meet the demand and requirement of the users hence role of library is very important in enhancing education Quality.

References

1. Kumar, P.S.G. [2007], "A Student manual of library and information science".

2. Bal, Krishna S and Paliwal P.K., Library Digital Technology, New Delhi, Anmol Publication.

3. Tiwari, Purushotham [2011], Library Development, New Delhi.

❑❑❑

05

The Context of the Indian Cinema in Pre independence India

Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit
Head, Department of History,
Vidyawardhini Sabhas Arts, Commerce and Science, College, Dhule

****

Today the Indian cinema is the most popular entrainment platform for the people. Cinema is immensely popular in India. Every year more than thousand films get produced in various languages in India. In pre independence period the Indian cinema is a source of nationalism. The early phase of Indian cinema based on mythology, epic. Cinema represent the society with Indian mythological character develop the moral values among the people. Unlike the other arts, cinema is not indigenous to India. Cinematography a French invention of 1895 was instantly exported out of all over the India. A mechanical medium of visual arts and the narrative arts were themselves at low levels of stagnation after a century of colonial enervation. After that this cinematography development in India the Indian film maker Dadasaheb Falke produced the first Indian film in 1912 is known as Raja Harishchandra was to Indian enterprise the film is symbol of Indian filmmaking had started . Dhundiraj Govind Phalke popularly known as Dadasaheb Phalke was an Indian producer and director known as the father of the Indian Cinema. After some days sound technology had developed in foreign countries and sound technology was imported in 1930 in west. Sound technology had greatly impact on Indian cinema. The Indian film makers used the sound technology in Indian Cinema they use for dialogues and songs in Indian languages the In-

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

dian films had assured response and patronage from the Indian audience. Now the Indian film is more entraining the film makers had used the song and dance, dialogue in cinema. The song's lyrics based on the some mythological plot since then the form and content of the popular in Indian cinema. Puranas and Smritis were by and large the main archives for the Indian people and films based on them were called mythological film. Here we focus the early phase of the Indian cinema context for film making especially in pre independence India.

Objectives

To examine a framework of cultural factors of Indian Cinema.

To understand the nature of Indian Cinema in pre independence India.

Hypothesis

The Indian cinema represent the contemporary society, religious condition in early phase.

The Indian film makers inspired by Indian nationalism in pre independence India.

Dadasaheb phalke developed the sound and camera technology for film making because he was inspired from the Loklmanya Tilak Swadeshi movement. The film making in India and establishing it as professional activity by providing basic model for the film. Indian cinema had continued developed with some modern technology there are some up gradation in sound technology, better technique equipments, color film and other innovations were imported. There are some supportive things to emergence for theaters in India especially in Maharashtra. In 1921 Vishnupant Damale, Shaikh fattehlal, V.Shantaram, Keshvrao Ghaybar founded the Prabhat Film in Kolhapur other one is New theatres and Bombay Talkies also gave the lead in making films and dealing with the contemporary social and moral issues. Beginning of the Indian cinema the film story based on the contemporary economic and agriculture condition. India's economic based on agriculture system so its means the agriculture is main income source for the any kingdom. So there are many things attached with the agriculture system. Along with India has a long history of exploitation of peasantry. Due to the some British administrative policies the Indian agriculture highly affected the revenue system implemented by the Britishers. So the numbers of the provinces farmers, peasants revolt against the British ruler. Specially Bengal, Orissa, Andhra, Maharashtra. Even the some tribal's community revolt against the British rule for their interference in traditional forest based agriculture system.

The British ruler introduced rapid changes in the economy administration and land revenue system. Distinguished lead to the disruptions of the agrarian society causing true long and widespread suffering among its constituents above all the colonial policy of intensifying demands for land revenue and extracting as larger amount as possible produced variable a field in Indian villages

The Britishers came to India for trade and Commerce after some duration they became ruler of India. They adopted the policy of divide and rule among Indians this policy so much affected the Indian society Indian ruler ,Indian society caste and community ,common man of India get highly affected from the British rule and their administration policy. The establishment of British power in India was a prolonged process of piecemeal conquest and consolidations and colonization of the economy and Society this process produced this content this sentiment and resistance at every stage.

The Baburao Painter made of the Maharashtra Film Company in a Kolhapur and he made a films Singhgad, kalyan Khajina, Sati Padmini, Rana Hamir, Baji Deshpande. Baburao Painter Savkari pash was the first film to deal with the exploitation of Indian peasantry by the moneylenders. It is probably amongst the best films of the silent era. In 1930 when the British

Sabha's Arts, Com. & Science Senior C... DHULE

Scanned with CamScanner

censors ordered heavy cuts of several scence in Marathi film Swaraj Toran starring director actor V. Shantaram as Shivaji. But film had been planned form the beginning as a clever allegory on the overthrow of foreign rule and included a dancing scene of freedom fighters hosting the freedom flag on singhgad fort. British ruler object on the title of the Swaraj and V. Shantaram decided to change title from Swaraj Toran to Udaykal. The censorship row made Udaykal and instant hit.

These films inspired the young generation to look back to the days of in there regional history. Maharashtra sets Massive example for film making to another genius like Satyajit Ray. As per the opinion of By Satish Bahadur professor from FTII "Awareness of the creative films in international cinema has been the liberating influence resulting in the progressive trends in Indian film making since independence. Satyajit Ray himself has described how he understood the true nature of the film medium and its specific methods, after study of international film classics and international writing on Cinema. And this development in the spirit of the Indian cultural renaissance." Interaction of the dynamic ideas and techniques of the west with the vital elements in the Indian tradition has shaped the mind of makers of modern India in its ability to look at the Indian reality in contemporary's terms. For Indian film makers there are lots of idols to make as story plot for film making like that Mahatma Gandhi, Rabindranath Tagor, Gopal Krishan Gokhale, Jamshethji Tata, C V Raman, Jawaharlal Nehru such type of famous personality are the inspire the common people. The literature of Modern Indian languages and the outlook of contemporary paintings and theatre in India have evolved by this interaction for that reason the Indian cinema is a historical event well within the mechanics of the Indian cultural renaissance.

Day by day Indian film had been change by technology, story plot. Indian film has been unique vehicle for the popular entrainment of the urban masses. Bimay Roys, Do Bigha Zamin film is posed as its central situation the struggle of a farmer to save his lands from the clutches of wily moneylenders. This problem is deeply rooted in the reality of India agriculture poor. Another film by Sohrab Modis 'Mirza Galib' movie story plot based on biography of Mirza Galib life. He was great Urdu poet whose life and work reflects the intense anguish of a sensitive Indian intellectual during the 19th century. With little development of the professional performance of other entertainment the popular Indian film had to carry the exclusive monopoly of the entertainment of the urban people. The cinema houses are confined mostly to the cities and towns. Indian film is entirely a phenomenon of the Indian urban culture. There are lots of changes in theme of Indian film. Now the film makers include charming stars, songs, dances fights and lavish set up for different situations in film seen they set up big location for realistic seen. The story pattern related to Indian tradition and customs. Later than than film makers created the love triangle, mythological with emphasis with emphasis on miracle and magic. There are major transformation in Indian societyat the time of after first world war The old system of Indian villages has been breaking up under the sheer blind forces of urbanization which is forcing people to move to towns and set up unitary families. In fact such type of story plots the examples of changing Indian society. The Indian society accepted the new changes form surrounding world and they thought about that, if we support the Indian national movement against the British rule we get lot of chance to develop ourselves.

Indian Congress party leads with the Mahatma Gandhi because he was mass leader of India. Mahatma Gandhi introduced the civil Disobedience movement with a formal announcement that he would be defying the salt tax laws. The ensuring the Dandi March was a

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

master stroke of his political genius. After that the Britishers had imposed the public speech of leader of congress party even Newspapers were clamped with censorship. It took some time for the producers of feature films to come to grips with the political mood of the nation and to record their sentiments on the film. In the 1930 to 1937 the regional Boards of Censor had their jobs really cut out as they slashed their scissors into film after film to ensure Indian audiences got only what the government felt was good, clean and non political. This type of censorship set up on Indian cinema. So we understand importance of Indian cinema in British rules and how they are very strong medium to develop the nationalism among the Indian people.

Conclusion

In Independence India the Indian film making developed with the various technology and film organizations. One of the important things related to Indian film making The Enquiry Committee in 1951 were set up at the beginning of the sixties, The Film Finance Corporation the film Institute and the National Film Archives. The International Film Festival was revived. The film societies got together into a national federation with Satyajit Ray and Indira Gandhi was the vice Presidents.

After that the developments of film federations and organizations the Government of India started the national film award in the Name of Dadasaheb Phalke he was father of Indian Cinema. The Dadasaheb Phalke Award is India's highest award in the field of cinema. It is presented annually at the National Film Awards ceremony by the Directorate of Film Festivals, an organization set up by the Ministry of Information and Broadcasting of Government of India. The recipient is honored for their "outstanding contribution to the growth and development of Indian cinema" The Devika Rani was first recipient of Dadasaheb Phalke awards. At the present scenario the Indian film known as Bollywood Cinema all over the world.

References

1. Bahadur Satish, The Context of Indian film Culture, FTTI Pune
2. Chandra Bipin, India's Struggle for Independence, Penguin Publications New Delhi
3. Kaul Gautam, Cinema and the Indian freedom struggle, Sterling Publications pvt.ltd, New Delhi,1998
4. Suresh Chabria, Film history
5. Twenty five years of Indian Independence, Oxford & IBH Publishing Company, Calcutta
6. Wikipedia, Dadasaheb Phalke
7. सुहास कुलकर्णी आणि मिलिंद चंपानेरकर, असा घडला भारत,समकालीन प्रकाशन पुणे
8. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड ८, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ

□□□

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College, DHULE

Scanned with CamScanner

E-ISSN 2581-6470
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श   June 2021 Special Issue 07   SJIF Impact: 5.54

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक प्रकाशक
प्र.प्राचार्य डॉ. एस. आर. मगरे
अ. शि. मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
वं.ह.चौधरी कला, शं. गो. पटेल वाणिज्य एवं बा. भ. जा. पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

अतिथि संपादक
प्रो. संजयकुमार शर्मा
हिंदी विभागाध्यक्ष,
अ. शि. मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
वं.ह.चौधरी कला, शं. गो. पटेल वाणिज्य एवं बा. भ. जा. पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

सह संपादक
डॉ. रमा शर्मा
संरक्षक
हिंदी कल्चर सेंटर टोक्यो, जापान

सह संपादक
डॉ महेश गांगुर्डे
हिन्दी विभागाध्यक्ष,
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा

Arts, Com... DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

Index

अ.क्र	शोध आलेख का शीर्षक एवं नाम	पृ.क्र.
01	आदिवासी साहित्य की वैचारिकी - हरि राम मीणा	06
02	हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श- डॉ.मोनिका देवी	09
03	हिन्दी साहित्य में आदिवासी जीवन- डॉ. राजपाल	13
04	आदिवासी साहित्य में नारी - डॉ.हेमल एम.व्यास	15
05	रमणिका गुप्ता के उपन्यासों में चित्रित आदिवासी नारी जीवन- प्रो. संजयकुमार शर्मा	19
06	'आदिवासी जलियांवाला एवं अन्य कविताएं' में चित्रित मूल्य और इतिहास- प्रा. डॉ.गौतम कुवर	26
07	अब लिखी जाएंगी ट्राइबल्स की भी बायोग्राफी- संदीप मुरारका	30
08	धरती आबा ' नाटक में चित्रित आदिवासी जीवन - प्रा.डॉ.आर.के.जाधव	34
09	हाशियाकृत असुर आदिवासी समुदाय के अनवरत जीवन संघर्ष का दस्तावेज-' ग्लोबल गाँव के देवता - प्रा.डॉ.संजय विक्रम ढोडरे	39
10	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन की अभिव्यक्ति- प्रा.डॉ. सुनिल पानपाटील	42
11	हिंदी कविता में आदिवासी जीवन- डॉ. प्रज्ञा गुप्ता	46
12	हिंदी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी जीवन-संघर्ष - डॉ योगेश गोकुळ पाटील	49
13	समकालीन हिंदी उपन्यासों में व्यक्त नक्सल चेतना के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन – प्रा. डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाढे	52
14	'असुर समुदाय की संघर्ष गाथा : ग्लोबल गॉव के देवता'-प्रा.डॉ.अशोक शामराव मराठे	55
15	'हिम्मतवाली इपिल' नाटक में चित्रित आदिवासी जीवन -प्रा. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील	58
16	बोंडा जनजाति के अनपरखे जीवन पहलू (प्रतिभा राय कृत आदिभूमि के आधारपर)- प्रभांशु शुक्ला	62
17	हिंदी काव्य साहित्य में अभिव्यक्त आदिवासी जीवन (निर्मला पुतुल के काव्य संदर्भ में) - डॉ. जितेंद्र पितांबर पाटील	66
18	हिंदी उपन्यास में चित्रित आदिवासी जीवन- वसुंधरा देसाई	69
19	'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी जीवन- डॉ.प्रतिभा पाण्डेय	73
20	समकालीन आदिवासी काव्य- प्रा. डॉ. शर्मिलाबेन एस. पटेल	76
21	'शालवनों का द्वीप' आदिवासी संस्कृति की अनुभूति- डॉ. अनिता नरहरिभाई पादरिया	79
22	संजीव के'धार 'उपन्यास में आदिवासी जीवन- प्रा. डॉ.अमिता एल. टंडेल	83
23	हिंदी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी जीवन –संदर्भ- डॉ. जिन्दर सिंह मुंडा	86
24	हिंदी कहानी-साहित्य में चित्रित आदिवासी जीवन - प्रा.डॉ.अजित चुनिलाल चव्हाण	90
25	इक्कीसवीं सदी की चुनौतियाँ और आदिवासी समुदायों की प्रासंगिकता- संजय कुमार चौव्हान	95

DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

12

हिंदी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी जीवन-संघर्ष

डॉ योगेश गोकुळ पाटील

प्राध्यापक एवं हिंदी विभाग अध्यक्ष

विद्यावर्धिनी महाविद्यालय,धुले

Email:dryogeshgpatil@gmail.com संपर्क: 9403341652

स्वतंत्रता प्राप्ति के 70 वर्षों के बाद विश्व की सुप्रसिद्ध लोकतांत्रिक व्यवस्था में इस देश में तथा समूचे विश्व में कोई समुदाय उपेक्षित शोषित अशिक्षित तथा हाशिए पर है तो वह है आदिवासी समाज देश के सुदूर अंचलों में घने जंगलों में पहाड़ों में रहते हुए अन्य लोगों को प्राप्त सुख सुविधाओं से अनभिज्ञ अधिकांश आदिवासी आज भी विकास से दूर, बदतर जिंदगी जीने के लिए अपमान और यातना सहने के लिए मजबूर है। आज के ग्लोबल या वैश्वीकरण, बाजारीकरण, आधुनिकीकरण के इस युग में यदि कोई समाज विकास की मुख्यधारा से जुड़ नहीं पाया तो वह प्रमुख रूप से आदिवासी समाज है। 21वीं सदी के दो दशक बीत जाने के बावजूद आदिवासी समाज आज भी सबसे अधिक पिछड़ा एवं दयनीय अवस्था में संघर्षपूर्ण जीवन जी रहा है। उनके संघर्ष की सशक्त अभिव्यक्ति हिंदी उपन्यासों में हमें दिखाई देती है.आदिवासी समाज का विकास निश्चित ही संगठित होने पर निर्भर है.हम बिरसा मुंडा को याद करें. हम टंट्या भील को याद करें, हम उन तमाम आदिवासी वीरों को याद करें जिन्होंने हमारे अस्तित्व जल, जमीन तथा जंगल के लिए आदिवासी संस्कृति की रक्षा के लिए अंग्रेजों की ताकतवर सेना से दो दो हाथ किए उनके बलिदान को हम विनम्र होकर सलाम करते हैं। उपेक्षित एवं हाशिए के आदिवासी जन समुदाय को वाणी देने का कार्य हिंदी उपन्यास साहित्य ने किया है। आदिवासी उपन्यास साहित्य आदिवासियों की जल,जमीन, जंगल से खदेड़ने की त्रासदी को डंके की चोट पर व्यक्त कर रहा है. जो आदिवासी इस देश के मूल निवासी है उन्हें ही निर्वासित किया जा रहा है। निर्वाचित होने के कारण उनकी वेदना तथा विद्रोह का चित्रण हिंदी उपन्यास साहित्य में अभिव्यक्त हुआ है। औद्योगिकरण तथा विकास के नाम पर इन भोले भाले निरिहहै उन्हेंनिर्वासित किया जा रहा है।

आदिवासी साहित्य मूलतः जीवनवादी साहित्य है. आदिवासी उपन्यास साहित्य मे वेदना है. विद्रोह और अपने ढंग की अभिव्यक्ति है। आदिवासी साहित्य का वातावरण आदिम जीवन के दु:खो की खोज है। दूनिया के सभी देशो मे जनजातिया निवास करती है अपितु वे ही मूल निवासी है. प्राचीन काल से यह वर्ग वन,पहाड दुर्गम क्षेत्र मे जीवन यापन करता आया है. उन्हे हम जनजाति, आदिवासी, वनवासी, अनुसूचित जाती आदि विभिन्न नामो से पुकारा जाता है।

आदिवासी साहित्य उतना ही पुराना है जितना मानव सभ्यता का इतिहास. एक सवाल हमारे सामने बार बार आता है की भारतीय समाज या जिस समाज की हम परिकल्पना करते है. जिस मे कई ऐसे सवाल है जिस पर पुनर्विचार करने की जरूरत पडती है। आजादी के पहले और आजादी के बाद भारतीय समाज की जो पुरी धारना हैं उसमे आदिवासियों के शोषण मे कमी नही आयी। आजादी की सुदीर्घ यात्रा के बावजुद आदिवासी विकास के मुख्य प्रवाह मे नही आ पाया है। संविधानिक दृष्टी से उसमे हमें दो तरह का समाज दिखाई देता है। एक समाज मुख्य धारा के अंदर का है ,जिसका विकास होता गया और दुसरा समाज मुख्य धारा के बाहर का है. मुख्य धारा के बाहर का जो समाज है वह आदिवासी समाज है. जो आज भी अपने अस्तित्व के लिये संघर्ष कर रहा है अविकसित अवस्था में आपना जीवन यापन कर रहा है। " संविधानिक संरक्षण के बावजुद उसे आज अपनी पहचान के संकट से जुझना पड रहा है। बढते औद्योगीकरण, शहरीकरण और आधुनिकीकरण के शिकंजे में मूल आदिवासी भावना विलय हो रही है. यह वर्ग आज भारी संक्रमण के दौर से गुजर रहा है. विशेष दर्जा प्राप्त होने के बावजूद इनकी मूल समस्याए ज्यो की त्यो है. जहां एक ओर इक्कीसवी सदी में जाने का ढोल पिटा जा रहा है, वही दूसरी ओर संविधानिक संरक्षण प्राप्त आदिवासी आदिमकालीन समस्याओ से ग्रस्त है।" आदिवासियो में एक और चेतना आ रही है तो दूसरी ओर उनकी समस्याये और जटिल हो रही है। स्वतंत्रता प्राप्ती के बाद आदिवासियो की सुरक्षा और विकास हेतु अनेक प्रावधान बनाये आदिवासी समाज की विभिन्न समस्याओं को प्रस्तुत करने का प्रयास हिंदी उपन्यासकारों ने किया है. हिंदी कथा साहित्य मे संजीव का नाम विशेष उल्लेखनीय है। संजीव ने कुल ग्यारह उपन्यास लिखें जिनमे

Scanned with CamScanner

प्रमुख है- 'सावधान! नीचे आग है'1986, 'धार'1990,'पाव तले की दूब'1995 'जंगल जहा शुरु होता है'2000,'फांस' 2015 तथा 'प्रत्यंचा' 2019 आदि। संजीव का 'प्रत्यंचा' यह उपन्यास महाराष्ट्र के शाहूजी महाराज की जाति प्रथा के खिलाफ लड़ाई की एक अद्भुत कहानी है। आदिवासी समाज के जीवन संघर्ष और परिवर्तन की चुनौतियो पर बात करते समय हमारे समक्ष पूरे विश्व मे बिखरे पडे तमाम आदिवासी समुदाय है जो अपने अस्तिव और अस्मिता के लिए संघर्षरत है। मुख्यधारा की संस्कृति और सभ्यता ने उनके सामने दो ही रास्ते छोडे है या तो वे अपनी अस्मिता , अपने इतिहास को मिटाकर अपना निम्नतर दर्जा स्वीकार कर ले या फिर इस धरती से अपना अस्तित्व मिट जाने के लिए अभिशप्त हो जाए।

बिहार राज्य मे पश्चिमी चम्पारण जिला जिसे मिनी चंबल कहा जाता, जहा अपराध जंगल कि तरह फैला हुआ है, आदिवासी समाज के अत्याधिक संघर्षमय जीवन और परिवर्तन की चुनौतियो पर चर्चा करते समय हमारे समक्ष केवल चम्पारण के जंगलों के ही नहीं बल्कि हमारे सामने पूरे विश्व में फैले अनेक जनजाति समुदाय हैं- अपने अस्तित्व ,सम्मान एवं अस्मिता के लिए संघर्षरत है। उन्हें तथाकथित मुख्य धारा ने उनको सोचने के लिए मजबूर कर दिया कि या तो वे इस सामाजिक, राजनीतिक व्यवस्था के प्रति विद्रोह का स्वर बुलंद करे या फिर उस गंदी राजनीति एवं सामाजिक भेदभाव को झेलते रहे। महान कथाकार संजीव ने 'जंगल जहा शुरु होता है' उपन्यास मे थारू आदिवासी अरण्य मे रहते है, जीविकोपार्जन के लिए वे कुछ करना चाहते है, निर्धन होने के कारण कुछ कर नही पाते. थारू आदिवासी बिसराम की दुर्दशा इन पंक्तियो मे व्यक्त हुई है- " जंगलों मे बेत है, हाथ मे हुनर है, झुंडी, खाची तो बना ही सकता है वह, लेकिन उसे लाने कौन देगा? बेत का ठेकेदार एक जल्लाद है ... कहां से ले आए घूस पाति।"[2] इससे स्पष्ट होता है कि थारू आदिवासी बिसराम आर्थिक अभाव के कारण कुछ नही कर सकता।

'धार' उपन्यास मे उपन्यासकार संजीव ने मैना के माध्यम से आदिवासी संघर्षमय जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। संथाल आदिवासी भूखमरी से परेशान है. उपन्यास कि नायिका मैना के दयनीय तथा अभावग्रस्थ जीवन को उसके कथन मे देखा जा सकता है –"धन्न मनाऊ रेल कंपनी का कि बछडा- बकरा कट जाता और हम को भोज खाने को मिल जाता। धन्न मानाऊ रेलवई पुलिस का हमको सिलतोडी करता, हमरा बहिन बेटी मां के साथ रंडीबाजी करता कि हमको दू-चार पैसा भेट जाता, धन्न मनाऊ सरदार निहालसिंह का कि हमरा चोरी हजम करके टरक से रेलवई कारखाना का कुडा हिया फेकता कि हम लोहा- पितल बीन-वान के उनको बेच के पेट चलता।"[3] मैना निस्वार्थ भाव से संथाल परगना के आदिवासियो के शोषण के विरुद्ध खडी होती है.मैना गावं मे तेजाब कि फैक्टरी का विरोध करती है। पिता और पति ने मिलकर मैना को जेल भिजवा दिया। जेल मे जेलर द्वारा उस पर अत्याचार होता है तब मंगर ने उसकी सहायता की. आदिवासी मैना की विवशता यह है कि उसे गलत काम करने के लिए विवश किया जाता है. मैना के शब्दो मे "हमको याद आता, जब हम बच्चा था, खेती से चार –छे महिना का काम चल जाता. आज एक दिन का भी नही! खेत खतार, पेड, रुख, कूआ, तालाब, हम और हमारा बाल बच्चा तक आज तेजाब मे गल रहा है, भूख मे गल रहा है पहिले हम चोरी का चीज है नही जनता था, भीक कभी नही मांगा, चुगली दलाली कभी नही किया,इज्जत कभी नही बेचा, आज हम सब करता है आदत पड गया है, बल्की कहे इससे गुजरा नही हो सकता।"[4]

मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास 1993 मे प्रकाशित हुआ. प्रस्तुत उपन्यास मे आदिवासी जीवन की वर्तमान त्रासदी को गहरी संवेदना से प्रस्तुत किया है। इसके केद्र मे बुंदेलखंड क्षेत्र की कबुतरा जाति है। लेखिका ने इस जाति के अंतर्विरोध, जीवन संघर्ष और विस्थापन को गहरी संवेदना से प्रस्तुत किया है। अल्मा कबुतरी उपन्यास कबुतरा जाति की वेदनाओ का दस्तावेज है. कदम अपने बेटे राणा को बचपन से बताती है। " बेटा आलस हमारा दुश्मन है. शिकार करेगा नही तो शिकार हो जायेगा।"[5] उपन्यास का केद्र बिंदू जनजाति है. परंतु उसमे उत्तर भारतीय जनजीवन और समसामाईक राजनीति का यथार्थ अंकन हुआ है. लेखिका ने विवेच्य उपन्यास के माध्यम से अपराधी माने जाने वाली कबुतरा जाति के सामाजिक आचरण को प्रस्तुत किया है। निष्कर्षता कहा जा सकता है कि अल्मा कबुतरी उपन्यास आदिवासी नारी जीवन संघर्ष कि गाथा है. जिसमे कदमबाई, भूरी, अल्मा, भजनी आदि नारी पात्र अपने अधिकार प्राप्त करने के लिए संघर्ष करते है।

आज हिंदी उपन्यास मे आदिवासी जीवन का चित्रण एक आंदोलन के रूप से हमारे सामने आ रहा है. इसी परम्परा कि अगली कडी रणेद्र रणेद्र का 'ग्लोबल गावं के देवता' उपन्यास है। जो भारतीय ज्ञानपीठ से सन् 2009 मे प्रकाशित हुआ। रणेद्र ने इस उपन्यास मे जनजातियो की वेदना चेतना को केंद्र बनाया है। आदिवासियो का विस्थापन और उसके खिलाफ शांतिपूर्ण विरोध से लेकर हिसंक

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

प्रतिरोध एवं इसके विरोध मे ग्लोबल गावं के देवताओ से निर्मित षडयंत्र और नक्सलवादी संज्ञा तक की व्यापक स्थितीया इस उपन्यास मे चित्रित हुई है।

"आदिवासियो को लुटने के लिए ग्लोबल गावं के देवता एक हो जाते है. विज्ञान का सहारा लेकर जब ये आकाशचरी देवता अपने आकश मार्ग से या सेटेलाईट की आखो से छत्तीसगढ, उडिसा, मध्य प्रदेश, झारखंड आदि राज्यो की खनिज संपदा, जंगल और अन्य संसाधन देखते है तो उन्हे लगता है कि, अरे इन पर तो हमारा हक है।"[6] प्रस्तुत उपन्यास असुर समुदाय के अनवरत जीवन संघर्ष का यथार्थ दस्तावेज है। उपन्यास के माध्यम से रणेद्र जी ने देवराज इंद्र से लेकर ग्लोबल गावं के देवता, नेताओ, व्यापारियों और बाबाओ तक फैली शोषण कि क्रिया को उजागर किया है. आजादी के बाद भी असुर जाति के होने वाले शोषण को उजागर करते हुए उपन्यासकार ने आदिवासी जीवन की त्रासदी का यथार्थ चित्र प्रस्तुत किया है। ग्लोबल विलेज के युग मे नेता,व्यापारी,भोंदू बाबा और देशी विदेशी कम्पनीओ द्वारा देवता बनकर आदिवासीयो को ठगने और शोषण की प्रक्रिया को उपन्यासकार ने अभिव्यक्त किया है. आदिवासियो का सदियो से होने वाला शोषण- दोहन उपन्यास का केंद्र है।

संदर्भ:

1. सं.राघव आलोक, दस्तक, जनवरी –मार्च 2004,पृष्ठ.271 (साहित्य के हशिये पर आदिवासी समाज-रमेशचंद्र मीणा)
2. जंगल जहा शुरु होता है ,संजीव , पृष्ठ.23
3. धार,संजीव ,पृष्ठ.56
4. वही, पृष्ठ.54
5. अल्मा कबुतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृष्ठ 39
6. ग्लोबल गावं के देवता, रणेद्र, पृष्ठ 93

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | June 2021 Issue-77, Vol-02 | 01

Rajvirendrasing Rubji Cear't

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-77, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

14) बदलती नीतीमूल्ये आणि स्त्रिया
प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड, ता.जि. औरंगाबाद ||69

15) कोविड १९ चा मराठी साहित्यावरील परिणाम
प्रा.डॉ. भारती अशोक बेंडाळे, भुसावळ ||73

16) निकोलस मनूचीचे :स्तोरिओ दो मोगोर
प्रा.राजवीरेंद्रसिंग रुबजी गावीत, धुळे ||76

17) ग्रामीण आरोग्य आणि शासकीय योजना
डॉ.कु. दिपाली श्रीराम घोगरे, जि. अकोला ||79

18) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी आणि वास्तवता
प्रो.डॉ. ए. डी. गोस्वामी, भुसावळ ||84

19) गणित अध्यापनात शैक्षणिक साधने वापरल्याने होणारा परिणाम
श्रीमती प्रभाबाई सर्जेराव पाटील, चाळीसगाव ||88

20) स्वातंत्र्य हा मोक्ष : पारतंत्र्य हा बंध
प्रा. डॉ. संजय जगताप, नांदेड ||92

21) आशय विस्ताराची मिताभिव्यक्ती : 'सूर्यफूल'
प्रा.डॉ. विनोद नामदेव इंगळे, जि. बुलढाणा ||94

22) मानवी जीवनातील दु:खभोगाचा तळ शोधणारी कादंबरी : 'नदीष्ट'
डॉ. कमलाकर चव्हाण, जि. हिंगोली ||99

23) ई डब्ल्यू एस आरक्षण आणि त्याचे परिणाम
डॉ. गजानन जी. हिवराळे, जि. वाशिम ||103

24) मन्नू भंडारी की कहानियों में स्त्री जीवन के विभिन्न पहलु
भारत भूषण, Vill- Kangri ||109

25) केदारनाथ अग्रवाल की कविताओं में प्रकृति–चित्रण
डॉ. गफार सिकंदर मोमीन, नांदेड (महाराष्ट्र) ||113

26) आधुनिक भारत के निर्माण में सहायक खादी उद्योग
डॉ० सुधीर कुमार विश्वकर्मा, बागपत, उ०प्र० ||115

27) भारत वर्ष के उ०प्र० में प्रागैतिहासिक काल की चित्रकला
डॉ० गुलाबधर, चित्रकूट (उ०प्र०) ||119

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

16

निकोलस मनूचीचे :स्तोरिओ दो मोगोर

प्रा.राजवीरेंद्रसिंग रुबजी गावीत
विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग,
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य, विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे

****

प्रस्तावना

मुघल राजवटीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्या काळात युरोप खंडातील विविध देशातील अनेक प्रवासी भारतात मुघलकालीन वैभव, मुघल बादशहाचा दरबार त्यांचा साम्राज्यविस्तार अनुभवण्यासाठी व्यापार व व्यवसाय करण्याच्या निमित्ताने भारतात येऊन गेले. अशा अनेक परकीय व्यक्तींमध्ये काही प्रवासी असे होते की त्यांनी आपल्या अनुभवातून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे प्रवासवर्णने लिहून ठेवलेली आहेत. ऐतिहासिक दृष्ट्या असे प्रवास वर्णन इतिहासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. कारण तत्त्कालीन राज्यकर्त्यांचा राज्यकारभार, शासन पद्धती, व्यवसाय, व्यापार सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्थिती अशा विविध पैलूंवर माहिती प्रवासवर्णनात आढळून येते. ऐतिहासिक तथ्य समजून घेण्याकरिता इतिहासात अशा प्रवास वर्णनांची महत्त्वपूर्ण मदत होते. परकीय प्रवासी यांनी लिहिलेले प्रवासवर्णने ही स्वतंत्र पणे लिहिलेली आहे .दरबारातील इतिहासकारां प्रमाणे त्यांच्यावर विशिष्ट बाबी नोंद घेण्याची वंधने नव्हती आणि त्यामुळेच अनुभवाअंती प्रवास वर्णने लिहिलेली आहेत. भारतात झालेल्या अनेक प्रवासी लेखकांमध्ये हू एन संग आणि फाहियान या चिनीप्रवाशां पासून अनेक परकीय प्रवासी भारतात येऊन गेले. त्यात प्रामुख्याने कॅप्टन हॉकिंग, सर थॉमस रो, फ्रान्सिस बर्नियर ,जॉन बाप्टिस्ट, अल्बेरुनी, निकोलस मनुची हे विख्यात प्रवासी भारत भेटीस येऊन गेले.

गृहीतके

परकीय प्रवाशांची प्रवास वर्णने तत्कालीन सामाजिक आणि राजकीय स्थितीविषयी माहीती प्रदान करतात.

परकीय प्रवास वर्णनातून तत्कालीन इतिहास लेखनाचे स्वरूप स्पष्ट होते.

उद्दिष्टे

निकोलस मनुचीच्या प्रवासवर्णनातून ऐतिहसिक घटनांचा अभ्यास करणे.

ऐतिहासिक साधनात प्रवास वर्णने यांचा प्राथमिक साधन म्हणून उपयोग करणे.

मुघल काळात भारतात येऊन गेलेला निकोलस मनूची याचे प्रवास वर्णन हे भारताच्या इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून एक अमूल्य असा ठेवा आहे.विशेषत: मुघल राज्यकर्त्यांच्या बाबतीत या प्रवासवर्णनात माहिती आढळते. भारतात निकोलास मनुची जवळजवळ बेचाळीस वर्षे राहिल्याचा उल्लेख आढळतो. भारतामध्ये आलेल्या अनेक घटनांची नोंद निकोलस मनुची याच्या स्तोरिओ दो मोगोर या ग्रंथात नमूद केलेली आहे. साधारणपणे १६५३ ते १७०८ या कालखंडाच्या संबंधी भारताच्या परिस्थितीचे वर्णन आपल्या पुस्तकात दिलेले आहे. मनूचीचा मूळ ग्रंथ हा पोर्तुगीज भाषेत आहे याचा इंग्रजीत अनुवाद इर्विनने केलेला आहे. या पुस्तकाचे एकूण चार खंड आहे. मध्ययुगीन भारतातला एका मोठ्या विशाल साम्राज्याचा इतिहास लिहिताना मनुचीने तो ज्यांच्या सहवासात राहिला अशा मुघल बादशहांच्या व्यक्तिगत जीवनावर प्रकाश टाकतो. मनूची हा प्रामुख्याने शहाजहान, औरंगजेब या बादशाहांच्या सहवासात जास्त दिवस होता. शहाजान बाबत लिहिताना तो म्हणतो ही शहाजहानला संगीताची आणि शिकार करण्याची आवड होती औरंगजेब बादशहाला साधी राहणीमान ठेवणे पसंत होते. याचबरोबर निकोलस मनुचीने काही वर्ष मुघलांकडे नोकरी देखील केली आणि त्यामुळे सहाजिकच त्याने मुघल प्रशासनचा अनुभव घेतला. त्याने प्रशासकीय कामकाजाबाबत देखील आपल्या प्रवासवर्णनात अनेक बाबी नमूद केलेल्या आहे.

सामाजिक व्यवस्थेबद्दल मनूची भाष्य करतो की समाजात राजे, सरदार, जमीनदार, लहान वर्ग असे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. DHULE

Scanned with CamScanner

विविध सामाजिक वर्ग अस्तित्वात आहे. स्त्रियांना अनेक सामाजिक बंधने होती. पडदा पद्धत प्रचलित होती स्त्रियांना कोणताही समान हक्क नव्हता स्त्री ही फक्त उपभोग्य वस्तू मानली जात असे. तो आपल्या प्रवास वर्णन मध्ये नमूद करतो स्त्रियांची अवस्था अत्यंत दयनीय होती. मद्य आणि स्त्री मुघल बादशहाचे करमणुकीचे साधन होते. याचबरोबर समाजामध्ये बहुपत्नीत्वाची पद्धत अस्तित्वात होती. स्त्रियांना अंत:पुरात ठेवण्यात येत असे बादशहाचा शाही परीवार, सरदार आणि उच्च वर्गातील स्त्रियांना सौंदर्यप्रसाधन आणि पान विड्याची आवड होती. गरीब वर्ग हा बादशहा व सरदार यांच्याकडे नोकरीला होता. काहींचे लहान–मोठे व्यवसाय होते. नवरोज सण हा वर्षारंभी साजरा केला जात होता त्याच बरोबरचा मोठा सण म्हणजे ईद ए कुर्बान म्हणजे बकरी ईदचा सण मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जात होता. मुस्लीम समाजात अनेक वर्ग होते. पठाणी मुस्लीम, सय्यद मुस्लीम, बलाउ मुस्लीम असे विविध गट होते. प्रशासना संबंधित मनुची सांगतो की या विशाल साम्राज्याच्या कारभाराचे प्रमुख अधिकारी म्हणून वजीर ,दिवाण, मीर,कार्यरत होते. त्याचबरोबर मीरबक्षी, कोतवाल असे प्रशासनातील अधिकारी होते. मनुचीने नोंद केल्याप्रमाणे राज्यात ५४ प्रांत होते. मोगल साम्राज्याची उत्पन्न एकंदरीत ३८ कोटी ७८ लक्ष ५६ हजार रुपये इतके आहे असे तो नमूद करतो. मुघल साम्राज्याच्या उत्पन्नाच्या बाबी मनुचीने पुढीलप्रमाणे मांडलेल्या आहेत. हिंदूंवर लादलेला कर जिझिया कर म्हणून ओळखला जातो. तसेच हिंदू व्यापाऱ्यांनी आणलेल्या मालावर जकात कर द्यावा लागत होता. मुघल साम्राज्य अंतर्गत उत्पन्नाची एक महत्वपूर्ण बाब म्हणजे मुघल साम्राज्यात हिऱ्याच्या खाणी होत्या त्यातून खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न राज्याला मिळत होते. गोवळकोंडा हे हिऱ्यांच्या खाणी करिता प्रसिद्ध होते. परंतु मुघल प्रशासनात देखील खूप मोठ्या प्रमाणामध्ये वशिला आणि भ्रष्टाचार होता असे मनुचीने म्हटलेले आहे. मुघल प्रशासनात वशिला असल्याखेरीज कोणतेही कामे केली जात नव्हती असे मनूची नमूद करतो. मुघल साम्राज्यातील प्रमुख किल्ल्यात दिल्ली–आग्रा, काबुल, दौलताबाद, विजापूर, गोवळकोंडा या किल्ल्यांचा समावेश होता. मुघल बादशहाच्या साम्राज्यात असंख्य हिंदू प्रजाजन वास्तव्यास होते. नद्या, पर्वत अशा नैसर्गिक गोष्टीमुळे वेगवेगळ्या भागात राहणाऱ्या हिंदूंच्या राहणीमानात विभिन्नता दिसते हिंदूची मंदिरे आणि देवता यात वेगळेपणा दिसतो.

आपल्या प्रवास वर्णनात मनुचीने ज्या नोंदी लिहिलेल्या आहेत त्या काही ठिकाणी विस्कळीत स्वरूपाच्या आहे असे आपल्याला निदर्शनास येते. तत्कालीन विविध घटनांची माहिती वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये लिहिलेली आढळते. परंतु यामागचे कारण असे असावे की यात वाचकांचे कुतूहल दूर व्हावे हा हेतू नसून त्यांना विषय उपयुक्त भावा वाटावा या हेतूने मनुचीने या स्वरूपाचे लेखन केले असावे असा निष्कर्ष काढू शकतो. कारण मुघल राज्यकर्ते यांविषयी किंवा कुठल्याही ऐतिहासिक घटनांविषयी नोंद करीत असताना काही घटनाबाबत मनुचीने इतरांनी लिहिलेल्या माहितीवर अवलंबून आहे असे दिसते. बर्नियर व त्याचा मित्र फ्रांन्सीस मार्टिन या त्याच्या समकालीन मित्रांच्या लेखनाचा संदर्भ मनुचीच्या लेखनात आढळतो. मनुची जवळपास ४२ वर्ष हिंदुस्थानात वास्तव्यास होता. या काळात त्याने अनेक गोष्टीचा अनुभव घेतला. मनूची हा काही एकाच ठिकाणी वास्तव्यास नव्हता, संपूर्ण भारतामध्ये कित्येक ठिकाणी त्याचे वास्तव्य होते. या दरम्यान त्याने प्रदीर्घ प्रवास केलेला आढळतो. मुघल राज्यकर्त्यांच्या काळात मोठ्या हुद्द्यावर देखील त्याने काम केले होते. त्यामुळे प्रशासनाचे कामकाज त्याने जवळून बघितले. मुघलांच्या वैभवा बाबत वर्णन करताना तो म्हणतो मुघलांच्या राजांच्या दरबारातील वैभव पाहता असे वैभव कोणत्याही दरबारात आढळणार नाही असे वैभव मुघल दरबारात आढळते. फ्रांसचा सम्राट, स्पेनचा राजा आणि चीनचा सम्राट यांच्या दरबारातील वैभव हे देखील मुघल दरबार समोर फिके होते या स्वरूपाचे वर्णन आपल्या ग्रंथात करतो. मुघल बादशाह आणि त्यांचा शाही परीवार, मुघल सरदार ज्या ऐश्वर्यात आणि वैभवात राहतात त्यांच्या तुलनेने कोणत्याही युरोपियन राजाचा दरबार हा मुघलांच्या दरबाराची बरोबरी करू शकणार नाही. निकोलास मनुचीने ग्रंथ लिहिताना तत्कालीन राजकीय घडामोडींवर प्रकाश टाकतो तो

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

शिवाजी महाराज व त्यांच्या कार्याविषयी बरीच माहिती आपल्या प्रवास वर्णनात लिहितो या प्रवासवर्णनात मनूची शिवाजी महाराजांचा एकेरी उल्लेख करतो आणि म्हणतो की शिवाजीने आपला स्वामी म्हणजे विजापूरच्या बादशहास विरुद्ध बंड केले, त्याने अनेक लढाया मारल्या, तलवारीच्या जोरावर साम्राज्यविस्तार करून सत्ता व शक्ती संपादन केली. शिवाजीने हिंदुस्थानात एक नवीन राज्य निर्माण केले, मुघल बादशहा हा लष्करीदृष्ट्या ताकदवान असूनही त्याच्यासमोर मोठे आव्हान निर्माण केले. आणि औरंगजेब बादशाला क्षणाचीही विश्रांती लाभू दिली नाही. औरंगजेबाने कित्येक राज्य जिंकले आणि राजे धरले पण हे मराठ्यांचे राज्य औरंगजेबाला जबरदस्त ठरले. या मराठी सत्तेने औरंगजेबाला आपली राजधानी सोडावी लागली आणि कित्येक वर्षे आपले जीवन लष्करी छावणीत काढावे लागले व अशाच अवस्थेत त्याचा अंत झाला. राजपूत सरदार यांविषयी तो लिहितो राजपूत राजांबद्दल असे सांगता येईल की ते नम्र वृत्तीचे, धर्मनिष्ठ आणि आपल्या वचनाचे पक्के असतात. राजपुताना शेती अगर शिपाईगिरी हे दोनच व्यवसाय माहित होते.

निष्कर्ष

निकोलस मनुचीच्या प्रवासवर्णनात भारतातील शहरी जीवनाचा रसरशीतपणा आणि वैभव एकीकडे तर दुसरीकडे दारिद्र्याचे उत्तम चित्रण त्याच्या लेखनात आढळते. इतिहासकार म्हणून पाहता मनुचीने वास्तव् आणि कल्पित या गोष्टींची थोडीबहुत मिसळ केली आहे. शहाजान च्या कारकिर्दीत पासून अनेक घटनांच्या नोंदि त्याच्या लिखाणात आढळतात. शहाजान ची शेवटची वर्ष आणि औरंगजेब बादशहाच्या कारकिर्दीची पन्नास वर्षे याबद्दल मनुचीला काही ठिकाणी चुकीची माहिती मिळालेली दिसते. ज्या काही घटना हे तीस—चाळीस वर्षा पूर्वी घडलेल्या होत्या ती माहिती नमूद करताना मनुचीने विस्कळीत पणे काही नोंदी घेतलेल्या आहेत. त्यामुळे तत्कालीन जनता मनुचीस गप्पीदास असे म्हणत असे. परंतु यामुळे त्याचे लिखाण विश्वासास पात्र नाही असे आपण म्हणू शकत नाही. मनुचीने आपल्या ग्रंथात जागोजागी तळटीपा दिलेल्या आढळतात. मनुची हा उच्च शिक्षण घेतलेला विद्वान नव्हता त्याने कोणत्याही विद्यालयात शिक्षण घेतले नव्हते तो स्वाअनुभवातून सर्व गोष्टी शिकत गेला. मनुची चतुर, हुशार आणि हजरजबाबी होता. मनुचीची निरीक्षण शक्ती लक्षणीय होती. तो एक कट्टर कॅथोलिक धर्मिक होता व्यक्ती होता. आणि म्हणूनच मुसलमान धर्मात धर्मांतर करावे म्हणून झालेल्या सगळ्या प्रयत्नांना त्याने प्रतीकार केलेला आढळतो. मनुचीने मुघल साम्राज्यातील गुण दोष स्पष्टपणे मांडले आहे. एखाद्या बादशहाची मर्जी संपादन करण्यासाठी मनुचीने खोटे कौतुक केले नाही. तो मुघल बादशाहच्या दोषांची उघडपणे चर्चा करतो. यातून निकोलसचे लेखन वैशिष्ट्य स्थानिक लेखनकर्त्या पेक्षा वेगळे ठरते.

इटलीतील वेनिस या शहरात सन १६३८ मध्ये जन्मलेल्या निकोलस मनुचीने वयाच्या सतराव्या वर्षी भारतात सुरत या ठिकाणी पाऊल ठेवले आणि भारतातच चेन्नई या ठिकाणी सन १६५६ मध्ये निधन झाले. भारतात मुघल, पोर्तुगीज व इतर सत्ताधीशाच्या सानिध्यात आपले आयुष्य व्यतीत केले. म्हणूनच त्याने केलेले लिखाण मध्ययुगीन भारताचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. त्याने लिहलेला स्टोरिओ दो मोगोर हा ग्रंथ ऐतिहासिकदृष्ट्या अनमोल ठेवा ठरतो.

संदर्भ

1.चौबळ ज.स, असे होते मोगल, महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ,सचिवालय,मुंबई,१९७४

२.वर्मा हरीश्चंद्र, मध्यकालीन भारत,हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय,दिल्ली विश्व विद्यालय,१९९९

3.Subramanyam Sanjay, The Successors of the Vasco d Gama, Oxford University Press, Calcutta,1995

४.हबीब इरफान, मध्यकालीन भारत, राजकमल प्रकाशन,प्रा.लि.नई दिल्ली १९९९

५.विकिपीडिया, निकोलस मनुची.

□□□

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

178

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक प्रकाशक

प्र.प्राचार्य डॉ. एस. आर. मगरे

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,

चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा

अतिथि संपादक

प्रो. संजयकुमार शर्मा

हिंदी विभागाध्यक्ष ,

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,

चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा

सह संपादक

डॉ. रमा शर्मा

संरक्षक

हिंदी कल्चर सेंटर टोक्यो, जापान

सह संपादक

डॉ महेश गांगुर्डे

हिन्दी विभागाध्यक्ष,

कला, वाणिज्य महाविद्यालय,

अक्कलकुवा

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Sci... DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

अ.क्र	शोध आलेख का शीर्षक एवं नाम	पृ.क्र.
53	हिंदी आदिवासी उपन्यासों में चित्रित सांस्कृतिक जीवन- **मनोज सामा पाडवी**	184
54	रमणिका गुप्ता की हिंदी कहानियों में चित्रित आदिवासी जीवन- **प्रो.संजयकुमार शर्मा / मगन गुलाब पाड़वी**	186
55	राकेश कुमार सिंह कृत 'पठार पर कोहरा' में आदिवासियों की दशा - **प्रा. डॉ. मंजु पु. तरडेजा**	189
56	सुषमा मुनीन्द्रजी की कहानयिों में चित्रित आदिवासी नारी जीवन- **प्रो. संजयकुमार शर्मा / भारती राजधर निकम**	192
57	हिंदी काव्य में चित्रित आदिवासी नारी जीवन के विविध आयाम- **सविता शिवाजी पिसाळ**	195
58	हिन्दी कहानी साहित्य में आदिवासी जीवन- **डॉ. योगेश झाला**	198
59	हिन्दी उपन्यास साहित्य में चित्रित आदिवासी जीवन - **प्रवीण शर्मा / डॉ विजय कुमार**	201
60	आदिवासी जनजाति : सदियों का साहित्य- **डॉ. नज़माबानु ए. मलेक**	204
61	जसिन्ता केरकेट्टा की कविता में आदिवासी संवेदना- **डॉ. प्रिया ए.**	208
62	औपन्यासिक परिदृष्य एवं आदिवासी जीवन का यथार्थ - **डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले**	213
63	हिंदी कविताओं में चित्रित आदिवासी जीवन - **डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा**	217
64	हिंदी आदिवासी लोक-साहित्य में नारी- **डॉ. विजय सोनजें**	221
65	हिंदी काव्य में आदिवासी जीवन- **डॉ. प्रीति एस.सोनी**	225
66	'गदल' कहानी में व्यक्त आदिवासी नारी विमर्श - ***डॉ.अंशुमान वल्लभ मिश्र***	230

AMRJ

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

55

राकेश कुमार सिंह कृत 'पठार पर कोहरा' में आदिवासियों की दशा

प्रा.डॉ.मंजु पु. तरडेजा (सिधाणी)
विद्यावर्धिनी सभा का कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुलिया - 424001
भ्रमणध्वनि - 9423301306 / 8788451506

भारत सांस्कृतिक विविधताओं का देश है। यहाँ पर विभिन्न जातियाँ निवास करती हैं। जिनमें आदिवासियों का महत्त्वपूर्ण स्थान हैं। आदिवासी हमारी प्राचीन संस्कृति के परिचायक है, जो समाज से अलग रहने के कारण पिछड गये हैं। आज आदिवासी समाज संकट के कठिन दौर से गुजर रहा है। जल, जंगल और जमीन की समस्या, लोक संस्कृति की समस्या, शिक्षा, स्वास्थ और स्त्रियों से जुडी समस्याएँ दिन-ब-दिन बढती जा रही है। आदिवासी शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है, आदि और वासी। आदि का अर्थ 'मूल' और 'वासी' का अर्थ 'निवासी' है। अत: आदिवासी से तात्पर्य धरती के मूल निवासी से हैं, जो घने जंगलों, ऊँचे पर्वतों और दुर्गम घाटियों में निवास करते हैं।

भारत में आदिवासियों को अनेक नामों से पुकारा जाता है ऐबोरिजिनल, इंडिजिनस, देशज, मूल निवासी, जनजाति, वनवासी, जंगली, गिरिजन, बर्बर आदि। समय के साथ आदिवासी कथा लेखन आगे बढ रहा है। आदिवासी लेखक कहानी, उपन्यास, व्यंग्य, नाटक आदि विधाओं में लिख रहे है। लेखक अपनी रचनाओं में देश की समस्याओं को उजागर कर रहे हैं। आदिवासी जीवन से जुडे उपन्यासों व कहानियों का उद्देश्य इस गतिमान समय में जीते हुए आदिवासियों के समग्र पहलुओं को उद्घाटित करना है। रमणिका गुप्ता, मैत्रेयी पुष्पा, महाश्वेता देवी, वीणा सिन्हा, संजीव, पुन्नी सिंह, मधु कांकरिया, राकेशकुमार सिंह, एम वीरप्पा मोईली, संजीव बख्शी आदि के उपन्यासों व कहानियों में आदिवासियों को चित्रित किया गया है।

राकेश कुमार सिंह हिंदी साहित्य में अपनी अलग ही पहचान रखते हैं। क्योंकि आदिवासी समाज और इतिहास को उपन्यासों के माध्यम से सशक्त रुप में दर्ज किया है। 'पठार पर कोहरा' (2003), 'जो इतिहास में नहीं है,' (2005), 'हूल पहाडिया', 'महाअरण्य में गिध्द' और 'ऑपरेशन महिसासुर' उपन्यासों से गुजरने के बाद इसे समझा जा सकता है।

'पठार पर कोहरा' उपन्यास में पलामू क्षेत्र में रहने वाले आदिवासी जीवन को आधार बनाकर लिखा गया है। उपन्यास में झारखण्ड के आदिवासियों के शोषण, उत्पीडन और अत्याचारों में फँसे लोगों का चित्रण किया है। इसमें भारत की शिक्षा व्यवस्था पर करारा व्यंग्य किया गया है। यह संघर्षशील संजीव और आदिवासी महिला रंगेनी की कहानी है।

इसमें रंगेनी एक ऐसी आदिवासी महिला के रुप में उभरकर सामने आई है, जो अनेक पुरुषों द्वारा बलात्कार किए जाने पर भी अपने जीवन की सार्थकता को बनाए हुए है। इसी दौरान उसके पेट में पल रहे अंश पर भी आदिवासी समाज में सवाल उठाए गए की आखिर ये बच्चा सोनारा किसका, परंतु रंगेनी के पास इसका कोई जवाब नहीं होता। "जो कुछ रंगेनी के साथ बीता था। वह किसी औरत के लिए बेहयाई की बात थी। अपनी मरजी से जो किसीके साथ सो लेती हैं आदिवासिनें। कोई खराब नहीं मानता इसे। बेच तिवारी या साह के साथ कहीं खेत-खलिहान में सो लेना तो बहोदुरी मानी जाती है, पर कोई जोर-जबर से किसी को पटक कर चढ बौठे, तो.....? किसी आदिवासिन के मन के खिलाफ कोई उसकी जाँघ उघार दे.....? छि.....! किसी को बताने लायक तो क्या, कोई जान भी ले तो डूब मरने जोग बात.....!"1 रंगेनी ने इन सबके बावजूद अपने बेटे सोनारा को पाला।

संजीव जो गजलीठोरी में शिक्षक बनकर आया है। ये ईमानदार और संघर्षशील इंसान है। जब संजीव गजलीठोरी में आता है साहू बनिया लोगों में अफवाह फैला देता कि नया मास्टर एक कम्युनिस्ट है और लोग उसकी बातों में आ जाते हैं। इन सब बातों के प्रभावस्वरुप गाँव में उससे कोई बात नहीं करता है। संजीव पूरे गाँव में घूमते है पर विद्यालय का कहीं पता नहीं चलता है। विद्यालय ढूँढते- ढूँढते रात हो जाती है तो, संजीव गाँव में ही किसी के घर पर शरण लेने की सोचता है, परंतु सभी गाँव वाले अपने दरवाजे बंद कर लेते है, अंत में रंगेनी की झोपडी में उसे आसरा मिलता है।

संजीव को स्पीड परियोजना के तहत् शिक्षक नियुक्त किया जाता है। "स्पीड यानी स्टेट प्रोग्राम फॉर एलीमेंट्री एजूकेशन डेवलपमेंट। यह एक ऐसी संस्था है जिसे जापान, स्वीडन और आस्ट्रेलिया की सरकारों से करोडो रुपये मुहैया हो रहे हैं, ताकि बिहार और झारखंड को शिक्षित किया जा सके। परंतु स्पीड की मुख्य चिंता सुदूर देहात ही हैं, जहाँ शिक्षा जितनी आवश्यक है उतनी दुर्लभ

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

और अनुपलब्ध होती है।"2 परंतु गजलीठोरी में विद्यालय कागजों पर चलता है। वास्तव में यहाँ कोई विद्यालय नहीं होता। संजीव यहाँ के लोगों को जाग्रत करता है तथा पढने के लिए प्रेरित करता है। धीरे-धीरे वह एक विद्यालय खोलने में सफल हो जाते है। बेच तिवारी और साहू लोग नहीं चाहते है कि आदिवासी पढ-लिखकर आगे बढे क्योंकि इससे उनको ही नुकसान होना था, इसलिए वे संजीव की हत्या करवाते है।

उपन्यास में सरकारी योजनाओं के बारे में बताया गया है। जो बनाई तो बहुत जाती है लेकिन उनका क्रियान्वयन नहीं किया जाता है। "आजादी के बाद आदिवासियों के कल्याण की सैकड़ों योजनाएँ बनी है उनके क्रियान्वयन का क्या हुआ? आबंटित राशिका दस प्रतिशत भी देश के आदिवासियों तक नहीं पहुँच रहा। कई योजनाएँ कागज पर चलती रहती है। कई योजनाएँ तो फाइलों की कब्र में ही दफन हो गयी जैसे कि यह प्राथमिक विद्यालय गजलीठोरी।"3

संजीव गजलीठोरी में प्राथमिक विद्यालय खुलवाने के लिए 'स्पीट' के मुख्यालय में शिकायत पत्र और स्मरणार्थ पत्र लिखते है और अन्त में उनकी मेहनत रंग लाती है। "गजलीठोरी में 'पायलट प्रोजेक्ट' की अनियमितताओं की जाँच हेतु 'स्पीट' ने एक उच्चस्तरीय जाँच समिति गठित कर दी है। संजीव को लिखित सूचना भी मिल चुकी है किसी भी दिन दो सदस्यीय जाँच दल गजलीठोरी के दौरे पर आने वाला है। आखिरकार इस मामले पर ध्यान आकृष्ट करने में कामयाब रहे संजीव। गजलीठोरी आने का मुख्य लक्ष्य यही तो था....विद्यालय, सो पूरा होता नजर आने लगा है....."4 आखिरकार संजीव विद्यालय खुलवाने में सफल हो जाते है।

इस उपन्यास में लोकजीवन एक सजीव चित्रण भी किया गया है। आदिवासियों के लोकगीत, लोकपर्व, लोककथाएँ, धार्मिक विश्वास आदि का वर्णन किया गया है। आदिवासियों के जनीशिकार पर्व का भी उल्लेख हुआ है। "आदिवासी समाज में हर बारहवें वर्ष आयोजित होता है। 'जनीशिकार' का कार्यक्रम, उराँव समाज की सिनगी दाई और कैली दाई-दो वीर स्त्रियों की स्मृति को सुरक्षित रखने और अपनी महिलाओं के भदाने साहब के साथ मर्दो से जुझने के इतिहास को संरक्षित रखने का त्यौहार है। 'जनीशिकार' शिकार का ऐसा आयोजन जिसमें जननियाँ मर्दो का वेष धारण कर शिकार पर निकलती हैं साथ कोई पुरुष नहीं होता है।"5 इस तरह स्त्रियाँ ये पर्व मनाती थी।

मुण्डा आदिवासियों में आस्था होती है, जिससे वे अपनी परम्पराएँ जीवित रखते है। "बरगद की बरोहों की भाँति वनवासियों के भीतर धँसी है ढेरो आदिम परम्पराएँ....यह सार्थक आस्थाएँ ही तो थी जिन्होने सैंकडों कबीलाई युध्द जीते। शाश्वत विश्वासों के दम पर ही इन वनपुत्रों न रच लिये है अनेक जंगली मिथक। अनन्त अरण्य गाथाएँ। बेशक इनमें से अधिकांश को अन्धविश्वासों के खाते में ही डाला जाता रहेगा, पर किन्ही आस्थाओ का मखौल उडाकर आस्थावान के मानस को नहीं बदला जा सकता किसी के विश्वासों की मजाक बनाकर उसकी चेतना को माँजना-धोना असम्भव है। यह तो तभी सम्भव है जब आस्थावान की आस्था और विश्वास को धीरे-धीरे सार्थक चिन्तन और वौज्ञानिक दृष्टिकोण की ओर झुकने को विवश कर दिया जाए। एक तक सोच निर्मित की जाय और इस दीर्घकालीन प्रक्रिया में पूरे धौर्य और सावधानि की जरुरत होती है।"6

इसमें आदिवासियों को खान-पान के बारे में पता है लेकिन स्वाद के बारे में पता नहीं था। गजलीठोरी जैसे न जाने ऐसे कितने आदिवासी गाँव है जो जनगणना में आते ही नहीं है। अगर है भी तो या तो उनके नाम गलत है या सिर्फ कागजों तक सीमित है। संजीव जब जनगणना कार्यालय पहूँचे तो उन्होंने देखा- "जनगणना के आकडों में 'गजलीठोरी' नामक एक गाँव का उल्लेख था। जहाँ पर तीस घर और सताइस परिवारों के आँकडे दर्ज थे। फर्जी आँकडे, गाँव का नाम तक ठीक नही था।"7 जबकि गजलीठोरी में मुश्किल से पन्द्रह परिवार थे इन्ही फर्जी सूचनाओं के आधार पर सरकार लाखों रुपये आदिवासियों के उपर खर्च कर देती है और वर्चस्व में बैठे लोग मिलकर उनके विकास के नाम पर आने वाले रुपये को हजम कर जाते है।

राकेश कुमार सिंह आदिवासियों के जीवन को प्रभावित करने वाली उन सभी समस्याओं को रचना के माध्यम से रेखांकित करते हुए बताते हैं कि इस शोषणकारी व्यवस्था में आदिवासी समुदाय एक गेंद की भांति हो गया है। समाज का हर तबका केवल और केवल इस समाज का इस्तेमाल अपने फायदे के लिए कर उसकी हवा निकालकर आदिवासियों की अस्मिता और अस्तित्वहीन बनाना चाहता है। विकास के नाम पर केवल आदिवासियों का अस्तित्व समाप्त किया जा रहा है। इसी अस्मिता आधरित सवाल को हो यह उपन्यास उठाता है।

DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

संदर्भ ग्रंथ
1) राकेश कुमार सिंह, पठार पर कोहरा, भारतीय ज्ञानपीठ, पृ. क्र. 32
2) राकेश कुमार सिंह, पठार पर कोहरा, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, नयी दिल्ली, पृ. क्र. 59
3) वही पृ. क्र. 137
4) वही पृ. क्र. 226
5) वही पृ. क्र. 65
6) वही पृ. क्र. 142
7) वही पृ. क्र. 131

AMRJ

DHULE

Scanned with CamScanner

2021 179

International Journal of Engineering, Management and Humanities (IJEMH)
Volume 2, Issue 4, pp: 63-66 www.ijemh.com

Review of Literature of Geo- Health Issues in Tribal Areas of 21 Century

[1]Mr. J. D. Wetal
Research Scholar, Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College, Dhule, Jalgaon, Maharashtra

[2]Dr. D. S. Suryawanshi
Research Supervisor, Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College, Dhule, Jalgaon, Maharashtra

[3]Dr. B. S. Patil
Research Supervisor, Department of Geography
SJMSM's Arts& Commerce, Senior College, Khapar Nandurbar, Maharashtra.

Date of Submission: 26-06-2021 Date of Acceptance: 08-07-2021

ABSTRACT:
The majority of tribal community live in hilly and rural hamlets areas, desert areas, or forested where illiteracy, malnutrition, challenging physical circumstances, poor access to potable water and a lack of personal hygiene and sanitation make them more vulnerable to sickness. Charaka, a notable ayurvedic physician, said. "Health is vital for man's ethical, creative, material, and spiritual advancement." (**Lal, B. (2021).** "A person's whole physical, mental, and social well-being, not only the absence of illness or infirmity," says the dictionary. According to WHO (1948).Tribal people had more severe and long-lasting diseases, with women and children being the most susceptible. The major concept of healthcare is to offer comprehensive health services, to safeguard everyone's physical, social, and mental health, to reduce mortality rates, to enhance man's life expectancy, and to promote social development in a balanced manner. The appropriate administration and management of health personnel have an impact on the growth of healthcare institutions. Adequacy, availability, accessibility, affordability, and feasibility are all qualities of an effective healthcare system.

KEY WORDS: Tribe, Health Care, Health Issues, Health Status, Health Burden.

I. INTRODUCTION:

Around 104 million tribal people live in India. They make approximately 8.6% of India's population, reside in 705 tribes, and face severe marginalization and discrimination. There are 47 tribes or tribal groupings in Maharashtra. Some of the largest tribal tribes are the Bhils, Gonds, Mahadeo-Kolis, Pawras, Thakurs, and Warlis. Three tribal tribes, Katkari (Kathodi), Maria Gond, and Kolam, are critically endangered (or primitive).In terms of numerical strength, settlement history, geographic location and subsistence practices, natural resource availability, language, culture, human development, political empowerment, and developmental aims, tribal groups differ. Tribal people are not just socioeconomically inferior to the rest of India, but they also face a plethora of structural inequalities, the most prominent of which is healthcare access.

While officials seem to agree that tribal populations have low health and limited access to healthcare, there are currently no comprehensive policies in place to address this need, and no accurate statistics on tribal health. In India, tribal healthcare is frequently included in the category of rural healthcare. The idea that tribal people's issues and requirements are the same as rural people is false; topography, environment, social structures, and culture all contribute to tribal groups having their own set of healthcare demands. For the preservation and development of indigenous groups, the Panchsheel principles and the PESA legislation are used. Regardless of these regulatory safeguards, tribe elected representatives routinely raise the issue of inadequate health and health services.

According to several media accounts, indigenous populations continue to be harmed by a lack of infrastructure, development facilities, and services. Malnutrition, child mortality, and illnesses

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

International Journal of Engineering, Management and Humanities (IJEMH)
Volume 2, Issue 4, pp: 63-66 www.ijemh.com

like as malaria are also very prevalent in these locations. Furthermore, each tribe or tribal group is an endogamous entity with minimal contact with neighbouring tribes or the broader population.

II. OBJECTIVES:

The following are the objective of the study:

1. To collect the review literature of tribal healthcare services
2. To review the status of geo-health issues in tribal areas
3. To search the tribal health problems and its burden

III. METHODS:

The aim of the study is to consolidate and interpret current research on tribal health concerns. This database was searched using the terms "tribal geo-health," "tribal geo-health Status," and "geo-health care Services."This study gathered a large number of articles that had previously appeared in a range of research journals, books, and other academic publications. Literature from the years 2000 to 2019 that is accessible on the internet database. A researcher has to follow a systematic method of inquiry to understand the phenomenon under study or observation. Therefore, keeping this thing in mind, a systematic method of reviewing the literature available has conducted. A survey of available literature on tribal health and its correlates was considered, and systematic analyses of the same were conducted in a scientific manner.

IV. DISCUSSION:

In every discipline, a literature review is an important aspect of the research process. The reasons for this are that it assists the researcher in determining the current trend in a specific field of study and guiding him in his research on how to continue in his fields of study. This scholar has put in effort in doing a literature review. The review of literature provides an overview of the many studies that have been undertaken in relation to the study subject chosen, which is the viewpoint of geo-health concerns in tribal communities. **Syed Azizur Rahman, Tara, Kielmann, Barbara McPake, and Charles Normand**. The researchers wanted to learn more about the context, reasoning, and choices that people make while seeking healthcare in Bangladesh's hill tribal communities. He was particularly interested in learning about the hill tribes' health knowledge, practices, and attitudes; examining the availability of service facilities; learning about the perspectives of informal care providers (also known as Baddya); assessing the factors affecting the tribal population's health status and access to health services; and identifying the topographical, cultural, and social constraints that hampered access to health services. **S. L. Kate** In their paper, they mention that a key cause is the lack of health infrastructure to meet the tribal's' unique health demands. The mountainous tribal communities still have a noticeable dearth of maternity and child health facilities, and as a result, the tribal demographic situation is one of the high maternal, infant death rates and high fertility.

Raju K.C., Anup L Kharde In tribal communities, use was low due to a variety of factors including physical, economic, technological, psychological, and socio-cultural limitation Non-use of prenatal and delivery care services, as well as low socioeconomic status of the patients, are strongly linked to maternal complications and poor perinatal outcomes. The tribes have higher rates of maternal, baby, and child mortality. **Ravi Duggal, T. R. Dilip, Prashant Raymus (2005)** "Health and healthcare in Maharashtra" In terms of income, industry, urbanization, female literacy, and infant survival, Maharashtra is one of the most progressed states in the nation.

Other patterns suggest that improvements in inputs have had a significant influence on overall results. Public health services continue to play a leading role in preventative care, which has been crucial to overall gains in health outcomes.

Upadhye R. Misra (2013) The health status of Orissa's tribes presents a colourful mosaic of varied communicable and non-communicable ailments, in accordance with the state's socio-economic development. Poverty, illiteracy, malnutrition, a lack of safe drinking water and sanitary conditions, insufficient maternity and child health care, low coverage of government health and nutritional programs, and other factors all contribute to the tribal tribes' poor health in Orissa. **B. Suresh Lal (2006)** The present research looks on the tribal's health in the Warangal district of Andhra Pradesh, India, in connection to their environment, sanitary conditions, health habits, age at marriage, delivery mode, medical care during pregnancy, and use of medical services. According to the data, anaemia, diarrhoea, TB, malaria, jaundice, iodine deficiency, and micronutrient deficiencies affect the majority of indigenous people. Among the reasons include a lack of hygienic conditions, open defecation of excreta, alcohol and cigarette misuse, traditional based therapy, and a lack of awareness. **Salil Basu (2007).** The pattern of death and morbidity among India's tribes was investigated.

Poor hygiene, parasite burden, matting pattern, preferred matting alliances, health-seeking behaviour, dietary pattern, and other variables

DHULE

Scanned with CamScanner

contribute to the spread of illnesses. TB, Leprosy, Malaria, Yaws, and other infectious illnesses are common among the indigenous people. Sexually transmitted illnesses, especially infections of the female genital tract, are quite common. Malnutrition and anaemia are also common occurrences. **Veena Bhasin (2007)** has provided thorough information on the health condition and healthcare services available to Rajasthan's indigenous people. The researchers discovered that culture has a significant effect in illnesses and health difficulties among Rajasthan's tribes. Home cures, poor health therapy, and beliefs are all based on traditional health problems and expertise. Traditional health practitioners (Bhopa, Devala) and traditional herbalists (Jaankar/Jaangar) are sought for medicinal assistance. Except for a few tribes, enormous distances between health care institutions and weak communication facilities drove individuals to seek home treatment, according to his writings. Rajasthani tribes are known for their use of alcohol and drugs. Bronchial irritation, loss of life owing to accidents, and possibly cognitive impairments are the most probable consequences. The rates of infant and child mortality have been shown to be quite high. Women's health has been shown to be more prone to illnesses as a result of research. Sexual infection and accompanying disorders are unknown to them.

B. Suresh Lal (2011) According to the findings, common ailments such as general fever, malaria, typhoid, diarrhoea, anaemia, and jaundice are more prevalent in tribal regions. **Manish Mishra (2012** In his paper, he plainly states that today's tribes, particularly those exposed to the outside world, are no longer reliant on traditional treatment procedures for the majority of ailments. He remarked that they are still reliant on the older system solely for snake bites, which are quite infrequent. Villagers' reliance on state-run health management systems like as PHC and CHC has expanded dramatically, according to him. CHC's many activities and initiatives are well-received in tribal regions.PHC is in a predicament that is analogous in some ways. This finding is supported by the growing number of patients who have enrolled for treatment at both centres. Among addition, a number of CHC-managed projects are particularly popular in tribal settlements.

Kisan Algur, Ajay Gawari and Kishor Mohan (2017) The analysis for this research was carried out with the use of descriptive data based on the Indian census (2001 and 2011).The research found that tribal people lead in terms of general sex ratio and child sex ratio when compared to non-tribal people, while non-tribal people lead in terms of literacy when compared to tribal people in all Nasik district sub-districts. When compared to non-tribal's, tribal's have a higher percentage of work involvement. **Borse- (2017).** He analyzed the current level of healthcare services in the study area in their work on the comparison of development of government healthcare facilities in tribal and non-tribal regions of Nasik district (Maharashtra) India. He discovered that government healthcare services are not properly spread in Nasik district's tribal regions.

Dandub Palzor Negi (2019) He seeks to analyze the tribal community's health situation, as well as their character and beliefs about healthcare, in his paper. Review of the existing literature on India's tribal health situation and status. A review is carried out in order to have a better understanding of the state of tribal communities' health and challenges at large. The analysis of literature reveals that tribes, their health status, and facilities are really deplorable, and that they need a systematic policy intervention to assess and remedy the health conditions of the most vulnerable people. **S Sathiyanarayanan, Logaraj Muthunarayanan, TA Devapartha sarathy- (2019)** Malnutrition has been a prominent subject of health research among Indian tribes. The globe is in the midst of an epidemiological shift, with non-communicable illnesses gaining ground on communicable illnesses not just globally, but also within tribal populations.

V. CONCLUSION:

The tribal's health-care system, which is only found and practiced among India's tribes, is a serious concern, not just because of its harshness or poor status, but also because of its exclusivity. Culture, including the concept of geo-health and sickness, is especially significant in determining the framework of any community's social life. Because of tribal culture and their belief in certain things, the concept of geo-health and sickness is both interesting and a source of much concern and interest. Tribal people have a very close and personal relationship with their environment. They are more prone to believe in supernatural creatures such as Gods or Goddesses because of their intimate links to the natural world. As a consequence, they believe in a supernatural force as well as physical causes that influence health and disease.

The evil eye, ill-spirit, ancestor's spirit, and natural reasons are all said to be factors in a person's poor health. The healing of a sick spirit or an ancestor's spirit has become an essential part of tribal medicine. They used to go to the local medicine men or traditional healers for any little or major health difficulties. Although the tribal population as a whole

DHULE

Scanned with CamScanner

has come a long way in terms of reshaping and mainstreaming, several government development programs have had a significant impact on the traditional system of medicine among the tribes. Traditional wisdom is abundant in India, particularly in the fields of health and medicine.

REFERENCES

[1]. **Ali. A, (1992)** Nutrition in State of India"s Health (ed. Alok Mukhopadhya), Voluntary Health Association of India, New Delhi.

[2]. **Anjali, Dash** (2013).Relates to Tribal Education and Health: Evidence from Rural Odisha, India. International Research Journal of Social Sciences, 2(11).11-16.

[3]. **Balgir R.S. (2004)**. Healthcare strategies, genetic load, and prevention of haemoglobin pathies in tribal communities in India. South Asian Anthropologist. Vol. 4: pp 189-198.

[4]. **Balgir, R.S. (2006).**Tribal Health Problems, Diseases Burden and Ameliorative Challenges in Tribal Communities with special emphasis on Tribes of Orissa. Tribal Health: Proceedings of National Symposium. Regional Medical Research Centre for Tribal's, Indian Council of Medical Research. 161-176.

[5]. **Balgir, R.S. (2011).** Genetic Disease Burden, Nutrition and Determinants of Tribal Health Care in Chhattisgarh State of Central-East India: A Status Paper. Online Journal of Health and Allied Sciences.10(1).1-7.

[6]. **Basu, Salil. (2007).** Socio-Cultural and Environmental Perspectives on Morbidity and Mortality pattern of the Scheduled Tribes.Tribal Health Bulletin, Vol. 13(1&2), 1-13.

[7]. **Bhasin M.K, Walter H. (2001)**. Genetics of castes and tribes of India.Delhi: Kamla-Raj Enterprises. pp. 26-78.

[8]. **Indian Council of Medical Research.(2003).** Health Status of Primitive Tribes of Orissa. ICMR Bulletin, Vol. 33(10), 1-8.

[9]. **Kate SL.** Health problems of tribal population groups from the state of Maharashtra. Indian J Med Sci. 2001 Feb;55(2):99-108. PMID: 11482164.

[10]. **Lal, B. (2021).** Impact of Globalization on Socioeconomic and Health Conditions a Quantitative Study of Adivasis. European Journal of Humanities and Social Sciences, 1, 1-5.

[11]. **Negi, D.P. & Singh, Monica Munjial (2018).** Tribal Health and Health Care Beliefs in India: A Systematic Review. International Journal of Research in Social Sciences, 8.5(1).219-226.

[12]. **Pandey Neelanjana.** Perceived barriers to Utilization of Maternal Health and child Health Services: Qualitative insight from Rural Uttar Pradesh, India. International Institute for population sciences, Mumbai India

[13]. **Rahman, S. A., Kielmann, T., McPake, B. & Normand, C. (2012).** Healthcare-seeking Behaviour among the Tribal People of Bangladesh: Can the Current Health System Really Meet Their Needs? JOURNAL OF HEALTH POPULATION AND NUTRITION, 30(3), pp. 353-365. doi:10.3329/jhpn.v30i3.12299

[14]. **Rao, Sujata K. (1998).** Health Care Services in Tribal Areas of Andhra Pradesh: A Public Policy Perspective. Economic and Political Weekly, 481-486.

[15]. **Singh K.** Anthropology Development and Nation Building.: Concept Publishing Company. New Delhi pp. 211-220.

[16]. **Srinivasan S. (1987)**. Healthcare in rural India: Problems and challenges. In: Kalla AK and

[17]. **Upadhyay, R., Misra, P., Chellaiyan, V., Das, T., Adhikary, M., Chinnakali, P., Yadav, K., & Sinha, S. (2013).** Burden of diabetes mellitus and pre-diabetes in tribal population of India: a systematic review. Diabetes research and clinical practice, 102 1, 1-7.

Jaywardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior ... DHULE

Scanned with CamScanner

www.ijcrt.org © 2021 IJCRT | Volume 9, Issue 7 July 2021 | ISSN: 2320-2882

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

HEALTH CARE SERVICES IN TRIBAL TEHSILS OF NASHIK DISTRICT

[1]Mr. J. D. Wetal
Research Scholar, Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College, Dhule, Jalgaon, Maharashtra

[2]Dr. D. S. Suryawanshi
Research Supervisor, Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College, Dhule, Jalgaon, Maharashtra

[3]Dr. B. S. Patil
Research Supervisor, Department of Geography
SJMSM's Arts& Commerce, Senior College, Khapar Nandurbar, Maharashtra.

Abstract-

With 8.6% of the tribal population, India considers it impossible to cross the health-care divide between the tribal and non-tribal communities. The tribal community faces a lot of problems due to its vulnerability and deprived status, with numerous aspects in which health is one of the important issues that makes them more vulnerable and deprived. Tribal wellbeing over a span of time is in a state of on-going dialogue and deliberation. A more commonly recognised reality is the tribal and their cultural context of disease and wellbeing. Tribal health problems, disease burden and ameliorative challenges in tribal area in specific, tribal societies in overall and primeval tribal groups are particularly vulnerable to disease. They still may not have the requisite access to basic health services. Secondary data is collected on various aspects health care services are collected from Socio-economic abstract of Nashik district, from 1981 to 2019. Tribal, irrespective of their regions or sects, obey those cultural norms related to their well-being and disease throughout the length and breadth of India. The current paper aims to illustrate the different aspects of the tribal health and health care services available in the study areas.

Key Words-Tribal, Health, Health care, Health services, Patients

I. Introduction-

Health system in India- opportunities and challenges for improvements, the Indian health system is at a crucial stage, the felt. They emphasised the need to develop healthcare facilities, especially for the vulnerable, which are sensitive to community needs (**Ramani and Mavlankar 2005**). Orthodox, conservative and under-privileged persons are Indian tribal. They are socially and culturally poorer and also living in an agricultural economy and generalised backwardness under abject poverty. This is due to their poor health, and is a source of suffering and a result of it. Inequality of the health system and the radical insecurity of the masses are the main barriers to good health. Illness decreases the potential to learn, decreases productivity, revenue and investment, leading to low quality life and thereby continuing poverty. The congregation has no basic care services and a greater number of tribal residents living below the poverty line. For their safety, there's an immediate need to work on them. Given the budgetary provision of public money ratings for their schooling and well-being, inability to wipe out the race due to perpetually polluted and harmful diseases existing in the whole tribal areas due to inaccessibility of timely medicinal assistance and government funded health care programmes.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com & Sc. ... DHULE

Scanned with CamScanner

II. Study Region:

Nashik district consist of 15 tehsils, namely Malegoan, Nandgaon,Nashik, Niphad, Peint, Baglan, Sinnar, Surgana, Trimbakeshwar, Chandwad, Devala, Dindori, Igatpuri, Kalwan, and Yevla. The main Sahyadrian range runs across north to south on the western portion of this district.Selbari range approximately forms the boundary between Nashik and Dhule districts. Nashik is located at an altitude of 600 meter above mean sea level. The study mainly emphasises to focus on tribal tehsils of Kalwan (20°29'25" N latitude and 74°01'35" E longitude),Dindori (20°12'00" N latitude and 73°49'59" E longitude), Peint (20°15'30" N latitude and 73°30'11" E longitudes), Surgana (20°34'12" N latitude and 73°37'12" E longitude) and Trimbakeshwar (19°55'56" N latitude and 73°31'51" E longitudes) in Nashik district.

Location Map

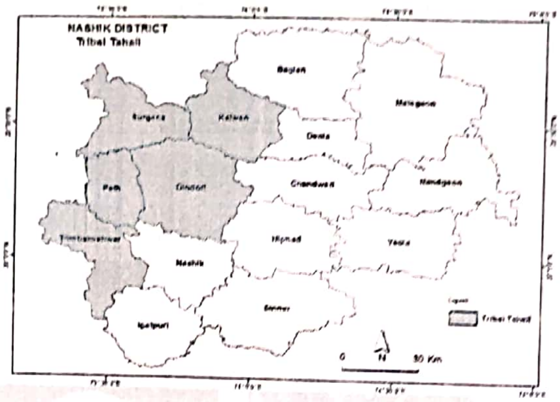

III. Objectives:

1) Find out the availability and adequacy of healthcare services in study areas.
2) To search cause analysis of healthcare services in tribal.
3) To develop and improve the framework of healthcare service for tribal population.

IV. Methodology& Data Analysis:

The Tehsil is taken as a unit to determine the level of healthcare facilities in the field of research. Tehsil has a Schedule Tribe (ST) population known as a tribal tehsil for more than 50% of its total population. This criterion derived from the direction given by Government of India, in 1975-76 the villages where more than 50 Percent of the population is tribal, were constituted into Integrated Tribal Development Projects (ITPT). The current research is based on a secondary data source. Secondary data is collected from the Nasik district socio-economic abstract **(1981, 1991, 2001, 2011 and 2019)**, Handbook of Nashik District Census, District Gazetteers, numerous internet sources. Data has been analysed on the basis of population norms and make tabulation with graph and diagrams of tribal health services availability with in their areas are also examined.

V. Discussion

Health care services in Tribal Areas of Andhra Pradesh, in this research lack of shelter, inadequate infrastructure, large-scale absences and shortages, poorly educated and unskilled staff are the reasons for poor health services, which in turn contribute to poor tribal health in the region. **(Rao K. Sujata, 1998)**. There is a consensus that tribal people's welfare problems are rather abysmal. This state of health is further exacerbated by the remoteness of the regions which is further aggravated and nuanced by inaccessibility. Much of India's tribes live in hilly terrain where it is difficult to access health care centres or systems and it is automatically impossible for health care staff and systems to reach them. The wellbeing of any group can be recognised from the accessibility of the health care system and services within the limits of its coverage.

Health Services:

The tribal health care system operates heavily in the magical-religious health care system. It is apparent from the multiple surveys that the health care system is heavily dependent on the conventional health care system in the tribal regions. Tribal people have their own medicine and health care system based on their own understanding of herbs and shrubs and the conventional system of diagnosis and treatment, such as Adhane (traditional medicine man), if the same is the same. Health care system in India, the health care system in tribal areas was also investigated **(Murthy 2011)**. It is noted that the overall health services for the tribal

DHULE

Scanned with CamScanner

villagers are vital for vector-prone and water-prone diseases to be tested and eradicated. In the tribal areas, services can be built in order to draw 100% of hospital deliveries.

Table No. 01: Government Health Services in the Tribal Area

Decade	Hospitals	Dispensaries	Maternity Home	Primary Health Centres	Sub-Primary Health Centres	Doctors	Nurses	Beds
1981	04	12	2	8	17	43	95	85
1991	9	13	24	26	31	66	108	616
2001	11	17	44	39	45	90	294	1055
2011	9	1	85	38	67	139	377	624
2019	9	0	0	39	217	145	467	947

Source: Socio-economic abstract of Nashik District, from 1981 to 2019.

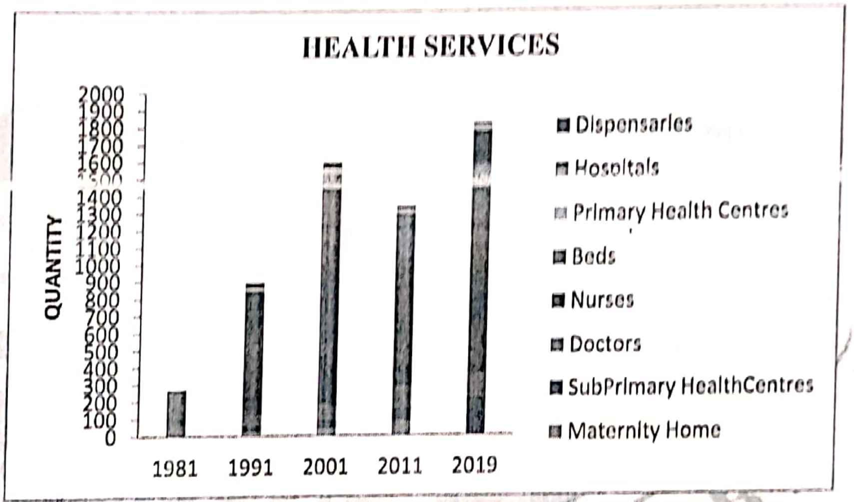

Fig. No. 1 Government Health Services in the Tribal Area (1981-2019)

Table 1& graph applies to the various health facilities offered at various levels by the government. Tribal tehsil has been found to make remarkable improvement in many facilities. The proportion of PHC is higher in tribal areas. New tribal tehsil systems have been successfully introduced. The members of the Maharashtra Local Assembly of this region are very involved in providing continuous health and other facilities in this area. The growth in the number of doctors increases in each decade; number of nurse's increases in each decade and beds is also increase in tribal Tehsil. In the tribal area, the number of dispensaries declined after 2001 many dispensaries were turned into PHCs and hospitals. From this table, the rise and decreases in PHC can be clearly observed in 2011, there were 38 Primary health centres, according to the table, during the study period, the number of PHC, primary health sub centres, doctors, nurses, and the beds have been raising.

In overall health care services such as hospitals, dispensaries and maternity home are observed to be decreased in tribal areas where as a positive thing is that this share increases the number of P.H.C., number of SPHCs , Number of doctors, nurses and number of beds. For Doctors, beds, nurses and no P.H.C. and PHCs this rise is significant. It is apparent that the situation was very worst in 1981, so change is obviously defined. In the case of primary health centres, the tribal people requirements help to raise the volume of primary health centres in the tribal region. (1 P.H.C for per 20000 population in tribal region and 30000 in case of other population, mainly rural)

The positive improvement in the development process has been shown in Dindori tribal tehsil. Dindori Tehsil is situated close to Nashik Tehsil, making it easier to execute government schemes. In the growth of health care services in Dindori, the fringe influence of Nashik Urban Center is also having a positive impact. In its states, just 1 out of 5 Tribal Tehsil indicates progress (for study Peth, Surgana, Kalawan, Dindori and Trimbakeshwar) . After 40 years of attempts, the other four tribal tehsils remain in the

Scanned with CamScanner

similar low development group. These four tehsils are away far from the Nashik Tahsil. The facilities for transportation and correspondence remained not as strong as those of Dindori. The hilly area is distinguished by Tribal Tehsil such as Peth, Surgana, Trambak and Kalwan. Political reasons largely affect the decisions on the creation of government healthcare facilities.

Patients:

Reproductive health behaviour of the Nocte women in Arunachal Pradesh,the tribal believe in conventional ways of healing the ailments, it said. First of all, traditional healers are consulted for therapy and then for other medical attention. He also concluded that while traditional customs, traditions, values, and behaviours, as well as disease diagnosis and care **(R.K Kar 1993)**.

Table No. 02 : The Number of Patients

Decade	Indoor Patient			Outdoor Patient		
	Male	Female	Child	Male	Female	Child
1981	392	468	780	7675	1741	1476
1991	212	396	114	3000	4500	3600
2001	7384	12350	6522	10956	10045	17462
2011	9580	7890	1683	24924	11990	22659
2019	20826	42239	16370	31092	46508	26615

Source: Socio-economic abstract of Nashik District, from 1981 to 2019.

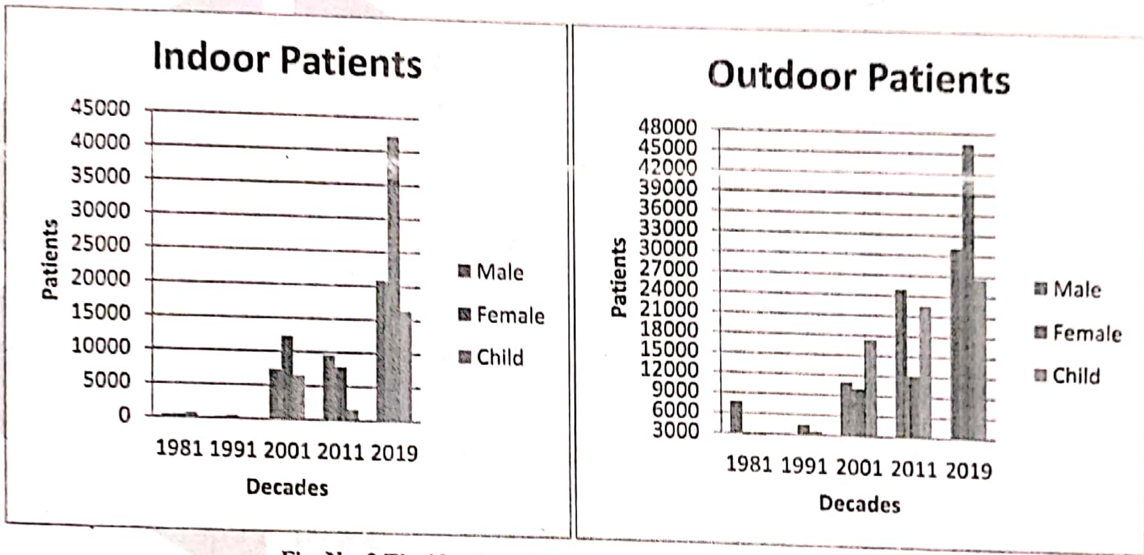

Fig. No. 2 The Number of Indoor and Outdoor Patients (1981-2019)

The number of patients who have benefited from medical services, such as indoor and outdoor patients, is shown in Table 4 during the study period. Compared to the outdoor patient services, the gain of internal facilities was much smaller. It is also known that the number of patients accessing medical services is continuously dropping due to individuals in private hospitals and the new facilities offered there.

VI. Conclusions:

The rise in public health care services have impressive, but unequal in the study duration. In the case of PHC, nurses and beds and even physicians, this growth is faster in tribal areas. There is a substantial decline in the number of clinics, maternity homes and pharmacies, as these have been moved to either PHC or hospitals. The number of PHCs in the tribal area is dramatically rising Dindori, tehsil has made tremendous strides in developing health care facilities are not retained in the field of research, but health facilities are according to standards in few situations. The number of patients who have benefited from medical services, such as indoor and outdoor patients compared to the outdoor patient services, the gain of internal facilities has much smaller. In its states, just 1 out of 5 tribal tehsil indicates progress (for study Peth, Surgana, Kalawan, Dindori and Trimbakeshwar). After 40 years of attempts, the other four tribal tehsil remain in the same low development group.

Scanned with CamScanner

VII. Findings: From the above discussion following findings can be derived:

1) It is found that the health services in this tribal region have almost improved. The number of doctors, nurses, physicians and beds saw a rise.
2) Lack of budget for medicine, lack of physical facilities in PHC centres, low income of tribal citizens, poor level of pure nutrition, lack of cooperation, low level of income and education have been observed in the study area.
3) The number of patients who have benefited from medical services, such as indoor and outdoor patients Compared to the outdoor patient services, the gain of internal facilities was much smaller.

VIII. Policy Measures-

1) The demographic criteria proposed by the (Bhore Committee or the National Health Plan 1983) for delayed health care services should be enforced. According to 2011 census the population Dindori tehsil has 315709 lakh and the specifications; Dindori tehsil requires 16 Primary health centres. as per rules, but it now has only 10 primary health centres as, so in the near future, more PHC should be built in this tribal tehsil.
2) According to 2011 census the population of Kalwan tehsil has 208362 and the specifications, Kalwan tehsil requires 10 P.H.C., but it currently has only 7 PHC as per norms, so in the near future, more PHC should be built in this tribal tahsil.
3) There is a need to expand the number of community centres, primary and sub-primary health centres and hospitals and the timely delivery of medications and supplies in order to enhance the public health services within the block.
4) Creating a structural framework for health and overall growth change, penetrating to the lowest level of settlements and incorporating the recipient group-initiated plans and acts
5) Few rural health centres do not have a medical director, and few do not live-in health centre areas. This can impact health care delivery at the rural or tribal level. By offering more benefits and services, physicians should be encouraged to operate in tribal areas.

Reference:

1. Balgir, R.S (2007): Tribal Health Problems, Disease Burden and Ameliorative Challenges in Tribal Communities with Special Emphasis on Tribes of Orissa. Jabalpur Regional Medical Research Centre for Tribal (ICMR), page No.161-176
2. Boro B, Saikia N (2020): A qualitative study of the barriers to utilizing healthcare services among the tribal population in Assamhttps://doi.org/10.1371/journal.pone.0240096
3. Borse, N. & Surywanshi D. S. (2017). Comparison of Development of Government Healthcare Facilities In Tribal And Non Tribal Region Of Nashik District (Maharashtra) India. International Journal in Management and Social Science, V(VII), 392–398.
4. Dandub Palzor Negi1, Dr. Monica Munjial Singh (2019): Tribal Health in India: A Need Fora Comprehensive Health Policy, International Journal of Health Sciences & Research (www.ijhsr.org), Vol.9; Issue: 3; March2019. (P. 301, 302)
5. Harshal T PandveTukaram K Pandve (2014): Primary healthcare system in India: Evolution and challenges. Year : 2013 | Volume: 1 | Issue Number: 3 | Page: 125-128
6. http://mahatribal.gov.in/htmldocs/tsparea.html
7. Kar, R.K: Reproductive Health Behavior of the Nocte Women in Arunachal Pradesh. Social Change. December 1993. 23(4). p.40-52.
8. Kumar M M, Pathak VK, Ruikar M. (2020): Tribal population in India: A public health challenge and road to future. J Family Med Prim Care. 2020;9(2):508-512. Published 2020 Feb 28. doi: 10.4103/jfmpc.jfmpc_992_19
9. Lal B. Suresh, (2011): Economic Analysis of Healthcare Services: A Study in Tribal Areas of Andhra Pradesh – India, International Journal of Health Management and Information (IJHMI) Volume 2, Number 2, pp. 119-131, ISSN: 2229-3108,
10. Murthy (2011): Health Care System in Tribal Areas – An Insight, With Reference to Andhra Pradesh State, India January 24, 2011). Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1747341
11. Powell-Jackson, T., Acharya, A., & Mills, A. (2013). An assessment of the quality of primary health care in India. Economic and Political Weekly, 48(19), 53–61.

Scanned with CamScanner

12. Ramani KV, Mavalankar D. Health system in India: opportunities and challenges for improvements. J Health Organ Manag. 2006;20(6):560-72. doi: 10.1108/14777260610702307. PMID: 17168107.
13. Rao, K Sujata (1998): Health care services in Tribal Areas of Andhra Pradesh: A public policy perspective, Economic and political weekly, 33(9), Feb 28-Mar. 6,
14. Salil Basu, (2000): Dimensions of Tribal Health in India, Health and Population, prospective and issues 23(2)
15. Satpathy, Maheswar, and Jagannatha Acharya. "Tribal Health and Wellbeing in Odisha-A Health Systems Communication Perspective." Mediascape in 21st Century-Emerging Perspectives, Rabindranath, M. Sharma, M. Mishra, R. Singh, N.K. Goswami, M.P., Murthy, K. and Tirkey, A.A (Eds.), Kanishka Publishing: New Delhi I (2018): 259–65.
16. Socio-Economic abstract of Nashik from 1981 to 2019.
17. Tukaram Vaijanathrao Powale (2015): A study of health care services in tribal area, www.epitomejournals.com, Vol. I, Issue V, September 2015, ISSN:2395-6968 (P. 3,11)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

181

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed
Journal No. 47100

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X, Issue - I
August - January - 2021-22
Marathi Part - III / Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

DHULE

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2021-22
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	Covid -१९ काळातील शेती क्षेत्राचे योगदान डॉ. अजय वासुदेव काटे	१-६
२	कोरोना काळातील भारताच्या बेरोजगारी दराचे अध्ययन प्रा. अंकुश रणजीत जाधव	७-११
३	कोरोना काळ आणि शैक्षणिक क्षेत्र प्रा. शशिकांत दिवाण भामरे भाविका सुपडू पाटील	१२-१८
४	Covid-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम आणि सरकारी उपाययोजना प्रा. दीपक भगवान पाटील	१९-२३
५	Covid-१९ नंतरचा भारत : एक उभरती अर्थव्यवस्था प्रभाकर वसंत पगार	२४-३१
६	कोविड -१९ काळातील बँक क्षेत्राचे आर्थिक व्यवहारांचे सूक्ष्म अध्ययन प्रा. शशिकांत दिवाण भामरे	३२-३७
७	कोविड -१९ चा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम प्रा. डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव	३८-४२
८	पाश्चिमात्य साहित्यातून कोकणातील बंदरे डॉ. विलास आत्माराम देऊलकर	४३-४६
९	कोव्हीड-१९ चा कलाक्षेत्रावर झालेला परिणाम प्रा. संगीता के. पवार	४७-४९
१०	कोविड -१९ आणि भारतीय परराष्ट्र धोरण प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	५०-५३
११	सहकारी बँक व्यवसाय आणि कोविड-१९ प्रा. के. एस. शिंदे	५४-५९
१२	कोरोना आणि भारतीय शेती : वास्तव आणि उपाययोजना डॉ. अमोल गोवर्धन सोनवले डॉ. बंडू जयसिंग कदम	६०-६५

Vidyawardhini College's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

१०. कोविड -१९ आणि भारतीय परराष्ट्र धोरण

प्र. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

कोविड-19 या विषाणूमुळे जगात परसलेली कोरोना नावाच्या महामारीमुळे गेल्या दोन वर्षात जगाला अनेक आरोग्य संकटाना समोरे जावे लागले आहे. परिणामी प्रादेशिक सीमांच्या पलीकडे असलेल्या आरोग्यविषयक परिस्थितीचा प्रत्येक देशांच्या सार्वजनिक आरोग्यावर निश्चितीच परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे वर्तमान परिस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य या विषयावर केंद्रीत परराष्ट्र संबंधांवर अधिक भर देण्यात आलेला दिसून येतो. वर्तमान काळात प्रत्येक राष्ट्र इतर राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करतांना व प्रस्थापित संबंधांना जोपासतांना आरोग्य या विषयाला अधिक प्राधान्य देतांना दिसतो. त्या अनुषंगाने वर्तमान भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा आधार आरोग्य हाच विषय आहे. कारण कोविड-19 नंतर निर्माण झालेल्या आरोग्य समस्यांना तोंड देतांना आरोग्य राजनयावर सर्व राष्ट्र भर दिलेला दिसून येतो. वर्तमान परिस्थितीत आरोग्य समस्यांचे निदान हे सर्व राष्ट्रांचे प्राथमिक राष्ट्रीय हित आहे. त्यादृष्टीने कोविड-19 आणि भारतीय परराष्ट्र धोरण या शोध निबंधाचे पुढील उद्देश ठरविण्यात आले आहेत.

1. भारतीय परराष्ट्र मंत्रालयाची आरोग्याच्या संदर्भात भूमिका अभ्यासणे
2. भारत व महासत्ता संबंध तपासणे
3. भारत व चीन यांचे संबंध तपासणे

कोविड-19 ची परिस्थिती ही कोणत्याही राष्ट्रासाठी संकटाची परिस्थिती आहे. मात्र ही परिस्थिती निर्माण केली गेली किंवा करण्यात आली, यावर आंतराष्ट्रीय स्तरावर खूप मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली. याच विषयावर चीन आणि अमेरिका एकमेकांसमोर उभे ठाकले. असा मतप्रवाह ही पुढे आला कि कोविड-19 हे एक बॉयलॉजिकल युध्द आहे. असे असले तरी प्रत्येक राष्ट्र कोविड-19 शी लढा देण्यासाठी आपापल्या क्षमतेने प्रयत्न करू लागला त्यात भारत ही एक होते व आहे. या परिस्थितीचा सर्वात जास्त परिणाम जर कोणत्या क्षेत्रावर झाला असेल तर तो क्षेत्र आहे धोरण निर्मिती, मग ते धोरण परराष्ट्र असो, आरोग्य असो किंव गृह असो. प्रत्येक राष्ट्राने स्वतःच्या निती व धोरणामध्ये अनेक बदल केले. भारताचा संदर्भ घेतला तर पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी या परिस्थितीला एक आव्हान म्हणून स्विकारले, त्यांनी या आरोग्यासंबंधी आलेल्या व्यत्यय किंवा अडचणींचा अर्थ निराशा न घेता एक नविन परिस्थिती व नविन तयारी, संधी म्हणून घेतला व भारतीय परराष्ट्र धोरणातून भारत कसा मजबूत देश म्हणून जगा समोर येईल याचे नविन मार्ग शोधण्यास सुरूवात केली. त्या अनुषंगाने आरोग्य केंद्रीत परराष्ट्र धोरणाची आखणी करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताला मजबूत करण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसते.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

1. भारतीय परराष्ट्र मंत्रालयाची आरोग्याच्या संदर्भात भूमिका

आरोग्य केंद्रीत परराष्ट्र धोरणात भारत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रमुख भूमिका बजावत आहे. कोविड-19 च्या या महामारीत आघाडी घेत कोविड-19 लसीकरणाचे डोस कॅरेबियनमधील बार्बाडोस आणि डोमिनिकला पाठवले. अमेरीकेला लागणाऱ्या औषधांचा पुरवठा भारताने केला. शेजारी राष्ट्रांना हवी असलेली मदत भारताने या संकट काळात करून कोविड-19 च्या परिस्थितीत परस्पर मदती शिवाय पर्याय नाही असा उदाहरण जगासमोर ठेवला. भारतीय एचडीआर ऑपरेशन्स, ज्यात सविस्तर नियोजन आणि कार्यक्षम अंमलबजावणीचा आवश्यकता आणि कठीण आंतर देशीय ऑपरेशन्स आहेत, त्या अंतर्गत मॉरिशस, मालदीव, कुवैत, कोमोरोस तसेच मिशन हिंदी महासागरासह मालदीव, मॉरिशस, मादागास्कर, कोमोरोस सह भारताने 150 राष्ट्रांना आरोग्य सेवा उत्पादने पुरवली.

आरोग्य संदर्भात भारताची भूमिका निरंतर सकारात्मक राहिली आहे. कोविड-19 या महामारीला तोंड देण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालयाने नविन वास्तवांना तोंड देण्यासाठी स्वतःला अनुकूल केले व आरोग्य, गृह मंत्रालयाशी समन्वय निर्माण करून एक डी नोडो व्हर्टिकल तयार केले आहे, ज्यामुळे एक कोविड सेल निर्माण होऊन कोविड संबंधीत कार्यांचे समन्वय साधाण्यासाठी 24*7 साठी तयार झाले. तसचे याच काळात भारताने वंदे भारत मिशन आयोजित केले, परिणामी मागणीनुसार वेगाने कार्यक्षमता वाढली व लॉक्डाऊन आणि लॉकडॉऊन नंतरच्या कालावधीत देशातंर्गत व देशाबाहेर 7 लक्षाहून अधिक लोकांच्या हालचाली सुलभ झाल्या.

2. भारत व महासत्ता संबंध

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे यश म्हणजे कोविड-19 च्या दुसऱ्या लाटेदरम्यान भारताला जगभरातील त्याच्या भागीदार देशांकडून व्यापक समर्थन आणि मदत मिळाली. हे सर्व घडले ते भारताने प्रथम लाटे 150 हून अधिक राष्ट्रांना केलेली मदत. दुसऱ्या लाटेत देशापुढे वैयकीय ऑक्सिजन, ऑक्सिजन सिलिंडर आणि कॉन्सेन्ट्रेटर्स, ऑक्सिजन प्लांट्स, औषधे आणि इतर उपकरणे यासारख्या महत्वाच्या वस्तूंचे आगमन आणि वितरण सुलभ झाले त्यामगील भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि राजनय हे महत्वाचे साधन होते. या काळात विशेष करून अमेरीका आणि रशिया या महासत्तांशी असलेल्या संबंधांमुळे भारताला दुसऱ्या लाटेशी योग्य ते तोंड देण्याचे सामर्थ्य मिळाले. रशिया आणि अमेरिकेमधील भारतीय दूतावासांनी प्रमुख लस उत्पाकांशी त्यांच्या लसींच्या खरेदी आणि संभाव्य स्थानिक निर्मिती बद्दल चर्चा करण्यास मदत झाली. लसींमध्ये जटिल पुरवठा साखळी असतात, त्यात ही भारताने मुत्सद्दी हस्तक्षेपाव्दारे पुरवाठ्यात व्यत्यय येऊ दिले नाही. हे सर्व भारताचे महासतांशी निर्माण झालेले सदभावनेच्या संबंधांतून शक्य झाले आहे. कोविड-19 च्या काळात भारतीय राजनयीक प्रक्रिया जटिल आणि अनिश्चित वातावरणाशी जुळवून घेत आहे, भारतीय मुत्सद्देगिरीत चपळता आणि लवचिकता असल्याने दोन्ही महासतांशी समानांतर संबंध

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with CamScanner

संबंध प्रस्थापित करून आरोग्य केंद्रीत समस्यांना योग्य ते तोंड देण्यास सामर्थ्य प्राप्त करण्याचे प्रयत्न होतांना दिसून येतात.

३. भारत आणि चीन संबंध

कोविड-19 च्या सुरूवातीस भारत आणि चीनचे संबंध बिघडले त्याच्या मागील कारण की कोरोना व्हायरस हे चीनमधूनच शेजारील राष्ट्रांमध्ये पसरले, हे ऐवढच कारण नव्हते तर कोरोनाच्या महामारी नंतर चीनची भूमिका भारतीय दृष्टीकोनातून संशयास्पद होती. चीनने कोरोना महामारीचा फायदा स्वतःच्यी प्रादेशिक शक्ती वाढविण्यासाठी घेतला. या काळात चीन व चीनी संस्थानी असुरक्षित भारतीय कंपन्यांचे अधिग्रहण करण्यास सुरूवात केली, भारताच्या शेजारील राष्ट्रांवर प्रभाव वाढविण्यास सुरूवात केली. सीमावादाचा प्रश्न पुन्हा वाढविला, प्रादेशिक नेतृत्वात अधिक प्रभावी दखल देण्यास सुरूवात केली. याचा उत्तर म्हणून भारताने सिमावादी देशांकडून थेट विदेशी गुंतवणूकीवर निर्बंध जाहीर केले व चीनच्या अनेक कंपन्यांवर निर्बंध लागू करून स्पष्टपणे विरोध नोंदविला. त्यातून परस्पर दबावातून भारत चीनचे संबंध तणावपूर्ण झाले. त्याचे उदाहरण म्हणजे लडाखमध्ये चीनची घुसखोरी होय. भारताने चीनी कंपन्यांवर लादले निर्बंध मागे घ्यावे म्हणून चीनने निर्माण केलेला सिमाप्रश्न यावरून भारत आणि चीनचे संबंध कठीण टप्प्यात आहे. त्यात ही दोन्ही राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि व्यापारी संबंधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक असल्याने दोन्ही राष्ट्रांचे संबंध बिघडल्यास आशियाकडे येत असलेली आर्थिक सत्ता ही धोक्यात येऊ शकते, त्यातून दोन्ही राष्ट्रांना नुकसान होईल. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र मंत्री एस. जयशंकर भारत-चीन संबंध पूर्ववत करण्याच्या प्रयत्नात दिसून येतात. त्यांच्या मते, 'चीनबरोबरचे संबंध अतिशय कठीण टप्प्यात जात आहेत, परंतु अलिकडच्या चर्चेमुळे देशातील कोविड-19 महामारी दरम्यान रसद प्रवाह कमी करण्याच्या दृष्टीने सकारात्मक परिणाम मिळाले आहेत.' भारत आणि चीनने एकत्र काम करणे हे परस्पर हिताचे आहे आणि त्याबाबत चीनचे परराष्ट्र मंत्री वांग यी हे ही सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून आहेत.

निष्कर्ष

एकंदरीत नव्या जागतिक संरचनेत व परिस्थितीत भारताला अधिक व्यापक भूमिका साकारण्याची संधी आलेली आहे. त्यासाठी भारताने आदर्शवादी संकल्पनेबरोबरच वास्तववादाची कास धरायण्यास सुरूवात केलेली दिसून येते. त्याचाच परिणाम आज भारतासोबत जगातील महासत्ता एकत्र आहेत. आज भारताने अमेरिका, रशिया आणि फ्रान्स सोबत समांतर संबंध प्रस्थापित केले आहेत. त्याचबरोबर खाडी राष्ट्रांशी संबंध सुधारतांना इस्राईलशी ही संबंधांची जपवणूक केलेली दिसते. आरोग्य केंद्रीत नविन राजनयामुळे जगातील 150 हून अधिक राष्ट्रां आपल्या जवळ करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो. चीनच्या आरोग्य आरोग्य सुविधापेक्षा भारताच्या आरोग्य सुविधांना शेजारील राष्ट्र प्राधान्य देतांना दिसतात व भारताने शेजारील धर्माचे पालन केले दिसते हे सुध्दा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे यश आहे. मात्र हे सर्व करत

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

182

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXXIV)324

September-2021

भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल

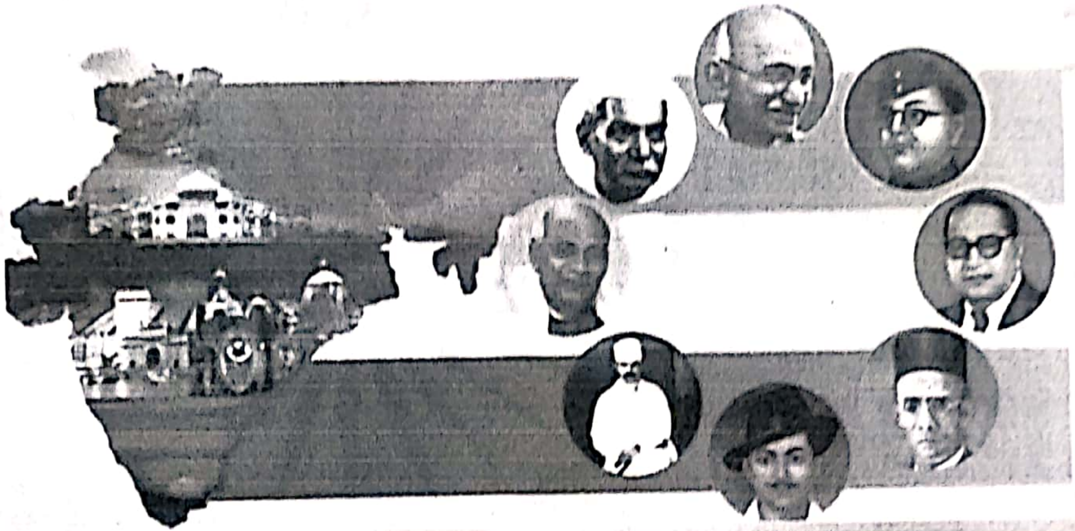

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr.B.T Lahane
Executive Editors
Principal
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya
Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

Dr.Mundkar S.M
HOD Economics

Mr.Narayan V.K.
Head of Dept. Commerce

Dr. Rathod N. K.
Librarian

Mr. Dapkekar S. M.
Dept. of Dairy Science

Mr. Kore S. U.
Dept. of Mathematics

Dr. Somwanshi A. B.
Dept. of Sociology

Editor
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

Aadhar Publication Amaravati M.S

Scanned with CamScanner

ISSN : 2278-9308
September, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXXIV) 324

"भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल"

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

• Dr.B.T.Lahane •
Executive Editor
Principal
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

Editor

Dr. Mundkar S. M.
HOD Economics

Mr. Narayan V.K.
Dept. of Commerce

Dr. Rathod N. K.
Librarian

Mr. Dapkekar S. M.
Dept. of Dairy Science

Mr. Kore S. U.
Dept. of Mathematics

Dr. Somwanshi A. B.
Dept. of Sociology

Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

20	भारतीय महिला धावपटू : कामगिरीचा वाढता आलेख डॉ. भास्कर माने	75
21	अवकाशातील तेजस्वी भारतीय तारका. प्रा. डॉ.शिवराज पाटील	80
22	महिला सबलीकरण एक दिशा प्रा. डॉ. व्यंकट इरवंतराव पाटील	85
23	खरचं महिला सबल झाल्यातं का ? प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	87
24	स्वातंत्र्याचे हिरक महोत्सवी वर्ष आणि महिला सबलीकरण वाघमारे हिरामन लिंबराज	90
25	स्वतंत्र्योतर कालखंड आणि महिला सबलीकरण शशीकांत जाधवर	95
26	स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाचे कार्य विशेष संदर्भ जळकोट तालुका सहा प्रा. डॉ. अल्का बाबाराव सोमवंशी	102
27	महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक इतिहासातील मानदंड : लातूर पॅटर्न लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक	108
28	भारतातील अमृत महोत्सवी वर्षातील सहकारी चळवळीचा विकास आणि आव्हाने प्रा. डॉ. शिवाजी पाते	112
29	स्वातंत्र्याचे हीरक महोत्सवी वर्ष आणि महिला सबलीकरण प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	115
30	स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष आणि लोकशाही पुढची आव्हाने प्रा डॉ माधव नरहरी कांबळे	118
31	आजादी का अमृत महोत्सवी वर्ष और बजेट में महिलाओं का विकास. प्रा. डॉ. एन. पी. कूडकेकर	122
32	अमृत महोत्सवी वर्ष आणि माहिती तंत्रज्ञान डॉ. ढाकणे बालाजी निवृत्तीराव	127
33	नैसर्गिक आपत्ती आणि मराठी साहित्य सहा. प्रा. प्रशांत कांबळे	130
34	Azadi Ki Dimond Jubli Aur Maharashtra Mein Urdu Afsane Ka Safar. Dr.Abdul Mujahid Ansari	134
35	زادی کی ڈائمنڈ جبلی اور انفارمیشن ٹکنالوجی میں ہوئی ترقی ڈاکٹر قمرالنسا ءبیگم Dr.Qamrunissa Begum Shaikh	140

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 324(CCCXXIV)
ISSN : 2278-9308
September, 2021

खरचं महिला सबल झाल्यातं का?

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
विद्यावर्धिनी सभेचे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रवेश :

आपल्या देशाची अर्धी अधिक लोकसंख्या ही महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकारद्वारे मातृदिवस, महिला दिन, [illegible] दिन, जननी सुरक्षा दिन, अभियान, सप्ताह असे विविध कार्यक्रम राबविले जातात. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्त्रीयांचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबतच आज महिला सबलीकरण करताना सर्वप्रथम समाजात स्त्रियांचे अधिकार व मूल्य घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे, तसेच समाजिक घरगुती अन्याय अत्याचारा विरुध्द कठोर कायदे व उपाययोजना करणे त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनवते ही समाजाची जबाबदारी आहे.

स्त्री शक्तीच्या रूपात देशात असलेले मनूष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल आणि फक्त अभियानापूरते कागदोपत्री नाही तर, वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल आपल्या भारत देशाला पूर्ण विकसित बनविण्यासाठी व परिपूर्ण विकासाचे लक्ष पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्त्वाचे ठरेल. आजपर्यंत महिलांनी स्वत:कडेच कमीपणा ठेऊन साऱ्या कर्तत्वाचं माप पुरुषांच्या पदरात टाकले. स्वत:ला अबला, वृक्षाच्या अधाराने वाढणारी वेल म्हणवून घेतले. पण तिच खरं स्वरूप तसं आहे का? तिलाही माणूस म्हणून समाजात मान आणि स्थान असले पाहिजे. भारतीय समाजाची मानसिकता विषमतेकडे झुकणारी आहे. स्त्रियांना तर सर्वांनीच कायम दुय्यमत्व दिलेले आहे. देशाच्या लोकसंख्येत पुरुषांच्या बरोबरीने असणाऱ्या स्त्रियांना स्वातंत्र्याची ७४ वर्षे उलटूनही काय मिळाले? स्त्री पुरुष समानतेच्या क्षितीजावर समतेचा सुर्य अजूनही उगवलेला नाही. देशाची प्रगती साधायची तर स्त्रियांना बरोबर घेतल्याशिवाय पर्याय नाही. हे सरकारने व समाजाने मान्य केलेचं पाहिजे. ४ जानेवारी २००१ रोजी तत्कालिन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी महिला सशक्तीकरण धोरण जाहीर केले. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी कायदा आणि न्यायव्यवस्थेची प्रभावी अंमलबजावणी कशी करता येईल हा या धोरणाचा महत्त्वाचा पैलू आहे. कायद्याच्या अंमलबजावणी बरोबरच समाजाचे मन परिवर्तन होणे आवश्यक आहे. समाज परिवर्तनाची लढाई ही स्वातंत्र्याच्या लढाईपेक्षा कितीतरी पटीने अवघड आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आपल्या नेत्यांनी समाजकारणापेक्षा राजकारणास अधिक प्राधान्य दिले आणि त्याचे परिणाम काही प्रमाणात आज समाजाला भोगावे लागत आहेत. हुंडा पध्दती ही स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्त्वाशी अगदी विसंगत आहे. आज ही स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. ती केवळ एक उपभोग्य वस्तू म्हणून गणली जाते. ही समाजाची मनासिकता बदलण्याचे फार मोठे आव्हान आज तरुण पिढीसमोर आहे. हुंडयासारखी सामाजिक समस्या स्वातंत्र्यानंतर अधिक ज्वलंत बनून त्याची परिणती जरी हुंडा प्रतिबंधक कायदा करण्यात झाला असला तरी आज सुध्दा दररोज सरासरी एक महिला हुंडयाचा बळी ठरत आहे. स्त्रियांवरील अत्याचारामध्ये वाढ झाली आहे. सध्या भारतात केंद्र आणि राज्य पातळीवर एक हजाराहून अधिक कायदे स्त्री सशक्तीकरणासाठी अस्तित्वात आहेत पण त्यांच्या अंमलबजावणीचा फार मोठा प्रश्न समाजापुढे आहे. त्यावर उपाय शोधणे गरजेचे आहे. पण सर्वच प्रश्न कायद्याने सुटणार नाहीत. या व्यवस्थेच्या चौकटीत काम करणाऱ्या व्यक्तींना अधिक जबाबदार आणि संवेदनशील बनवायला हवे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रीला लोकशाहीचा उपभोग घेता येईल. तसेच स्त्रीला समाजात खऱ्या अर्थाने समान दर्जा मिळेल.

या ठिकाणी असेच म्हणावेसे वाटते की, स्त्रीला जगायंचयं आता मुक्तपणे ...... तूला आता नाही बनायचयं, मनुस्मृतीकारांची स्त्री, तूला बनायचय फुले, कर्वे यांनी आकारलेली स्त्री, असतील अनेक बंधने ।.. तोडून दे ती असतील अनेक अडचणी।... दूर-कर त्या आणि दाखव या जगाला की तू, आहेस एक धैर्यवान सामर्थ्यशाली स्त्री आतापर्यंत दुबळ्या, अबला, बंधनात जखडलेल्या स्त्रीला पाहीलं असेल या समाजानं.... पण आता जे बघतील धैर्यवान, बंधनाला झुगारून स्वतंत्रपणे जीवन जगणारी स्त्री. आपणास हवी आहे. हे एवढं सोपं काम नाही कारण तुझी पहिली शत्रू आहे ती स्त्रीचं ।.. सासू, नणंद, जाऊ, सवत काही वेळा आई सुध्दा. म्हणून महिला सबळ करण्यासाठी अगदी आपल्या आईपासून सुरुवात करावी लागेल.

DHULE ... Science Senior College

आज महिलांना जर आत्मसन्मानांने जगावयाचे असेल तर स्वतः महिलांनी एकजुटीने कार्य केल्याशिवाय हे सम
परिवर्तन शक्य होणार नाही. महिला ह्या आजच्या समाजामध्ये आपआपल्या पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना दिसतात इतकच क
मी तर असे म्हणतो की, महिला तर पुरुषापेक्षा जास्त काम करतात. तरीही पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा आजही दुय्
स्वरुपाचाच आहे. आज अनेक स्त्रियां स्वावलंबनाने नौकरी करीत आहेत असं म्हटलं जात पण नौकरीवाल्या महिलांचे हाल होता
आपण पाहतो. नौकरी करत घरची सर्व कामे करावीच लागतात मूलाबाळांचा सांभाळ करावाच लागतो. पती, सासू-सासरे
घरातील इतर प्रतिनिधीचे सर्व कामे करावीच लागतात. पुरुष मात्र रिकामे असून सुध्दा घरकामामध्ये अजिबात मदत करत नाही.
घरची कामे ही पुरुषासाठी हिन दर्जाची असतात. असा सर्वांचाच समज असतो त्यामूळे नौकरी करणाऱ्या स्त्रियांची ससे होल
होताना दिसते.

आपल्या देशामध्ये स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या बरोबरीने असताना विविध शासकीय सेवेमध्ये त्यांना केवळ ३३ टक
आरक्षण आहे. त्याचा ही व्यवस्थित फायदा सर्व महिलांना होत नाही म्हणून समाजामध्ये स्त्रियांना पुरुषाबरोबर आणायचे झाले त
किंवा पुरुषांची मक्तेदारी मोडीत काढण्यासाठी वेगवेगळ्या शासकीय नौकऱ्यामध्ये तसेच खाजगी क्षेत्रात ही महिलांचे आरक्षण हे ५
टक्के पेक्षा पुढे गेले पाहीजे. आजही स्त्रियांची विविध क्षेत्रातील परिस्थिती सुधारलेली नाही. तिला स्वनिर्णयाचा अधिकार अजून
मिळालेला नाही.

मुलगा मुलीला पसंद करतो तेव्हा तिथे मुलीची पसंदी ग्रहीत धरली जात नाही. मुलीला पाहण्यासाठी तर पूर्ण फौजफाटा ये
असतो व त्या वेळी अशी मूलाखत घेतली जाते की, विचारच करावा लागेल. सर्व विचारपूस झाल्यानंतर जेवण झाल्यानंतर पाहु
मुलीच्या घरच्यांना नंतर कळवू म्हणून सांगतात. असे एकाच मुलीचे अनेक मुलांसमोर प्रदर्शन भरवावे लागते. त्यात एखादा मुल
पसंद करणार ! मुलीला पसंद करण्याचा अधिकार फक्त मुलांनाच! आजही मुलगी मुलगा पाहायला गेल्याचे एकही उदाहर
निदर्शनास येत नाही. आजही समाजामध्ये मुले आणि मुली यांच्या अनेक बाबींमध्ये असमानता असल्याचे दिसून येते. मुलां
खेळायला वेळ दिला जातो, जेवायला चांगल दिलं जात, चांगल्या शाळेत प्रवेश दिला जातो, कपडे व हौसेच्या चांगल्या प्रकारच्
वस्तू दिल्या जातात, खर्चायला पॉकेट मनी दिला जातो. पंरतू मुलींना मात्र वरील अशा सुविधा कमी प्रमाणात दिल्या जातात. प्र
असा निर्माण होतो की महीलांचे शोषण केवळ कार्यालय, दुकाने, कारखाने यामधुनच होते असे नाही तर घरामध्ये सुध्दा
मानसिक शोषण केलं जात.

मुलांना वंशाचा दिवा समजला जातो, मुलीच्या जन्मावेळी मात्र नाकं मुरडली जातात. मुलगा वंशाचा दिवा मग मुल
ज्योत का नाही, हया पुरुषप्रधान संस्कृतीत महीलांना समजून का घेतलं जात नाही. एवढंच काय तर एखादा माणूस मेला तर
संपूर्ण उत्तरकार्य हे मुलांकडूनच केले जाते.

आजच्या स्थितीत महिलांचे सबलीकरण हे केवळ उद्दिष्टच राहीले आहे. ते कधी पूर्ण होईल हे अशा परिस्थितीत स
अशक्य आहे. देशाच्या राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभेचे अध्यक्षपद, सर्वात मोठया राजकीय पक्षाचे अध्यक्षपद, सभाप्र
विरोधीपक्ष नेतेपद, राज्याच्या मुख्यमंत्री व प्रशासकीय अधिकारी अशी पदे महिलाकडे आल्याचे आपणास दिसते. असे अ
सुध्दा देशातील महिला आज सुरक्षित वाटत नाहीत. महिलावरती घर अथवा कामाच्या ठिकाणी वेगवेगळया हिंसेचा सामना क
लागत आहे. दररोज आपण वेगवेगळया समाजमाध्यमातून पाहतो की, शालेय, विद्यार्थ्यांवर, मॉलमध्ये काम करणाऱ्या
चित्रपट सृष्टी मध्ये काम करणाऱ्या कलाकार महिला, क्रिडा क्षेत्र एवढेचं काय? आमदार-खासदार, मंत्री महोदय सुध्दा स्त्रि
अन्याय, अत्याचार करताना दिसतात. सद्यस्थितीत महाराष्ट्रामध्ये हे प्रकार जास्तचं घडताना दिसत आहेत. एखाद्या राजक
एखाद्या मुलीवर अन्याय अत्याचार केला असेल तर त्यांच्या वर कसल्याही प्रकारची कार्यवाही होताना दिसत नाही. अनेक ठि
पोलिसांकडून सुध्दा न्याय मागायला आलेल्या स्त्रियांवरती अत्याचार झालेले आहेत असे म्हणण्याची वेळ आली
रक्षकचं भक्षक बनत चालला आहे. अस जर होत असेल तर ती चितेंची आणि चिंतनाची बाब आहे. म्हणून आजही म्हणावे
खरचं महिला सबलीकरण झाले आहे की ही एक केवळ जनतेला दाखविण्याची योजना आहे.

स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी व तिला तिचे हक्क मिळवून देण्यासाठी आपल्या देशात राजकीय आरक्षण सुध्दा
दिलं गेलं आहे. व या आरक्षणानुसार निवडणूका होतात ही महिला महापौर, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, पंचायत समिती
सदस्य, सरपंच, उपसरपंच, तथा सदस्य होते. एवढा हक्क महिलांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय रा
माध्यमातून दिलाही आहे. परंतू या पदावरील संपूर्ण कारभार त्या शहरातील बडा नेताच पाहतो. कसल्याही प्रकारचा निर्णय
अधिकार त्यांना मिळत नाही. त्याचप्रमाणे ग्रामिण भागात अनेक ग्रामपंचायतीचे सरपंच पद हे महिलांना मिळते हे जरी
तरी त्या सरपंचाला ग्रामपंचायतीमध्ये कोणीही भेंऊ देत नाही. तिचा संपूर्ण कारभार हा सरपंच पतीच पाहत असतो.

...द्यांचा व या सबलीकरण करण्याच्या कार्यक्रमांचा खरचं महिलांना फायदा आहे का? की महिला सबलीकरण योजना ही केवळ ...ष्टपूरतीच आहे का असा प्रश्न इथं निर्माण होतो. म्हणून आपण सर्वांनी ही स्थिती बदलली पाहीजे तर आणि तरच नारी शक्तीचा ...रं आदर होईल व स्त्रीशक्ती सुध्दा राष्ट्रउभारणीसाठी उपयोगाला येईल.

भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांच प्राचीन काळातील स्थान पाहिले असता ती एक अनन्य साधारण होती. तिलाच मानाचं व ...दराचं स्थान होतं. स्त्री ही काही क्षणाची पत्नी असते व अनंत काळाची माता असते. तीच या सृष्टीची निर्माती आणि पालनहार ...हे. स्त्रीला दुर्गा, अंबा, चंडिका समजले जात. लक्ष्मी, सरस्वती सुद्धा मानलं जात. तिचा नऊ दिवस उपवास करून नवरात्र ...होत्सव साजरा केला जातो. ही सर्व स्त्रीला सन्मान देण्यासाठीचीच योजना अगदी अनादी अनंत काळापासून सुरू आहे. परंतु ...तरच्या काळामध्ये स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन मात्र बदललेला दिसत आहे. स्त्रीला आज समाजात दुय्यम स्थान आहे. तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा प्रयत्न आज होत आहे. आज स्त्री सबलीकरणाच्या बाबतीत चार शब्द चांगले फेकले (भाषण) जातात. पण ...णावे त्या प्रमाणात या जनमाणसांच्या विचारसरणीत बदल झालेला नाही. आज ही खूप मोठया प्रमाणावर महिलांवर अन्याय, अत्याचार, लैंगिक शोषण होताना दिसत आहे. मग असा प्रश्न केवळ महिला दिन, मातृ सुरक्षा दिन साजरे करून व पोपटपंची लांबलचक भाषणे, घोषणाबाजी करून सुटेल काय? पण आपण याच मार्गाचा अवलंब करतो व आचरणात तीळमात्र ही आणत नाही. हे सर्व ऐकणे, वाचणे व पाहणे अंगवळणी पडलेले आहे.

यावर उपाययोजना म्हणून आपणास खालील गोष्टी कराव्या लागतील तरचं महीला सबलीकरण होईल.

१. स्त्री पासुन स्त्रीवर होणारा अन्याय संपविण्यासाठी प्रथमतः स्त्रियांतील वैरभाव मिटवून त्यांचा संबंध आई व मुली सारखे झाले पाहिजेत.
२. ती स्वतः सुशिक्षीत झाली पाहिजे नव्हे ती सुसंस्कृत झाली पाहिजे तिला तिच्या हक्क व कर्तव्याची जाणीव झाली पाहिजे ती आपले अधिकार वापरण्यास सक्षम झाली पाहिजे.
३. स्त्रीबद्दलची समाजातील भोगवादी विचारसरणी संपूष्टात आणायला पाहिजे.
४. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विचारात घेऊन तिला शिक्षित करण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा मोठया प्रमाणात प्रचार व प्रसार झाला पाहिजे यासाठी शासनदरबारी स्त्री शिक्षणावर जोर दिला पाहिजे. विशेषतः ग्रामीण भागातील वाडया तांडयापर्यंत किमान १० वीं पर्यंतच्या माध्यमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली पाहिजे.
५. स्त्रीचे समाजात आदराचे स्थान निर्माण करण्यासाठी, प्रसारमाध्यमे, समाजातील धार्मिक स्तरावर व शालेय स्तरावर तिचा आदर करण्याचे मुल्य शिक्षण गरजेचे आहे.
६. स्त्रीला शारीरिक, मानसिक व बौध्दिक दृष्टया स्वातंत्र्य मिळायला हवे, सुरक्षितता मिळायला हवी आजची स्त्री काही प्रमाणात स्वातंत्र्य आहे हे जरी मान्ये केले तरी हे प्रमाण केवळ शिक्षित नव्हे उच्चशिक्षीत स्त्रियांचेच आहे.
७. आपणाला स्त्रीला तर समानता द्यायची असेल, तिला स्वातंत्र्य द्यायचे असेल तर स्त्री ही केवळ सुशिक्षित नको तर त्याच बरोबर ती सुसंस्कारित हवी कारण संस्काराशिवाय शिक्षण घडल अस म्हणता येणार नाही. तसेच ती केवळ सुशिक्षित होऊन चालणार नाही तर ती बौध्दिक, मानसिक व शारिरीक दृष्टया देखिल स्वरक्षित व्हायला हवी.

यापूढे ही जावून तिला केवळ आपले अधिकार देऊन चालणार नाहीत. तर तिच्या मनाचा अग्रस्थानी व आदराने विचार व्हायला हवा त्या मताची अंमलबजावणी व्हायला हवी तर ती खऱ्या अर्थाने आपले अधिकार व कर्तव्य समजू शकेल व वापर करू शकेल. स्त्रियांचा आत्मविश्वास आणि समाजाची स्त्री बद्दलची मानसिकता यात दर्जेदार अनुकूल बदल अपेक्षित आहे तरच स्त्री ही खऱ्या अर्थाने सबला, स्वरक्षित व सुसंस्कारित झाली असे म्हणता येईल व अखिल मानवजातीचा विकास साधण्यास सहाय्यक ठरेल यात तीळ मात्र शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कर्वे, कवी माधवी, महिला कल्याण आणि विकास.
२. गर्दे प्रभाकर, मध्ययुगीन भारताचा विकास.
३. राऊत गणेश, राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास.
४. वऱ्हाड पांडे, वसंत कृष्णा, भारतीय स्त्री रत्ने.
५. नाविवडेकर मेधा, महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com... Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

Aadhar Publications
For Details www.aadharsocial.com
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
, Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com Price:Rs.500/
issn
2278-9308

Scanned with CamScanner

183

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2021

Special Issue 02 Vol. VI

21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका

अतिथि संपादक
डॉ. राजेंद्र उमेकर
प्राचार्य
बी.एस.पाटील कॉलेज, परतवाडा

कार्यकारी संपादक

डॉ.गजानन चव्हाण
प्रधान सचिव
महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ.जिजाबराव पाटील
अध्यक्ष
महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ. अरुण घोगरे
हिंदी विभागाध्यक्ष
बी.एस.पाटील कॉलेज, परतवाडा

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra) 425201

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli
Dongar Kathora
Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :–

- **Dr. Sirojiddin Nurmatov,** Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko**Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow,Russia
- **Dr.Chantharangsri P. Yanakorn,**Assistance ProfessorSongkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan,** Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum,** *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA) Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

SJIF Impact- 5.54

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	मीराकांत की 'गली दुल्हनवाली' कहानी संग्रह में नारी चेतना की सार्थक तलाश- डॉ. राजेंद्र उमेकर	07
2	'यमदीप' उपन्यास में चित्रित किन्नर और नारी विमर्श- डॉ. अरुण घोगरे	09
3	'समय सरगम' उपन्यास में चित्रित वृद्ध जीवन की त्रासदी - डॉ. अनिल साळुंखे / अमोल मोरे	12
4	स्त्री अस्मिता की तलाश करती आत्मकथा-'अन्या से अनन्या'- प्रो. डॉ. रणजीत जाधव	15
5	'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में सामाजिकता-प्रो.डॉ. जिजाबराव पाटील	18
6	मानवीय रिश्तों की उलझन - 'अन्या से अनन्या '- डॉ.संजय विक्रम ढोडरे	21
7	'आवां' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श के विविध आयाम- डॉ.महेंद्र रघुवंशी	24
8	निर्मला पुतुल के काव्य में आदिवासी स्त्री जीवन -डॉ.गौतम कुवर	27
9	हिम्मतवाली इपिल -प्रो. डॉ. जयश्री गावित	32
10	'जहानूं' एक आत्मनिर्णयात्मक उपन्यास- डॉ. गजानन चव्हाण	34
11	चित्रा मुद्गल की कहानियों में दाम्पत्य जीवन की समस्याएँ -डॉ. अल्पेशभाई एच. गामीत	37
12	'किन्नरों के अछूते जीवन का मर्मस्पर्शी चित्रण : यमदीप'- डॉ.अशोक शामराव मराठे	39
13	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में नारी चिंतन- डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	42
14	क्लिनिकल ट्रायल के शिकार मरीजों और उनके परिवार की मर्मांतक पीड़ा का परामर्श 'गिनी पिग्स'.... डॉ. विजय एकनाथ सोनजे	45
15	दलित नारी की शोषण मुक्ति की गाथा - 'शिकंजे का दर्द' - डॉ. सुनीता एन. कावळे	48
16	मीनाक्षी स्वामी कृत "भूभल" उपन्यास में कानून व्यवस्था बनाम जन-चेतना -डॉ. मृगेन्द्र राय	51
17	21वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला विज्ञान लेखिका- सत्य नारायण प्रसाद	55
18	21वीं सदी में चित्रा मुद्गल की कथा-यात्रा- डॉ. दिनेश प्रसाद साह	59
19	सूर्यबाला के साहित्य में अभिव्यक्त नारी चेतना- डॉ.आभा सिंह	62
20	प्रवासी स्त्री कविता में जीवन यथार्थ का चित्रण -डॉ. प्रिया ए.	65
21	"नगाड़े की तरह बजते शब्द " काव्य संग्रह में आदिवासी विमर्श- प्रो. देविदास क. बामणे	69
22	इक्कीसवीं सदी का महिला लेखन : मैत्रेयी पुष्पा और अलका सरावगी के उपन्यासों में नारी संवेदना एवं नारी मुक्ति -डॉ. मेदिनी अंजनीकर	73
23	खुरदुरी हथेलियाँ : खुरदुरे यथार्थ की कविताएँ- अर्चना अय्यप्पन	76
24	अंजना संधीर के काव्य संग्रह 'अमरीका हड्डियों में जम जाता है' में चित्रित भारतीयों की वेदना- डॉ.चित्रा मिलिंद गोस्वामी	80
25	चित्रा मुद्गल: सृजन के विविध आयाम- डॉ.यशोदा मेहरा	83
26	21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका-रजनी साहू 'सुधा'	86
27	21 वीं सदी के उपन्यास लेखन में महिलाओं की भूमिका- डॉ.अनिता प्रजापत	90
28	सुशीला टाकभौरे के साहित्य में नारी चेतना- प्रोफेसर डॉ.बालकवि लक्ष्मण सुरंजे	93
29	सुषमा मुनिंद्र जी की कहानियों में चित्रित महिला-प्रो.डॉ.संजयकुमार शर्मा / भारती राजधर निकम	96
30	चित्रा मुद्गल कृत पोस्ट बॉक्स नं. 203 नालासोपारा : एक किन्नर की घर वापसी का आख्यान- डॉ. अमृत खाडपे	99
31	मन्नू भंडारी के कथा साहित्य में चित्रित समस्याएं- डॉ. कंचन शर्मा	102
32	शिवानी की कहानियों में नारी चिंतन के विविध आयाम -डॉ. अशफाक इब्राहीम सिकलगर	106

DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

Sr.No	*Title of the Paper & Author's Name*	Pg.No
66	21 वीं सदी के हिन्दी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका महरुन्निसा परवेज का उपन्यास "पासंग" - डॉ.नजमाबानु ए.मलेक	207
67	मधु कांकरिया कृत 'सलाम आखिरी' में वेश्या-विमर्श- डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील	210
68	नीरजा माधव कृत 'यमदीप' उपन्यास में किन्नर विमर्श- डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण	213
69	मालती जोशी की कहानियों में स्त्री विमर्श- डॉ. मंजु पु. लड्डा	216
70	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में स्त्री-विमर्श : विशेष संदर्भ कुसुम अंसल का काव्य – डॉ. संजीवकुमार सरवाडे	219
71	कुसुम अंसल : 21 वीं सदी की एक सशक्त महिला उपन्यासकार - डॉ. ममता नानकचंद पंजाबी	222
72	'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित वेश्या विमर्श-डॉ.प्रफुल्ल कडु	225
73	नारी में जागरूकता तथा परिवर्तन को प्रस्तुत करता उपन्यास "ठीकरे की मंगनी"-डॉ. वसीम मकानी	227
74	मधु कांकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित नारी एवं सामाजिक समस्या- वृषाली पराड़कर एवं डॉ.बालकवि लक्ष्मण सुरंजे	230
75	21 वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में महिला लेखन की भूमिका- डॉ.रविंद्र आर.खरे	233
76	गीतांजलि श्री का उपन्यास : 'तिरोहित' के संदर्भ में...... डॉ. वायडे राजाराम बाबुराव	237
77	हिंदी कथा साहित्य में महिला लेखिकाओं द्वारा चित्रित नारी विमर्श -डॉ. साळुंखे मनिषा नामदेव	240
78	मैत्रेयी पुष्पा और स्त्री अस्मिता - उपन्यास 'विजन' के परिप्रेक्ष में – डॉ.बालकवि लक्ष्मण सुरंजे / संतोष कुमार कमला प्रसाद	243
79	21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका- अमिताबेन चौहान	246
80	नारी जीवन के संघर्ष की व्यथा-कथा- 'यह लड़की' डॉ. स्वाति वसंतराव शेलार	248
81	21वीं सदी का महिला साहित्य : विविध विमर्श- प्रा.आनंदपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ	252
82	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानियों में नारी विमर्श- ज्योति .बी .थोरात /डॉ.बालकवि ल. सुरंजे	254
83	कठपुतलियों की संवेदना (वो. जैसी आपकी मर्जी...नाटक के विशेष संदर्भ में) - देशमुख संगीता रा.	257
84	जीवन से जूझती संघर्षशील स्त्री की आत्मकथा 'अन्या से अनन्या' - डॉ. रोहिदास घोंडीबा पवारे	260
85	ममता कालिया के 'दौड़' उपन्यास में नया जीवनमूल्य- प्रा. म्हस्के एन.आर	263
86	नारी स्वतंत्रता : स्त्री की नजरों से- डॉ.सुनिल चव्हाण	265
87	21 वीं सदी के हिंदी महिला लेखिकाओं के साहित्य में व्यक्त नारी जीवन-डॉ. राहुल सुरेश भदाणे	268
88	वर्तमान हिंदी कवयित्रियों की कविताओं में स्त्री मुक्ति के स्वर -डॉ.सपना तिवारी	271
89	21 वीं सदी के महिला उपन्यासकार -डॉ. साखरकर उमाकांत सिताराम	275
90	21 वीं सदी के प्रथम दशक की महिला साहित्यकारों का हिन्दी साहित्य में योगदान- डॉ. सुनिता बनसोड (भगत)	279
91	'पोस्ट बॉक्स नं. 203 नाला सोपारा' उपन्यास में किन्नर-जीवन का चित्रण- प्रा. वैशाली प्र.अहिरे	282
92	21वीं सदी की महिला लेखिकाओं का हिंदी साहित्य में योगदान -प्रदीप कुमार मिश्रा	286
93	इक्कीसवीं सदी के संवेदनशील कविता समूह पहचान और चुनौती-प्रा. निकिता राजेंद्र गलांडे	288
94	'मिलिनडु' उपन्यास में बुजुर्गों का यथार्थ चित्रण- प्रा.डॉ.उगवार जी.बी	291
95	'दुक्खम सुक्खम' उपन्यास में नारी चिंतन- प्रा. दिलीप पंडित पाटील	293
96	21वीं सदी के उपन्यास साहित्य में परिवार में महिलाओं का स्थान- प्रा.कैलास काशिनाथ बच्छाव	295
97	प्रभा खेतान के काव्य में नारी की अकेलेपन की पीड़ा- डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	297

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

69

गीताश्री की कहानियों में स्त्री विमर्श

डॉ. मंजु पु. तरड़ेजा
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया
भ्रमणध्वनी- 9423301306

बीसवीं सदी के उत्तरार्ध में सन 1975 को अंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष घोषित किया गया। अब तक बहुत सी महिलायें घर की देहरी लाँघकर बाहर आ चुकी थी। अलग-अलग क्षेत्र में अपने जौहर दिखा चुकी थी। ''इक्कीसवीं की स्त्री' इक्कीसवीं सदी की औरत' ऐसा लगता था कोई धमाकेदार नेट प्रोग्राम डाऊनलोड होने वाला है और किसी क्षेत्र में हुआ हो या ना हुआ हो महिला कथा लेखन ने बीसवीं सदी की मृगमरीचीका से लगते आयाम को सच ही छू लिया है, अपना एक इतिहास रचना है। बीसवीं सदी के उत्तरार्ध से स्त्री लेखन ने जो प्रगति की है उससे इक्कीसवी सदी तक आते आते कोई विषय अछूता नहीं रहा है। ये बात और है बीसवी सदी के उत्तरार्ध में कृष्णा सोबती, मन्नु भंडारी, उषा प्रियवंदा, मेहरुनिन्सा परेवज, सूर्यबाला, दीप्ति खंडेलवाल इत्यादि ने स्त्री विमर्श का बिगुल बजाया।

इक्कीसवीं सदी के आरंभ में मुक्तस्त्री विमर्श से प्रेरित कहानियों का दौर रहा। एक नई पीढ़ी ऊभरी जो अभिव्यक्ति में बेझिझक थी, ईमानदार थी। जिनके लिए चित्रा मुदगल जी ने कलमकार फाऊंडेशन, देल्ही के पुरस्कार वितरण कार्यक्रम में स्वीकारा था कि, ''हमनें जब लिखना आरंभ किया था तो मुठ्ठी भर कहानीकार ही थी, आज तो लेखिकाओं का झुण्ड का झुण्ड कहानियाँ लिख रहा है। बड़ी बेबाकी से देह की चीरफाड़ कर रही है।''[1]

उक्त कार्यक्रम की उद्धेशिका गीताश्री ने भावुक होकर कहा था, ''और ऐसी लेखिकाएँ गालियाँ भी तो खा रही है।''[2]

हिंदी में एक साथ कई महिला रचनाकारों की सक्रिय उपस्थिति को अलग से नोटिस लिए जाने की जरूरत है यह एक ऐसा ट्रेंड है जो अगले वर्षों में हिंदी लेखन संसार पर गहरा असर डालेगा। एक साथ ढेरों युवा लेखिकाओं का सामने आना कहीं ना कहीं हिंदी साहित्य जगत के बढ़ते जनतांत्रिकीकरण का सबूत है। ये लेखिकाएँ हिंदी साहित्य के दायरे को थोड़ा बढ़ा रही है, उसका चेहरा बदल रही हैं। ऐसा नहीं है कि हिंदी में लेखिकाएँ पहले से सक्रिय नहीं रही हैं। बल्कि कथा साहित्य में तो उनकी खास जगह रहीं हैं। लेकिन अब एक साथ ढेरों महिला रचनाकार लिख रही है। अलका सिन्हा, इंदिरा मोहन, अरुणा कपूर, अनामिका, मनीषा, कुलश्रेष्ठ, रश्मि भारद्वाज, वंदना राग, प्रत्यक्षा सिन्हा, आकांक्षा पारे, बानुषा कोहली, जयंती रंगनाथन, इंदिरा दांगी , गीतांजलि श्री, गीताश्री इत्यादि।

बहुआयामी प्रतिभा की प्रतिमूर्ति गीताश्री पेशे से पत्रकार है, गीताश्री ने टी.वी., प्रिंट, वेब और रेडियो-पत्रकारिता की सभी विधाओं में काम किया है। गीताश्री सामाजिक मुद्दों स्त्री विमर्श, फिल्म, जीवनशैली और साहित्य पर नियमित रुप से लिखती रही। कला और फिल्म रिपोर्टिंग के लिए आप को कई पुरस्कार भी मिल चुके है, 'नागपाश में स्त्री', 'स्त्री आकांक्षा के मानचित्र' और '23 लेखिकाएँ और राजेंद्र यादव', गीताश्री की प्रमुख कृतिया हैं, गीता जी के कविता संग्रह 'कविता जितना हक' को हिंदी अवार्ड के लिए चुना गया है। गीताश्री ने अनेको कहानियाँ का प्रकाशन हो चुका है जैसे-अन्हरिया रात बैरनिया हो राजा, इंद्रधनुष के पार, एक रात जिंदगी, कल ले बीती अमावस्या के रतिया, कोन्हारा घाट, गोरिल्ला प्यार, चौपाल, दो लफ्जों की एक कहानी, सोनमंछरी इत्यादि। गीताश्री की कहानियों में अलग-अलग परिवेश की सशक्त स्त्रियाँ है, जो स्वच्छंद जीवन जीती हैं। दरअसल, उन्होंने खुद सामंती समाज की पाबंदियाँ झेली है, तभी उनकी कहानियों में होता है सिर्फ यथार्थ!

प्रार्थना से बाहर :-

सुबह का अखबार देखकर रचना के मन में अजीब सी कड़वाहट घुल गई थी। रचना और प्रार्थना कभी रूम मेट हुआ करते थे। इस बात को नौ साल चूके हैं। इन नौ सालों में काफी, कुछ बदल चूका है। न वो उसके बाद मिली और न ही कभी उनमें कोई बातचीत हुई, रचना का अपना एक संसार हैं। एक पति, बच्चे और एक नौकरी। आज जब उसने अखबार में प्रार्थना की तस्वीर देखी तो उसकी यादों के झरोखे खुल से गये थे और नौ साल पहले बिताया समय उसकी आँखों के आगे चलचित्र की

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

भाँति चलने लगा। इन यादों ने उसे आत्मनिरीक्षण के लिए मजबूर सा कर दिया था। आखिर ऐसा क्यों हुआ? क्या हुआ था नौ साल पहले?

अच्छाई और बुराई क्या हैं? समाज, वक्त और लोगों के हिसाब से अच्छाई और बुराई में फर्क आता रहा है। उदाहरण के लिए मेरे घर कें तरफ उपन्यास पढ़ना, ताश खेलना, बुरा माना जाता है। ऐसी ही कई छोटी-छोटी चीजें है जिनके कारण हम लोगों को खाचों में विभाजित करके उन पर अच्छे या बुरे का टैग लगा देते है। यह चीज लड़कियों के प्रति ज्यादा देखने को मिलती है। अच्छी और बुरी लड़की के बीच में फर्क करने के लिए समाज ने अपने हिसाब से कुछ नियम बना रखे हैं, जो उन्हें मानती है वो अच्छी है, जो नहीं मानती वो बुरी। मसलन जो लड़कों से हँसी ठट्टा करती है, सिगरेट पीती, शराब पीती हैं उन्हें बुरा माना जाता है, वहीं जो उसके उलट व्यवहार करती है उसे अच्छा। भले ही बुरी लड़की किसी का नुकसान नहीं करती हो लेकिन उसे बुरे दृष्टि से देखा जाता है।

इस कहानी के बीच में भी यहीं धारणा है। अच्छी और बुरी की धारणा। एक लड़की जो अच्छी बनी रही। अपनी इच्छाओं का गला घोंटा और उसके बाद उसने जो पाया उससे वो संतुष्ट नहीं हैं। वही एक बुरी लड़की है जिसको उस अच्छी लड़की के सभी नियमों की धज्जियाँ उड़ाते हुए देखा और अपनी हर इच्छा की पूर्ति करते हुए देखा। जब अच्छी लड़की सोचती है तो पाती है उसने अच्छा बनकर क्या पाया और बुरा न होकर क्या खोया?

हम जब जीवन से संतुष्ट नहीं होते है तो अपने चयन पर सवाल उठाने लगते हैं। यह चीज ज्यादा तब हो जाती है जब हमने चयन खुद की इच्छा से नहीं बल्कि सामाजिक कारण से किया हो। ऐसे में हमें दूसरे लोग जिन्होंने यह नहीं किया वो ज्यादा आज़ाद, ज्यादा खुश लगते हैं। यही इस कहानी में दिखता हैं। हमें इस कहानी में एक पछतावा दिखता है और 'ग्रास इस ग्रीनर ऑन द अदर साइड' की सूक्ति चरितार्थ होते दिखती है।

कहानी पढ़कर मैं यही सोच रहा था कि अच्छी लड़की अगर बुरी होती तो क्या जरुरी था वो अपने से खुश होती? शायद हो सकती थी या शायद नहीं भी हो सकती थी। लेकिन हाँ, उसे एक चीज का सुकून तो रहता कि उसने अपनी मन की तों की और शायद इसी सुकून की तलाश नायिका को भी थी। एक ऐसी कहानी जो सोचने पर विवश करती है कि हम किस तरह अपना जीवन जीना चाहते हैं?

इंद्रधनुष के पार :-

आज उसके बॉस ने फिर उसे मेमो थमा दिया। आँचल सिंह फिर से क्रोधित हुई उसे आज फिर बॉस निखिल गुप्ता ने मेमो थमा दिया है। यह मेमो उसके कपड़ो के विषय में है। कब तक समाज के ठेकेदारों से उसे जूझना होगा। यही बात उसे परेशान कर रही है। इसे टेंशन में वो अपनी दोस्त आशा को फोन करती है। आशा का कहना है कि वो उसके घर आये क्योंकि उसने कुछ प्लान किया है। वह उसे ऐसी जगह ले जाना चाहती है जहाँ उसकी टेंशन काफ़ूर हो जाएगी। आखिर आशा उसे कहाँ ले जाना चाहती थी?

एक लड़की जब से पैदा होती है उसे अनेक इज्जत के ठेकेदारों से रुबरु होना पड़ता है। घर से लेकर बाहर तक ऐसे अनेक लोग उसे मिलते है जो कि यह निर्धारित करना चाहते हैं कि उसकी जिंदगी जीने का तरीका कैसा हो। उसके सिर पर संस्कार और इज्जत की टोकरी रखकर उससे कहते है कि वो नाउम्र उसे ढोती रहे। फिर चाहे वह खुद उन चीजों को न माने लेकिन एक औरत से अपेक्षा की जाती है कि वह यह सब माने वरना अंजाम बुरा होगा। यह रोका टोकी हमेशा से चलती आ रही है। यह कहानी भी इसी रोका टोकी को दर्शाती है। आज़ादी की चाह किसे नहीं होती, लेकिन औरत को यह चुरानी पड़ती है। कहानी में एक जगह आँचल से उसके सह कर्मचारी कहते है,

मैने गौर किया है, आप कभी-कभार ही ड्रेस पहनकर आती हैं, रोजमर्रा की पोशाक अलग है। आप जो इतने गैप दे देकर पहनती है, उसे देखकर मैं अंदाजा लगा लेता हूँ, आपके पति कहीं बाहर गये हैं। कर्मचारी का यह कथन ही आँचल की बेबसी दिखा देता है। उसके अपने घर में उसे अपनी तरह जीने की आज़ादी नहीं है। इसी आज़ादी को पाने के लिए वो बचपन से छटपटा रही है और न जाने कब तक छटपटाएगी। कहानी में दूसरी दुनिया में भी ले जाती है। ऐसी दुनिया जहाँ लोग रोजमर्रा की जिंदगी से इतना उकसा चुके हैं कि रोमांच के लिए नई-नई चीजे करते हैं। नई तरह की पार्टियां करते है। यह ऐसे लोग हैं जो कि समाज में एक तरह का नकाब ओढे घूमते हैं। इस तरह से समाज के ठेकेदारों के दोगलेपन को यह कहानी दर्शाती है।

DHULE

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

गीताश्री जी का यह कहानी संग्रह मुझे पसंद आया। इस कहानियों की नायिकाएँ अपने-अपने लेवल पर आज़ादी के लिए छटपटा रही हैं। जहाँ रचना अपनी सोच के बंधन से आज़ादी चाहती है। वही आँचल, शिवानी और रजनी समाज की डाली बेड़ियों से आज़ादी की चाह रखती है। जब हम किसी सशक्त नारी की छवि मन में लायेंगे तो हमारे भीतर जो छवि उभरेगी इस संग्रह की सभी नायिका मैच करेंगी। सभी पढ़ी लिखी है, सभी के पास नौकरी है, सभी आज़ाद खयाल की भी है, लेकिन इन सबके बावजूद सभी एक तरह की आज़ादी के लिए छटपटा रहीं है। अपने लिए एक ऐंसा कोना ढूँढ रही है जहाँ वो बिना बंधन के स्वच्छंद अपने मन की उड़ान भर सकें। कहीं बार जो दिखता है वह नहीं होता है। हम जो सोचते है असल में ऐसा नहीं है। समुद्र की शांत सतह के नीचे जो छटपटाहट रहती है, वैसी ही छटपटाहट इन आधुनिक नायिकाओं में देखने को मिलती है। यह छटपटाहट कव शांत होगी इसके विषय में कुछ कहा नहीं जा सकता। रचना, रंजना, सोनाली, शिवांगी, आँचल, रजनी, प्रार्थना सभी हमारे आस पास है। आप इनसे मिलेंगे तो इन्हें पहचानेंगे। फिर शायद कुछ परिवर्तन हो और फिर अपने कोने की तलाश में इन्हे यहाँ वहाँ न भटकना पड़े।

संदर्भ ग्रंथ :

1) इक्कीसवीं सदी का महिला कथा लेखन- Amstel Ganga@amstelganga.org

2) इक्कीसवीं सदी का महिला कथा लेखन- Amstel Ganga@amstelganga.org

3) पाँच वेहतरीन कहानियाँ-गीताश्री

■■■

AMRJ

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

184

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-III

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL
October – 2021
Issue-IV, Volume-III

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Editorial Board
Dr. Mahendra S. Kadam
Dr. Netaji B. Kokate
Dr. Balasaheb V. Das
Mr. Zakirhusen B. Mulani

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs.1000

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

46	संत नामदेवांची नवविधा भक्ती डॉ. प्रवीण कारंजकर	151-155
47	जागतिक सूचीमधील भारतीय लोककथा भक्ती ओंकार प्रभुदेसाई	156-160
48	भाषा ,साहित्य ,संस्कृति और अनुवाद में सूचना और तंत्रज्ञान का प्रयोग डॉ . रेशमा खान	161-162
49	दक्खिनी हिन्दी भाषा, साहित्य और संस्कृति डॉ. हाशमबेग मिर्झा जावेद पटेल	163-165
50	गाहासत्तसई में चित्रित नारी और ऋतु वर्णन प्रा. बालासाहेब गण पाटील	166-170
51	अनुवाद का स्वरूप, व्याप्ति एवं उपयोगिता प्रा. एन. बी. एकिले	171-173
52	इक्कीसवीं सदी में अनुवाद का महत्त्व एवं समस्याएँ डॉ. नवनाथ सर्जेराव शिंदे	174-176
53	वैश्वीकरण से उलझते भारतीय संस्कृति डॉ. जिन्सी जोसफ	177-180
54	हिंदी साहित्य एवं पर्यावरण का सहसंबंध डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद	181-185
55	दौड उपन्यास में भारतीय परंपरा और भूमंडलीकरण प्रा. सिध्दाराम पाटील	186-187
56	अनुवाद : अर्थ, स्वरूप और नई चुनौतियाँ प्रा. संपतराव सदाशिव जाधव	188-191
57	वासाहतिक महाराष्ट्रातील सामाजिक बदल : एक दृष्टिक्षेप प्रा.डॉ.दिगंबर शिवाजी वाघमारे	192-196

...bha's Arts, Com. & Science Senior Co... DHULE

Scanned with CamScanner

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-III

गाहासत्तसई में चित्रित नारी और ऋतु वर्णन

प्रा. बालासाहेब गण पाटील
विद्यावर्धिनी कॉलेज, धुले.
Email: balasahebganpatil72@gmail.com

प्रस्तावना

प्राकृत काव्य गाहा- सत्तसई में ऋतुवर्णन, विषयक गाथाएँ एकत्र संग्रहीत नहीं हैं: अपितु जहाँ-तहाँ बिखरी हुई हैं। इनमें कहीं कहीं तो प्रकृति का स्वतंत्र रूप से चित्रण है और कहीं-कहीं उद्दीपन रूप में। किन्तु गाथाओं में लोक-भावना के धरातल पर षड् ऋतुओं के ताने-बाने भी अपने चटक रंगों के साथ गुँथे हुँए हैं। वस्तुत: ऋतु-काव्य की परम्परा जनगीतियों की भावना से प्रभावित है।[1] कालिदास पर गाहा-सत्तसई का प्रभाव है, अत: उसका 'ऋतु-संहार' लोकभावना के अनुकरण का ही निदर्शन है। सत्सई में ऋतुओं के परिवर्तन जनमानस की सुख-दु:ख की सहज भावना के साथ एकाकार है और गाथाकार पूर्ण आत्मतियता के साथ उन्हें भावाभिव्यक्ति में ढालते हैं।

भारतीय मास-क्रमानुसार चैत्र-वैशाख में वसंत, ज्येष्ठ-आषाढ में ग्रीष्म, श्रावण-भाद्रपद में वर्षा, अश्विन-कार्तिक में शरद, मार्गशीर्ष-पौष में हेमन्त और माघ-फाल्गुन में शिशिर ऋतु का आगमन होता हैं। इन ऋतुओं के साथ भाव-सामंजस्य के कारण गाथाकारों में भी प्राय: श्रृंगार-रस के उद्दीपन के अन्तर्गत ही ऋतुवर्णन अधिक किया है। यद्यपि आलम्बन के रुप में भी अनेक नयनाभिराम एवं मनोरम चित्रण गाथाओं में उपलब्ध है। सत्तसई में ऋतु-वर्णन और नारी की अवस्था निम्नलिखित है-

वसन्त -

सब ऋतुओं का वसन्त राजा माना जाता है। वसन्त ऋतु कवियों को उद्दीपन के रुप में अत्यन्त प्रिय रहा है। गाहा-सत्तसई में नायिका की सखी नायक के प्रति अपने सखी के अविचल प्रेम का उल्लेख करती हुई उसे शीघ्र ही नायिका से मिलने के लिए प्रेरित करती हुई कहती है कि-

'सच्चं भणामि बालअ णत्थि असक्कं वसन्तमासस्सं।
गन्धेण कुरवआमणं पि अइसत्तणं ण गआ।। [2]

मैं सत्य कहती हूँ, वसन्त ऋतु के लिए कुछ भी अशक्य नहीं है। फिर भी कुरवक की सुगन्ध से वह (नायिका) अपने सतीत्व से विचलित नहीं हुई।

रीतिकालीन सतसईकारों पर गाहा-सत्तसई का बहुत प्रभाव रहा। ऋतुराज वसन्त के उत्पातों का वियोगिनी नारी की दशा चित्रित करते हुए बिहारी कहते हैं-

'दिसि-दिसि कुसुमित देखिए उपवन विपिन-समाज। मनहुँ वियोगिनी को कियो सर-पिंजर ऋतुराज।।"[3]

यह वसन्त चक्रवर्ती कामदेव का विश्वासी मनसबदार है जो मानिनी नायिका के मानरूपी दुर्ग ढहाने के लिए आया है-

सुभट समीर हरौल करि मधुप मतंग समाज। आयौ ढाहन मान गढ मैन हुकुम ऋतुराज ।।
जहाँ-तहाँ ऋतुराज मैं फुले किंसकु जाल। मानहु मान मतंग कैं अंकुस लोहु-लाल ।।[4]

ग्रीष्म

वसन्त चला गया, गर्मी आई। वसन्त और गर्मी का मिलन क्षणिक था। गिरिग्रामो में ग्रीष्म के अवतरण को गाथाकारों ने अधिक मार्मिक ढंग से अनुभव करके उतने ही पैनेपन से वर्णित किया है। ग्रीष्म

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College * DHULE

Scanned with CamScanner

ऋतु का वर्णन अन्य ऋतुओं की अपेक्षा अधिक व्यापक तथा मार्मिक हुआ है और नारी की इस ऋतु में मनोव्यथा निम्न प्रकार है-

ग्रीष्म के अन्त तक लौट आने का वचन देकर भी नायक के न लौटने पर नवीन मेघों की शंका से व्याकुल होती हुई प्रोषिपतिका को आश्वासन देते हुए सखी ने कहा-

'गीम्हे दवग्गि-मसि-मइलिआइं दीसन्ति विज्झ-सिहराइं।
आससु पउत्थ-वइए! ण होन्ति णव-पाउस-ब्भाइं।।5

अयि वियोगिनी! धैर्य रखो, ये वर्षा के नवीन मेघ नहीं है अपितु ग्रीष्म में दावाग्नि की कालिमा से मलिन विन्ध्याचल के शिखर दिखायी दे रहे है।

सुरत -काल के पश्चात का उपचार सिखाती हुई सखी नायिका किसी का उदा. रुप वर्णन इस गाथा में कर रही है।

'खिण्णस्स उरे पइणो ठवेइ गिम्हावरण्ह रमिअस्स। ओलं गलन्त कुसुमं ण्हाणसुअन्धं चिउरथारम्।।

ग्रीष्म के तीसरे पहर सुरत करने से श्रान्त पति के उर पर गिरते हुए पुष्पों वाला, स्नान के पश्चात लगाई सुगन्ध से युक्त तथा आर्द्र केश-कलाप रख दिया।

जैसे कोई कर्तव्य पालक स्वामिभक्त सरदार विवाह होते ही नवोढा प्रिया को घर छोड़कर युद्ध में चला गया हो, जिसके परिणाम का कोई निश्चय नहीं। बिहारी ने ग्रीष्म नवोढा का वर्णन यूँ किया है-

'नहिन ये पावक प्रबल लुऐं चलित चहुँ पास। मानहु विरह बसन्त के ग्रीषम लेत उसाँस।।6

मतिराम की नायिका के विरह-अश्रुओं से तो खारे जल की नदी ही वह निकली जो ग्रीष्म द्वारा भयंकर शोषण होने पर भी दोनो किनारों पर उतराने लगी और विवश होकर नायिका की सखी ने उसके प्रवासी प्रियतम के पास संदेश भेजा,

ग्रीषम हूँ ऋतु में भरी दुहूँ कूल पैराइ, खारे जल की बहति है नदी तिहारे गाँइ।। 7

स्पष्ट है की यह ग्रीष्म ऋतु में नारी की व्यथा किस प्रकार होती है। यह गाहा 'सत्तसई-कार ने अपने शब्दों में बद्ध किया इसका रितीकालीन कवियों पर भी असर पड़ा है।

वर्षा

ग्रीष्म ऋतु के इन उत्पादों का एक दिन अंत होता है। वर्षा ऋतु ग्रामवासियों और कृषकों के लिए प्रकृति का वरदान है। वर्षाकाल में नायिका की अपने पति /नायक (प्रियतमा) के बिना अपने घर में क्या अवस्था हुई है यह प्रेषितपतिका की सखी उसके प्रिय के पास संदेश भेजती है-

'झंझावाउ-त्तिण्णिअ-घर-विवर-पलोट्ठ-सलिल-धाराहिं
कुट्टु-लिहिओहि-दिअहं रक्खह अज्जा करअलेहिं।।8

सुन्दरी आँधी वायु से फूँस उड़ जाने से संपन्न विवरो में से गिरती हुई जलधाराओं से भींत पर लिखे प्रिय- अवधिदिवस को अपने करतल द्वारा बचा रही है। तो एक नायिका अपने प्रिया के प्रति अनुराग प्रकट करती हुई सखी से कहती है-

'तस्स-अ-सोहग्ग-गुणं, अमहिल सरिसंच साहसं मज्झ। जाणाइ गोलाअरो बासरत्तोद्धरात्तो अ।9

उसके सौभाग्य गुण को तथा मेरे अमहिलासदृश साहस को गोदावरी का प्रवाह तथा वर्षा की रात्रि और अर्धरात्रि बेला जानती है।

अच्छे स्वभाव वाली सास प्रवासी पुत्र की वधू के साथ सहानुभूतीपूर्ण व्यवहार ही किया करती है। यह समझाती हुई नायिका की सखी किसी से कह रही है-

DHULE College

Scanned with CamScanner

"संजीवणोसाहिम्मि व सुअस्स रक्खइ अणण्ण-वावरा।
सास णवब्भ-दंसण-कण्ठागअ-जिविअं सोण्हं।।"10

अर्थात नवीन मेघों के दर्शन से (उत्कंठावश) कण्ठगत प्राण वधू को सास अन्य सभी कार्यों को त्याग कर पुत्र की संजीवनी औषधि के समान (संभाल कर) रखती है।

आषाढ का प्रथम मेघ दिखाई पड़ा तो बिहारी की विराहिणी नायिका को यह संसार को जलाता हुआ चला आता दिखाई पड़ता है-

"पुरवा होंहि न आले उठै धुवाँ धरनि चहुँ कोद। जारत आवत जगत की पावस प्रथम पयोद।।"11

तो मतिराम की नायिका की विरहाग्नि से तो पावस ऋतु में उसके बाग के वृक्ष झुलस कर ठूँठ गा रह जाते है-

"दसा सुने निज बाग की लाल मनिही झुठ। पावस ऋतु हूं मैं लखे डाढे ठाड़े ठूठ।।"12

वर्षाऋतु के वर्णन में कुछ स्वाभाविक उक्तियाँ भी मिलती है। चकवा-चकवी के मिलन-वियोग की रुढी का आश्रय लेकर भी बिहारी का निम्नलिखा दोहा सघन घटाओं के अंधेरे का अच्छा चित्र प्रस्तुत करता है- "पावस निसि अँधियार में रहयों भेद नहिं आन। रात धौस जान्यो परै लखि चकती-चकवान।।"13

वर्षा ऋतु का ऐसा सुक्ष्म, संश्लिष्ट और व्यापक वर्णन जिसमें स्वाभाविकता का बलिदान किये बिनाही कला का समावेश किया गया है। वर्षा ऋतु में नारी की अपने पारिवारिक स्थिती और अपने प्रियतम के सिवा, कही-कही अपने प्रिया के लिए असंभवनीय साहस आदि नारी की विविध स्थिती में उसकी मनोव्यापार का हृदयदावक चित्रण किया है। प्रकृत तथ्यों के साथ कल्पना का मनोरम पुट दिया गया है।

शरद

काले घने बादल से भरा वर्षा ऋतु का एक दिन अन्त होता है। और शरद ऋतु का आरम्भ होते ही कमल विकसित होने लगते है। खन्जन पक्षी भी आ जाते है। आकाश निर्मल हो जाता है, जिसमें चन्द्रमा भी अत्यन्त स्वच्छ दिखाई देने लगता है। शरद ऋतु में नारी के बारे में बहुत कम उल्लेख गाथासत्तसई में आया है जो निम्नलिखित है।

एक स्थान पर नायिका अपने सखी के सामने कुसुम्भ को संबोधित करती हुई कहती है-

"सिक्कारिअ-माणिअ-मुह-वेविआइँ धुअ-हत्थ-सिज्जिअव्वाइं।
सिक्खन्तु वोडहीओ कुसुम्भ तुह पसाएण।।"14

अर्थात हे कुसुम्भ! कुमारियाँ तुम्हारी कृपा से सी-सी करना, मुख को इधर-इधर हटाना, मणित (उफ, ऊँह, आदि कुल्हने की ध्वनि) और हाथो को हिला कर भूषणों की झनझनाहट करना सीखे।
शरद ऋतु में नारी की अवस्था वर्णन रितीकालीन कविओं ने अपने दोहे में किया है। बिहारी के नीचे दोहे में कितनी स्पष्टता के साथ चित्रित कर रहे है- "अरुन सरोरुह कर चरन दृग खन्जन मुख चन्द। समै आव सुन्दरि सरद काहि न करहि अनन्द।।"15तो मतिराम ने शरद की रात का रुपक सरस्वती के साथ है और समासोक्ति द्वारा कलहंसगति मधुरदास सुन्दरी का भी आभास दिया है-"ललित मंद कलहंसगति मधुर मंद मुसिक्याति। चली सारदा बिसद रुचि सरद-चाँदनी राति।।"16शरद के आगमन के साथ प्रिय का आगमन भी होनेवाला है। इस विचार से विरहिणी के शरीर में ही जैसे शरद का संचार होता है। शरद का आगमन होते ही ज्वार और ग्रामीण बाला की ज्योति लहलहा उठती है। एक दोहे में बिहारी ने शरद को वीर नरनाथ का रुपक भी दिया है।

Sabha's Arts, Com & Science ... DHULE

हेमन्त

हेमन्त शीतऋतु का यौवनकाल होता है। सत्तसई का निर्माण प्रदेश विंध्य पर्वत का प्रान्तरभाग है। अत: वहाँ शीत इतना भीषण नही होता। यही कारण है कि इस ऋतु का वर्णन बहुत कम गाथाओं में आया है। प्रोषितपतिका की सखी उससे कहती है-

"हेमन्तिआसु अइदीहरासु राईसु तं सि अ विणिद्दा, चिरअर पडत्थ-वइए! ण सुंदरं जं दिआ सुवासि।।"[17]

अर्थात हेमन्त की लम्वी-लम्वी रातों में भी तुम्हारी नींद पूरी नहीं होती ! आरी चिरकाल से विदेश गये पति के प्रिये ! यह वात अच्छी नहीं कि तुम दिन में सोती हो।

रितीकालीन कवि बिहारी के दोहे में हेमन्त ऋतु का वर्णन मिलता है-

"ज्यों ज्यों बढ़त विभावरी त्यौं त्यौं बढ़त अनन्त । ओक ओक सब लोक सुख कोक-सोक हेमन्त।।[18]
मिलि विहरत बिछुरत मरत दंपति अति रतिलीन। नूतन विधि हेमन्त सबु जगतु जराफा कीन।।

हेमन्त की दीर्घरात्रि संयोगी प्रेमियों के वरदान और वियोगियों के लिए अभिशाप है। चकवा-चकवी की नियोगावधि बढ़ जाती है। प्रेमी-युगल का इस ऋतु में वियुक्त होना मरणसदृश है और संयोगी दम्पती की तो पूरी रात क्षणावत व्यतीत हो जाती है। मतीराम की नायिका के शब्दों में -

"सखी सरस सकेलि मैं आपुनयौ सुधि जात। कंत संग हेमन्त की छिन सी राति सिराति।।"[19]

शिशिर

शिशिर में भयंकर शीत का आक्रमण होता है। शिशिर में तुषारपात के कारण तड़ागो में कमल मर्दित हो जाते है। गाथासप्तशती में नारी की शिशिर ऋतु में मनोव्यथा निम्न प्रकार चित्रित की है-

"अत्ता। तह रमणिज्ज अम्हं गामस्स मंडणी-भूअं।

लुअ तिल- वाडि-सरिच्छं सिसिरेण कअं भिसिणि-संडं।। 20

अर्थात "हे सास! वह इतना सुन्दर कमल-खंड, जो हमारे गाँव का अलंकार था, शिशिर ने कटी हुई तिलवाटिका के समान कर दिया।"

शीत के भय से उष्णता कहाँ जाकर छिपती है यह विहारी के दोहे से सुनिए-

"रही न सकी सब जगत मैं सिसिर सीत कौं त्रास। गरम भाजि गढवै भई तियकुच-अचल-मवास।।[21]

इसलिए शिशिर शीत बचने का सिद्ध प्रयोग उन्होंने बताया है-

"तपन तेज तपु ताप तपि अतुल तुलाई माँह। सिसिर सीत क्यों हु न कहै बिनु लपटै तिय नाहैं।।"

सारांश **गाहासत्तसई का ऋतु वर्णन नितान्त - परम्परामुक्त है। इसमें प्रकृतिजन्य सामीप्य एवं सुक्ष्म दृष्टि की प्रेरणा है, रुढ़ियों की पुनरावृत्ति नहीं। 'वस्तुत: इसमें' ग्रामीण एवं वन्यजीवन के निसर्ग सिद्ध चित्र है, जिनमें कला की काट-छाँट नहीं, जीवन का उन्मुक्त विकास है। गाहासत्तसई में ऋतुवर्णन में ज्यादा तर नारी का संबंध वसंत, ग्रीष्म, वर्षा इस ऋतु में उनकी होनेवाली मनोव्यथा, मनोव्यापार और नारी की सांसारिक दशा का वर्णन यथोचित ढंग से कवि ने किया है। यह ऋतु वर्णन भारतीय साहित्य इतिहास में पहला ही वर्णन है। इसका प्रभाव परवर्ती साहित्य पर खूब दिखाई देता है।**

संदर्भ :-

1. डॉ. रघुवंश-प्रकृति और काव्य, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, जवाहर नगर, दिल्ली-1963 , पृ. 144
2. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक; प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055- III-19.

DHULE

Scanned with CamScanner

3. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, दोहा-396
4. मतिराम- मतिराम-ग्रन्थावली सं. कृष्णबिहारी मिश्र, प्र. भारतीय साहित्य मंदिर, दिल्ली, 1960-दोहा- 96
5. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055- शतक-I-70
6. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, - दोहा-488
7. मतिराम- मतिराम-ग्रन्थावली सं. कृष्णबिहारी मिश्र, प्र. भारतीय साहित्य मंदिर, दिल्ली, 1960-दोहा- 250
8. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055- शतक-IV-15
9. वही-शतक-III-37
10. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055-शतक-IV-36
11. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, - दोहा-549
12. मतिराम- मतिराम-ग्रन्थावली सं. कृष्णबिहारी मिश्र, प्र. भारतीय साहित्य मंदिर, दिल्ली, 1960-दोहा-53
13. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, -दोहा-390
14. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055- शतक-IV-92
15. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, -दोहा-433
16. मतिराम- मतिराम-ग्रन्थावली सं. कृष्णबिहारी मिश्र, प्र. भारतीय साहित्य मंदिर, दिल्ली, 1960-दोहा-349
17. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055-शतक-I-66
18. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, -दोहा-492
19. मतिराम- मतिराम-ग्रन्थावली सं. कृष्णबिहारी मिश्र, प्र. भारतीय साहित्य मंदिर, दिल्ली, 1960-दोहा-301
20. हाल-गाहासत्तसई-सं. जगन्नाथ पाठक, प्र. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2055-शतक-I-8
21. बिहारी-बिहारी रत्नाकर-सं. रत्नाकर, प्र. वाणी विज्ञान प्रकाशन, ब्रह्मनाल, वाराणसी-1955, -दोहा-342

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

185

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

DHULE

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December 2021

INDEX

Sr.No.	Title of the Paper / Authors Name	Page No.
1.	Modernist Elements in Nare's Poem A Cry from the Womb:A Study — **Dr. Uttam B. Parekar**	1
2.	The Educational, Social and Political View of Dr. Babasaheb Ambedkar — **Prof. Vijay Devidas Wakode**	7
3.	Social Reformers in Dalit Movements — **Mr. NutanVishnudas Chouhan**	10
4.	Apartheid perspective in the writings of andre brink,j. M. Coetzee and nadine gordimer — **Nitesh Nilkanthrao Telhande**	14
5.	CORONA, The Best Teacher: How to Live Life — **Mr. Sachin T. Hunge**	22
6.	Financial inclusion for inclusive growth in India: Insights from Global Findex — **Dr. Aparna Samudra**	26
7.	Factors influencing consumer behaviour — **Dr. Ishawar Wagh**	29
8.	Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, With Special Reference to SERVQUAL Model — **Dr. Nilesh A. Rote**	33
9.	A Review : Mejor Environmental Issues in India . — **Dr. Jayashri Barai**	40
10.	New Policy Environment and It's Impact on Indian Real State Sector — **Manoj Kumar Chaudhary**	43
11.	Implementation challenges of Rural development area — **Dr. Dilip Chavan**	47
12.	Impact Of Rural Developoment Programs Framed By Government After Independence — **Dr. Vaishali Malwar -Duke**	51
13.	The Flux of Difference in culture *in* Anita Desai's Bye Bye Blackbird — **Sanjay A. Diwekar**	55
14.	स्वातंत्र्योत्तर कालमे दलित एवं आदिवासी आंदोलन के नए प्रतिमान — डॉ. शिंदे मालती धोंडोपन्त	58
15.	सूचना साक्षरता और विश्वविद्यालय पुस्तकालय — डॉ. प्रेमा ए. कुंभलकर	61
16.	जलवायू परिवर्तन का मानव जीवन पर प्रभाव — डॉ. अर्चना ज्ञा.पाटील	64
17.	समता' स्वतंत्रता बरकरार रखने का राजमार्ग — प्रा. डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	67
18.	उपनिषद विचारो की सार्थकता — डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	70
19.	मानव जीवन में संगीत का स्थान — प्रा. डॉ. थाडेश्वर सं. मदनकर	72
20.	पंचायत राज – प्रजातंत्र का उत्कट उद्घोष — प्रा. डॉ. मुकूंदा गोपाळराव मेश्राम	74
21.	आधुनिक तंत्रज्ञानात बदलत्या ग्रंथालयाची भुमिका — डॉ. सारीका चौधरी	78
22.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रशासनात असलेल्या महिलांचे योगदान (सदंर्भ –१२ ते १९ शतक) — डॉ. विजया हरिकेशचंद्र राऊत	83

'B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, With Special Reference to SERVQUAL Model

Dr. Nilesh A. Rote
Assistant Professor, Head, Dept. of Commerce
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule.

Abstract

Willingness to provide high quality services to customers a continuous basis, makes creating higher competitive advantages viz. increase customer loyalty, reduce marketing cost, generates positive word-of-mouth, increase the market share of an organisation etc. In recent years, many researchers have intensified their studies on the developments of the service quality model and clarified many changes took place in the process of delivering services from conventional to modern services. The present article review emphasizes on overview of the service quality measurement models. Further article outline the SERVQUAL model; components of service quality, technique of application of model, its benefits and limitations.

Keywords: Service Quality, Customer Satisfaction & SERVQUAL

Introduction

Service Quality and Customer Satisfaction are the most important factors in today's global economic depression for *Retention, Profitability, and Productivity* of the business as a whole. The term Service Quality combines two terms i.e. Service and Quality. According to *Philip Kotler*, "*A Service is an act of performance that one party can offer to another that is essentially intangible and does not result in the ownership of anything. Its production may or may not be tied to a physical product.*" And "*Quality is the standard of something as measured against other things of a similar kind; the degree of excellence of something.*"[24]. Together, *Philip Kotler* and *Gary Armstrong* defined the term 'Service Quality' as *"It is the ability of a service firm to hang on to its customer"*. On the other hand, *Zeithaml* and *Bitner* brought up that, *'Service quality is a focused evaluation that reflects the Customer's perception of specific dimensions of service namely Reliability, Responsiveness, Assurance, Empathy, Tangibles.'* As per *Parasuraman, Zeithaml & Berry*, the service quality is measured as:

Service Quality = Customers' Perception –Customers' Expectation[22]

Service quality contribution is the most important factor to investigate the outcome of what the customer expected and the actual perceived service attributes of any business. The basic significance of service quality is, it raises the sales and the customer's expectations than the past. Increasing customer expectations may relate to several factors including increased customers' awareness and knowledge, organisation advertising, and competitors' performance. Good customer services help save money, because retaining current customers is cheaper and cost-effective than grabbing new ones. Retention of customers is easy through quality services. Benefits' arising from service quality is another factor that encourages organisations to provide high-quality services. One of the direct effects is - increasing the organisation's ability to provide efficient services for the customers. It improves the reputation and brand loyalty for the customers. It is seen that expected service quality, business image, and perceived significance are the key drivers in enhancing brand loyalty when customer satisfaction is the ultimate objective.

Review of Literature

1. **Bedi Kanishka (2006)** elaborated on internal and external measures of Service Quality and the SERVQUAL Model of Service Quality measurement. Along with the elaboration of five gaps in the path of service delivery and five dimensions of Service Quality, the Gap Model or the SERVQUAL Model of Service Quality is also described. It also explains the technique of measurement or collection of the SERVQUAL score.
2. **Winnie Wangui and Moses Otien (2014)** said that Service Quality plays an important role in determining Customer Satisfaction which is determined in terms of loyalty, post-purchase and retention. The five Service Quality dimensions amongst the Commercial banks result in the differences in satisfaction. It is seen that service quality gaps influence Customer Satisfaction in the

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI) | December, 2021

interest, delivery of accurate information, knowledge of the advisor, consistency in help, advisor's help in long-range planning, the help of an advisor in choosing the right courses for career, advisor's interest in personal life, and professional approach of the office).

6. Attribute Service Quality Model

According to *Haywood-Farmer* (1988), in general, services have three basic attributes as physical facilities, processes and procedures, people's behavior and conviviality, and professional judgment. Each attribute consists of several factors. The Service Quality attributes of the Haywood-Farmer Model and determinants of the GAP Model show some association with each other.

7. Synthesised Service Quality Model

According to *Brogowicz et. al.* (1990), on the basis of available information through words of mouth, advertising, and other media communications, customer shows service quality gap. Thus, there is a need to add in, potential customers' perceptions of service quality offered, plus actual customers' perceptions of service quality experienced. The model focuses on the identification of the dimensions related to service quality in the traditional managerial framework of planning, implementation, and control. This model considers three factors, viz. company image, external influences and traditional marketing activities of the organisation.

8. Retail Service Quality and Perceived Value Model

Sweeney et. al. (1997) developed a model which facilitates to study the influence of service quality on consumer's perceptions of value and willingness to purchase. The study carried out through the comparison between two alternative theoretical models.

The first model shows, not only how product quality and price perceptions influence the value perceptions, but also Functional Service Quality and Technical Service Quality Perceptions influence the same. The second model illustrates how the Functional Service Quality Perceptions directly influence consumers' willingness to purchase and also influence technical service quality perceptions, which in turn influence product quality perceptions but, neither of the two directly influence the value perceptions.

9. Internal Service Quality DEA Model

Soteriou and Stavrinides (2000) offered a Service Quality Model to direct bank branches for optimum resource utilisation. Instead of developing the Service Quality measures, to a certain extent, the model directs to incorporate measures for service quality improvements.

The Data Envelop Analysis (DEA) Model evaluates the conversion of resources to achieve the level of customer satisfaction. By measuring the level of customer satisfaction, the model guides to define the level of input for achieving expected satisfaction. The input level may need to reduce or increase, which is done through the minimization DEA Model or maximization DEA Model respectively.

10. Internal Service Quality Model

Frost and Kumar (2000) have developed an Internal Service Quality Model based on the concept of the GAP Model developed by *Parasuraman*. The model evaluated the dimensions with inside relationships, that determine service quality among internal customers and internal suppliers (front-line and support staff respectively) within the outsised service organisations.

The internal gap 1 shows the difference in support with the staff's perception (internal supplier) and that of front-line staff's expectation (internal customers).

Internal gap 2 is the critical distinction between the service quality determinations and the service actually conveyed coming about in an inner service execution gap.

Internal gap 3 is the gap which emphasis on the front-line staff i.e. internal customers. The gap is based on the difference between front-line staff's expectations and perceptions of support staff (internal supplier) service quality.

11. Service Quality Gap Model:

1. The following diagram shows the commonly occurring five gaps in the service delivery process. These gaps define the Service Quality. The model was presented for the first time in 1985 by *Parasuraman* when the Service Quality was defined as '*A difference between the way - how a customer experienced a service (perception) and expectations which a customer imagined before using the service.* 'The stepwise explanation of each gap is given below.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308
December, 2021

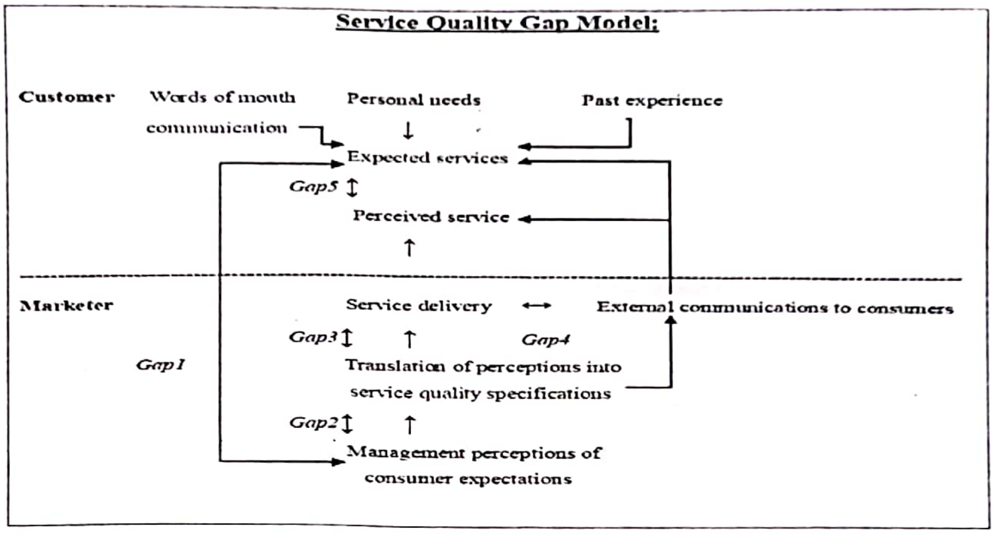

Figure 1.1: Service Quality Gap Model

(Source: *Bedi Kanishka. (2006). Quality Management, Oxford University Press, New Delhi.)*

- *Gap 1–* The difference between exact expectations of customers and understanding of the management about their expectations (gap of management to understand expect expectations of customer from a service).
- *Gap 2 –* Represents variation between perceptions of the management about the expectations of customers and specifications of service quality, i.e. management of a company realised the actual customers' expectations but do not focus on developing a system of measures which will enable the delivery of the desired quality.
- *Gap 3–* Represents the difference between the specification of the Service Quality and attributes of the process of service production and delivery, i.e. the difference between what managers have defined as a standard of service quality and the way how a service was actually delivered.
- *Gap 4–* Represents gap between delivered service and promised service to customer.
- *Gap 5–* Represents the difference between customers' expectations regarding the service and their perception of the specific service. Gap five is the result of all the previous gaps i.e. affect of gap one to four.

B. Recapitulation of SERVQUAL Model[1]:

Early as 1985 the writers *Parasuraman, Zeithaml* and *Berry* identified ten constituents of service quality, but in the year 1988 these ten constituents were subsequently merged into five dimensions, called as the SERVQUAL Model which became the most widespread application in the process of the measurement of Service Quality[4].

1. Dimensions and Items of SERVQUAL Model:

Based on research, on several service categories like Retail Banking, Long-distance Telephone Service, etc., A. *Parasuraman, V. A. Zeithaml,* and *L. L. Berry* (PZB's1988) developed a conceptual model of Service Quality with five dimensions, which are commonly used by customers to judge the Service Quality. The following table shows ten dimensions of Service Quality and also a modified version of five dimensions of Service Quality with a conceptual explanation of each dimension.

No.	Ten Dimensions	Five Dimensions	Description
01	Tangibles	Tangibles	The appearance of physical facilities, equipment, personnel, and communication materials.
02	Reliability	Reliability	The ability to perform the promised service dependably and accurately.
03	Responsiveness	Responsiveness	The willingness to help customers and to provide prompt service.

04	Competence	Assurance	The knowledge and courtesy of employees and their ability to convey trust and confidence.
05	Courtesy		
06	Credibility		
07	Security		
08	Access	Empathy	The provision of caring, individualized attention to customers.
09	Communication		
10	Understanding the customer		

Table 1.1: Original Dimensions of Service Quality
(Source: Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). Service Marketing, Galgotia Publishing Company,New Delhi.)

2. Structure of SERVQUAL questionnaire:

In 1988, through two stages of empirical research, *A. Parasuraman, Leonard L Berry, Valarie A. Zeithaml* condensed the scales pool from 97 items to 54 items, and later reduced to 34 items, finally resulted in 22 items with 5 dimensions of Service Quality. These 22 items help to form a questionnaire, in which 22 items in the first part measures expectations of customers and another part with the same 22 items (worded differently) measures perception towards delivered service[1]. Respondents rate each of the items based on *the Seven-point Likert scale*, with one being strongly disagreed and seven being strongly agreed. This scale helps to compute the difference between the ratings that customers assigned to the paired expectation/perception statements. The following table indicates five dimensions and items under each dimension[4]

Dimensions	Parameters
Tangibles	1. Modern equipment
	2. Visually appealing facilities
	3. Employees who have a neat, professional appearance
	4. Visually appealing materials associated with the service
Reliability	5. Providing services as promised
	6. Dependability on handling customer's service problems
	7. Performing services correctly the first time
	8. Providing services at the promised time
	9. Maintaining Error-free Records
Responsiveness	10. Keeping customers informed about when services will be performed
	11. Prompt service to customers
	12. Willingness to help customers
	13. Readiness to respond to customer's requests
Assurance	14. Employees who instill confidence in customers
	15. Making customers feel safe in their transactions
	16. Consistently courteous employees
	17. Employees who have the knowledge to answer customer questions
Empathy	18. Giving individual attention to the customers
	19. Dealing the customers in a caring way
	20. Having the customer's best interest at heart
	21. Employees who understand the needs of their customers
	22. Convenient business hours

Table 1.2: Five Dimensions of Service Quality
(Source: Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). Service Marketing, Galgotia Publishing Company,New Delhi.)

3. Steps in application of the SERVQUAL Model[10]:

Step-1: Collect the responses of respondents of an organisation, the Service Quality of which they want to assess. Using the SERVQUAL instrument, first obtain the score for each of the 22 expectations and the perception questions, and calculate the gap for each statement. *(Gap score= Perception - Expectation).*

DHULE ... College (stamp)

Step-2: After assessing the gap score of each item of the questionnaire, obtain an average gap score for each dimension by dividing the sum with the number of statements making up the dimensions.
Step-3: Make a total of the score of each five dimensions and divide it by five to obtain the Service Quality.

4. Benefits of the SERVQUAL Model:

1. It enables assessing Service Quality from the customer's perspective of a particular firm to compare with its competitors.
2. It facilitates to categorise the customers into different segments based on their individual SERVQUAL scores.
3. It can be used in various service sectors to identify specific attributes of a particular organisation.
4. To determine customers' perceptions and expectations towards service quality improvement in all the dimensions or any particular over the period of time and find the difference between them.
5. Measurement and action over service quality improvement may lead to customer retention, customer loyalty, opportunity for cross-selling, worker benefits, enhanced corporate image, profit gains, and financial performance.
6. It enables to compare competitors on common aspects to see who the best is.
7. It assists to identify customer segments that differ notably in a company's service performance.
8. It can aid to do an inert departmental comparison by assessment of the expectations and perception of internal customers.

5. Limitations of the SERVQUAL Model:

1. The uniform applicability of model as a generic instrument for measuring Service Quality across different service sectors is difficult.
2. There is little evidence that customers evaluate the Service Quality in terms of P – E gaps *(Perception minus Expectation)*.
3. Dimensions of the SERVQUAL model are not universal. The four or five parameters of theeach dimension cannot confine the variability in each service quality dimension.
4. The SERVQUAL is based on an expectation measurement rather than an attitudinal, and also it fails to draw on establishing Economic and Psychological theory.
5. It does not measure service outcome perceptions; rather it converges on the process of service delivery.
6. Customers' assessments of service quality may vary from MOT to MOT (Moments of truth).
7. The Number of questions aroused due to the two administrations of the instrument, cause monotony and confusion.

Conclusion

Present cut-throat competitive environment induced by globalisation and advances in information technology have forced organisations to focus on customer relations, and in particular customer satisfaction and customer loyalty in order to efficiently maximise revenues; which may achieved though fulfilment of customer expectations or service quality. In the time of customer centric service, service quality is considered an essential strategy for success and survival in today's competitive market environment. Continuous efforts on improvement of customer service quality seek to increase reputation, brand loyalty and the market share of an organisation. Service quality offers a competitive advantage to the companies that strive to improve it and hence bring customer satisfaction. Service quality is a comparison of customer expectation and perception of services. As there are no physical attributes of measurement, computing service quality is complex. There are multiple tools and techniques available for measurement of service quality by analyzing the experience of consumers and customers' satisfaction on the services provided. Even if there are no specifications for the use of particular model for measurement of service quality perceived, there are a number of efficient models offered by researchers, some of them are briefed in this study which helps to measure service quality with maximum accuracy. The SERVQUAL model is one of the most popular models of service quality measurement, specifically for service industries that are interested in understanding and measuring service quality. The unique feature of the services is it makes much harder for any organisation to objectively assess its quality level. But the development of this model provided structured approach to assess the set of factors that influence consumers' perception about service quality.

DHULE

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN 227...
Dec...
202...

banking sector. The SERVQUAL Model and Service Gap Model can be used to evaluate ... Service Quality gaps influence long term customer retention, loyalty and post-purchase.

3. **Olegas Prentkovskis (2018)** developed a new methodology for improving the measurement ... quality of the service consisting of three phases. The first phase is the application of the ... method to determine the quality dimension ranking. The second phase, using the FUCOM ... consistency method), we determined the weight coefficients of the quality dimensions. The ... phase represents determining the level of quality using the SERVQUAL (service quality) ... the difference between the established gaps. Further author comments that the integration of ... methods and models into the new methodology has demonstrated greater objectivity and more ... results in determining the level of quality of sustainability processes and activities.

Discussion

A. Various Models of Service Quality Measurement[5]:

Advancements in *Instrumentation, Mathematics, and Technology* made the man-made ... infrastructure expansion possible. It transformed the accuracy from rough estimates ... measurements. While the purposes of customer satisfaction measurement are constant, the ... to accomplish them have evolved dramatically with human advancements. Experts have ... with a variety of models to measure customer satisfaction. Following are the models of measurement of customer satisfaction with their brief discussion:

1.Service Quality (SERVQUAL) Model

The SERVQUAL Model is an empiric model developed by *Parasuraman, Zeithaml, ...* (1988) to compare perceived and expected service quality. It determines the average gap ... customers' perceptions and expectations, to assess the organisation's service quality. Hence it ... called as a GAP Model. The model consists of twenty-two items (questions) which are ... into five dimensions of Service Quality i.e. *Tangibles, Reliability, Responsiveness, Assurance ... Empathy.*

2. IT-Based Model

In the year 2002 *Zhu et.al.*, investigated the impact of Information Technology on ... options. It links customer perceived IT-based service options to traditional service dimensions measured by the SERVQUAL Model. The model examines the relationship between ... services and customers' perceptions of Service Quality.

The model also emphasizes the association between the SERVQUAL Model, traditional ... performance, experience of IT-based services and IT policies. The impact of these ... perceived Service Quality and Customer Satisfaction also specifies the model.

3. The e-Service Quality Model

Service Quality is acknowledged as an important aspect of the success of *Electronic Commerce* ... A conceptual model of the determinants of e-Service Quality is proposed and discussed by ... *Lemon* (2001). It is proposed that e-Service Quality has incubative (proper design of a web site ... technology is used to provide consumers with easy access, understanding and attractions ... site) and active dimensions (good support, fast speed, and attentive maintenance that a web ... provide to its customers) for increasing strike rates, stickiness, and retention of customers ... significance and inference of each determinant are also presented in the same model.

4. Gronroos Service Quality Model

A firm has to equal the customer's perception and expectations from services so that satisfaction ... achieved. The author identified the following three components of Service Quality:

1.Technical quality is what customer truly receives in the interaction with an organisation ... basis of which evaluate the Service Quality.

2.Functional quality is the outcome of technical service, which defines views of received service ...

3.Image is the result of technical and functional service quality. It is also influenced by ... relations, word of mouth, beliefs of an organisation, brand equity, financial performance, etc.

5.Perceived Service Quality and Satisfaction Model

The model developed by *Spreng and Mackoy* (1996) endeavors to enhance the understanding ... the constructs of perceived *Service Quality and Consumer Satisfaction*. Further, the model ... the effect of expectations, perceived performance desires, desired congruency and ... disconfirmation on service quality and satisfaction of customers. These are measured through ... ten attributes of advice (ease in making an appointment, friendliness of the employees ...

As far as market is concern, repositioning in competition is a tedious task as customer does not give another chance to improve the level of an organisation up to the customer expectations. Therefore an effective deployment of service quality techniques can change market follower to the position of market leader.

References

1. Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). *Service Marketing*, Galgotia Publishing Company, New Delhi.
2. Nitin Seth, S.G. Deshmukh & Prem Vrat (2004). *Service quality models: a review*, International Journal of Quality & Reliability Management, Vol. 22 No. 9, pp. 913-949
3. Sodi Kanishka. (2006). *Quality Management*, Oxford University Press, New Delhi.
4. S. Meenakshinathan (2010). *SERVQUAL Measurement in Commercial Banks with Special Reference to Madurai District* (Doctoral Dissertation), Madurai Kamaraj University Madurai, Tamil Nadu, India.
5. Ashraf Elmayar (2011). *Assessing The Perceived Service Quality Levels In The Libyan Private And Public Banking Sectors: A Customer Perspective*, University Of Northumbria.
6. G. Swapna Bhargavi (2011). *SERVQUAL in Retailing- with special reference to Pantaloons Retail* (Doctoral Dissertation), Sri Krishnadevaraya University, Anantapur, India.
7. Emel Kursunluoglu Yarimoglu (2014). *A Review on Dimensions of Service Quality Models*, Journal of Marketing Management, Vol. 2, No. 2, pp. 79-93, ISSN: 2333-6080 (Print), 2333-6099 (Online).
8. Vijay Anand S (2014). *Impact of Service Quality on Customer Satisfaction and Loyalty- An Empirical Study in India's Post Office Savings Banking Sector using SERVQUAL* (Doctoral Dissertation), Anna University, Chennai.
9. Olegas Prentkovskis (2018). A New Methodology for Improving Service Quality Measurement: Delphi-FUCOM-SERVQUAL Model, Symmetry, Vol. 10, Issue 12
10. www.kinesis-com.com/pdf/ServQual.pdf
11. www. marketingstudyguide.com
12. www.philkotler.com
13. www.userlike.com

DHULE

Scanned with CamScanner

136

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor - 7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor	Editor	Executive Editor
Prof. Virag S. Gawande	**Dr. Naresh A. Bhoyar**	**Dr. Uttam B. Parekar**
Director	Director of Phy. Edu.	Principal
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati	Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist. Wardha	Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER -2021

ISSUE No- 331(CCCXXXI)

RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Naresh A.Bhoyar
Editor
Director of Phy Edu
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

Sr.No.	Title of the Paper	Authors Name	Page No.
1.	Modernist Elements in Nare's Poem A Cry from the Womb:A Study	Dr. Uttam B. Parekar	1
2.	The Educational, Social and Political View of Dr. Babasaheb Ambedkar	Prof. Vijay Devidas Wakode	7
3.	Social Reformers in Dalit Movements	Mr. NutanVishnudas Chouhan	10
4.	Apartheid perspective in the writings of andre brink,j. M. Coetzee and nadine gordimer	Nitesh Nilkanthrao Telhande	14
5.	CORONA, The Best Teacher: How to Live Life	Mr. Sachin T. Hunge	22
6.	Financial inclusion for inclusive growth in India: Insights from Global Findex	Dr. Aparna Samudra	26
7.	Factors influencing consumer behaviour	Dr. Ishawar Wagh	29
8.	Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, With Special Reference to SERVQUAL Model	Dr. Nilesh A. Rote	33
9.	A Review : Mejor Environmental Issues in India .	Dr. Jayashri Barai	40
10.	New Policy Environment and It's Impact on Indian Real State Sector	Manoj Kumar Chaudhary	43
11.	Implementation challenges of Rural development area	Dr. Dilip Chavan	47
12.	Impact Of Rural Developoment Programs Framed By Government After Independence	Dr. Vaishali Malwar -Duke	51
13.	The Flux of Difference in culture *in* Anita Desai's Bye Bye Blackbird	Sanjay A. Diwekar	55
14.	स्वातंत्र्योत्तर कालमे दलित एवं आदिवासी आंदोलन के नए प्रतिमान	डॉ. शिंदे मालती धोंडोपन्त	58
15.	सूचना साक्षरता और विश्वविद्यालय पुस्तकालय	डॉ. प्रेमा ए. कुंभलकर	61
16.	जलवायू परिवर्तन का मानव जीवन पर प्रभाव	डॉ. अर्चना ज्ञा.पाटील	64
17.	समता' स्वतंत्रता बरकरार रखने का राजमार्ग	प्रा. डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	67
18.	उपनिषद विचारो की सार्थकता	डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	70
19.	मानव जीवन में संगीत का स्थान	प्रा. डॉ. थाडेश्वर सं. मदनकर	72
20.	पंचायत राज – प्रजातंत्र का उत्कट उद्घोष	प्रा. डॉ. मुकूंदा गोपाळराव मेश्राम	74
21.	आधुनिक तंत्रज्ञानात बदलत्या ग्रंथालयाची भुमिका	डॉ. सारीका चौधरी	78
22.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रशासनात असलेल्या महिलांचे योगदान (सदंर्भ –१२ ते १९ शतक)	डॉ. विजया हरिकेशचंद्र राऊत	83

DHULE

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-93
December 2021

उपनिषद विचारों की सार्थकता

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील

विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

विषयप्रवेश :

वैदिक मन्त्रों के चार विभाग है - संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक तथा उपनिषद। ये सभी श्रुति कहे जाते है और इनकी प्रामाणिकता तथा सत्यता पर सभी को विश्वास है। प्रथम तीन भागो में प्रधानतया स्तुति , यज्ञ एवं उपासना का वर्णन है। गुरू के मुख से कोई ... इन भागो मे नही है। ज्ञान की बाते साधारण रुप से है। इनमें तर्क का कोई स्थान नही है। किसी विषय पर तर्क - वितर्क के द्वारा विचार नहीं किया गया है। उपनिषदो में प्रधान रुप से तर्क का स्थान है।

उपनिषद भारतीय आध्यात्मिक चिंतन के मूल आधार है, भारतीय आध्यात्मिक दर्शन के स्त्रोत हैं। वह ब्रह्मविद्या है, जिज्ञासा के ऋषियों द्वारा खोजे हुए उत्तर हैं, वे चिंतनशील ऋषियों की ज्ञानचर्चा ओं का सार हैं। वे कवि-हृदय ऋषियों की काव्यमय आध्यात्मिक रचनाएं हैं, अज्ञात की खोज के प्रयास हैं, वर्णनातील परमशक्ति को शब्दों में बांधने की कोशिशें है और उस निराकार, निर्विकार, असीम अपार को अंतरदृष्टि से समझने और परिभाषित करने की अदम्य आकांक्षा के लेखबध्द विवरण है।

संशोधन का उद्देश :

- उपनिषदों अर्थ समझकर जाणकारी प्राप्त करना।
- उपनिषद का रचना काल एवं निर्मिती काल का अध्ययन करना।
- उपनिषद का दर्शनक्षेत्र उपयुक्तता एवं महत्त्व का अध्ययन करना।

संशोधन की परिकल्पनायें :

प्रस्तुत लघु निबंध में कुछ परिकल्पनायें निश्चित कि है,

- उपनिषद यह प्राचीन होकर आज भी उपयुक्त है।
- उपनिषद के बारमें दार्शनिक चिंतन के सकारात्मक विचार पाऐं जाते है।

उपनिषद का अर्थ :

उपनिषद शब्द उप एवं नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु में क्विप प्रत्यय लगाकर बनता है। सद् धातु का अर्थ होता है विसरण, गति और अवसादन (शिथिल करना) उप का अर्थ है समीप तथा नि का अर्थ होता है निश्चयपूर्वक। अतएव उपनिषद शब्द से अभिप्राय उस विद्या से है जिससे अविद्या का निश्चित रुप से नाश हो, जो मोक्ष की इच्छा रखने वाले व्यक्ती को ब्रह्म या विद्या के समीप ले जाकर उसका साक्षात्कार करा दे तथा जो संसार के बन्धनों को शिथिल कर दे। दूसरे शब्दो में उपनिषदो में उस विद्या का व्याख्यान है जिसके द्वारा जिज्ञासु अविद्या का नाश करके संसार के बन्धनो से मुक्त होकर परमपद को प्राप्त करता है।

उपनिषद शब्द की व्युत्पत्ति के अतिरिक्त एक दूसरा अर्थ भी उपलब्ध होता है जो कदाचित उपनिषद काल मे भी ऋषियों को मान्य था। ज्ञानोपनिषद के एक मन्त्र में उपनिषद शब्द का प्रयोग हुआ है। जिसका अर्थ आचार्य शंकर अपने भाष्य में रहस्य ... उपनिषद काल में तत्वज्ञान को सदैव एक रहस्य समझकर उसे केवल अधिकारी के प्रति उद्घाटन करने की एक प्रणाली माना गया ... कि प्रश्नोपनिषद एवं कठोपनिषद में आई आख्याओ से प्रमाणित होता है। प्रश्नोपनिषद में पिप्पलाद ऋषि ने सुकेशा, सत्यकाम आदि ऋषि कुमारो को एक वर्ष के कठिन संयम के उपरान्त तत्वज्ञान की शिक्षा दी। इसी प्रकार कठोपनिषद में यमराज ने नचिकेता के ... जिज्ञासा की पूर्ण रुप से परीक्षा लेकर ही ज्ञानोपदेश आरम्भ किया। इससे यह प्रतीत होता है कि कदाचित् उपनिषद-काल में उपनिषद का अर्थ रहस्य किया जाता था। लेकिन उपनिषद का अर्थ रहस्य मानने पर भी उसका तात्पर्य उसी विद्या से है जिसके द्वारा मनुष्य की अविद्या का नाश होकर मोक्ष की प्राप्ति होती है। वैदिक ऋषियों के वे समस्त आदेश जिन्हें वेदों का ज्ञानकांड माना जाता है अलग ... उपनिषदों के नाम से संगृहित किये गये हैं।

उपनिषदकाल के पहले : वैदिक युग

वैदिक युग सांसारिक आनंद एवं उपभोग का युग था। मानव मन की निश्चिंतता, पवित्रता, भावुकता, भोलेपन व निष्कपटता का युग था। जीवन को संपूर्ण अल्हडपन से जीना ही उस काल के लोगों का प्रेय एवं श्रेय था। कुल मिलाकर वैदिक काल के लोगों का जीवन प्र फुल्लित, आल्हादमय, सुखाकांक्षी, आशावादी और जिजीविषापूर्ण था। उसमें विषाद, पाप या कष्टमय जीवन के विचार की ... थी। नरक व उसमें मिलने वाली यातनाओं की कल्पना तक नहीं की गई थी। कर्म को यज्ञ और यज्ञ को ही कर्म माना गया था और ... सभी सुखों की प्राप्ति एवं संकटों का निवारण हो जाने की अवधारणा थीं।

उपनिषदो का रचना काल

उपनिषदो के काल अथवा उनके रचनाक्रम के बारे में कुछ भी निश्चित रुप से कहना असम्भव है। फिर भी इतना निश्चित है कि कुछ उपनिषद ऐसे है जिनकी रचना अवश्य ही परवर्तीकाल में हुई है। अत्यन्त प्राचीन उपनिषदो की रचना जिसमें ईश, ... बृहदारण्यक, केन , ऐतरेय, तैत्तिरीय, कौषीतकी एवं कठ है, गौतम बुद्ध से पूर्व की है, अतएव इन्हे हम ईसापूर्व छठी शताब्दी से ...

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-93..
December 2021

उपनिषद विचारों की सार्थकता

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील

विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

विषयप्रवेश :

वैदिक मन्त्रों के चार विभाग है - संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक तथा उपनिषद। ये सभी श्रुति कहे जाते है और इनकी प्रामाणिकता तथा सत्यता पर सभी को विश्वास है। प्रथम तीन भागो में प्रधानतया स्तुति , यज्ञ एवं उपासना का वर्णन है। गुरू के मुख से कोई ... इन भागो मे नही है। ज्ञान की बाते साधारण रुप से है। इनमें तर्क का कोई स्थान नही है। किसी विषय पर तर्क - वितर्क के द्वारा विचार ... किया गया है। उपनिषदो में प्रधान रुप से तर्क का स्थान है।

उपनिषद भारतीय आध्यात्मिक चितंन के मूल आधार है, भारतीय आध्यात्मिक दर्शन के स्त्रोत हैं। वह ब्रह्मविद्या है, जि... के ऋषियों द्वारा खोजे हुए उत्तर हैं, वे चिंतनशील ऋषियों की ज्ञानचर्चा ओं का सार हैं। वे कवि-हृदय ऋषियों की काव्यमय आध्... रचनाएं हैं, अज्ञात की खोज के प्रयास हैं, वर्णनातीत परमशक्ति को शब्दों में बांधने की कोशिशें है और उस निराकार, निर्विकार, ... अपार को अंतरदृष्टि से समझने और परिभाषित करने की अदम्य आकांक्षा के लेखबध्द विवरण है।

संशोधन का उद्देश :

- उपनिषदों अर्थ समझकर जाणकारी प्राप्त करना।
- उपनिषद का रचना काल एवं निर्मिती काल का अध्ययन करना।
- उपनिषद का दर्शनक्षेत्र उपयुक्तता एवं महत्त्व का अध्ययन करना।

संशोधन की परिकल्पनायें :

प्रस्तुत लघु निबंध में कुछ परिकल्पनायें निश्चित कि है,

- उपनिषद यह प्राचीन होकर आज भी उपयुक्त है।
- उपनिषद के बारमें दार्शनिक चिंतन के सकारात्मक विचार पाएं जाते है।

उपनिषद का अर्थ :

उपनिषद शब्द उप एवं नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु में क्विप प्रत्यय लगाकर बनता है। सद् धातु का अर्थ होता है विसरण ... गति और अवसादन (शिथिल करना) उप का अर्थ है समीप तथा नि का अर्थ होता है निश्चयपूर्वक। अतएव उपनिषद शब्द से ... उस विद्या से है जिससे अविद्या का निश्चित रुप से नाश हो, जो मोक्ष की इच्छा रखने वाले व्यक्ती को ब्रह्म या विद्या के समीप ले ... उसका साक्षात्कार करा दे तथा जो संसार के बन्धनों को शिथिल कर दे। दूसरे शब्दो में उपनिषदो में उस विद्या का व्याख्यान है जिसे ... जिज्ञासु अविद्या का नाश करके संसार के बन्धनो से मुक्त होकर परमपद को प्राप्त करता है।

उपनिषद शब्द की व्युत्पत्ति के अतिरिक्त एक दूसरा अर्थ भी उपलब्ध होता है जो कदाचित उपनिषद काल मे भी ऋषियों ... मान्य था। ज्ञानोपनिषद के एक मन्त्र में उपनिषद शब्द का प्रयोग हुआ है। जिसका अर्थ आचार्य शंकर अपने भाष्य में रहस्य ... उपनिषद काल में तत्वज्ञान को सदैव एक रहस्य समझकर उसे केवल अधिकारी के प्रति उद्घाटन करने की एक प्रणाली माना ... कि प्रश्नोपनिषद एवं कठोपनिषद में आई आख्याओ से प्रमाणित होता है। प्रश्नोपनिषद में पिप्पलाद ऋषि ने सुकेशा, सत्यकाम ... ऋषि कुमारो को एक वर्ष के कठिन संयम के उपरान्त तत्वज्ञान की शिक्षा दी। इसी प्रकार कठोपनिषद में यमराज ने नचिकेता के ... जिज्ञासा की पूर्ण रुप से परीक्षा लेकर ही ज्ञानोपदेश आरम्भ किया। इससे यह प्रतीत होता है कि कदाचित् उपनिषद-काल में उ... का अर्थ रहस्य किया जाता था। लेकिन उपनिषद का अर्थ रहस्य मानने पर भी उसका तात्पर्य उसी विद्या से है जिसके द्वारा म... अविद्या का नाश होकर मोक्ष की प्राप्ति होती है। वैदिक ऋषियों के वे समस्त आदेश जिन्हें वेदों का ज्ञानकांड माना जाता है अल... उपनिषदों के नाम से संगृहित किये गये हैं।

उपनिषदकाल के पहले : वैदिक युग

वैदिक युग सांसारिक आनंद एवं उपभोग का युग था। मानव मन की निश्चिंतता, पवित्रता, भावुकता, भोलेपन व निष्... युग था। जीवन को संपूर्ण अल्हडपन से जीना ही उस काल के लोगों का प्रेय एवं श्रेय था। कुल मिलाकर वैदिक काल के लोगो ... प्र फुल्लित, आल्हादमय, सुखाकांक्षी, आशावादी और जिजीविषापूर्ण था। उसमें विषाद, पाप या कष्टमय जीवन के विचार की ... थी। नरक व उसमें मिलने वाली यातनाओं की कल्पना तक नहीं की गई थी। कर्म को यज्ञ और यज्ञ को ही कर्म माना गया था और ... सभी सुखों को प्राप्ति एवं संकटों का निवारण हो जाने की अवधारणा थीं।

उपनिषदो का रचना काल

उपनिषदो के काल अथवा उनके रचनाक्रम के बारे में कुछ भी निश्चित रुप से कहना असम्भव है। फिर भी इतना निश्चित ... कि कुछ उपनिषद ऐसे है जिनकी रचना अवश्य ही परवर्तीकाल में हुई है। अत्यन्त प्राचीन उपनिषदो की रचना जिसमें ईश, ... बृहदारण्यक, केन , ऐतरेय, तैत्तिरीय, कौषीतकी एवं कठ है, गौतम बुद्ध से पूर्व की है, अतएव इन्हे हम ईसापूर्व छठी शताब्दी से ...

DHULE

Scanned with CamScanner

है। इनके अतिरिक्त अन्य सभी उपनिषदो की रचना गौतम बुद्ध के बाद, लेकिन ईसा की तीसरी शताब्दी के पूर्व किसी समय डॉ. श्रीकृष्णपाद्द बेलवल्कर और प्रो. रामचन्द्र दत्तात्रेय रानाडे ने ऐतरेय, बृहदारण्यक, छान्दोग्य, तैत्तिरीय, केन , ईश, वाष्कल, श्वेताश्वतर, कौषीतकी, प्रश्न, मैत्रायणी और माण्डूक्य इन १४ उपनिषदो का रचना - काल बुद्ध - पूर्व सिद्ध किया है।

विद्वानों द्वारा वैदिक उपनिषद काल के लिये विभिन्न निर्धारित समयावधि

क्र.	लेखक	शुरूवात (BC)	समापन (BC)	विधी
१	लोकमान्य टिळक	६०००	२००	खगोलिय विधि
२	बी. वी. कामेश्वर	२३००	२०००	खागोलिय विधि
३	मेक्स मूलर	१०००	८००	भाषाई विश्लेषण
४	रनाडे	१२००	६००	भाषाई विश्लेषण, वैचारिक सिध्दांत
५	राधा कृष्णन	८००	६००	वैचारिक सिध्दांत

उपनिषदो की सार्थकता :

उपनिषदो का भारतीय दर्शन के इतिहास में महत्वपूर्ण स्थान है। भारतीय दर्शन के विभिन्न सम्प्रदायों का स्रोत उपनिषद है। ब्लूमफील्ड ने कहा है, "नास्तिक बौद्धमत को लेकर हिन्दू विचारको का कोई भी महत्वपूर्ण अंग ऐसा नही है जिसका मूल उपनिषदो में न हो।" न्याय वैशेषिक, सांख्य, योग, अद्वैत एवं विशिष्टाद्वैत वेदान्त आदि आस्तिक मत तथा जैन और बौद्ध आदि नास्तिक मत के प्राय: सभी मुख्य सिद्धान्त उपनिषदों में निहित है।

बौद्ध दर्शन के अनात्मवाद का मूलरूप कठोपनिषद में मिलता है जहाँ यह कहा गया है कि मनुष्य के मर जाने पर यह सन्देह है कि वह रहता है अथवा नही रहता है। बुध्द के दु:खवाद का आधार सर्व दु:खम तथ क्षणिकवाद का सर्व क्षणिक क्षणिकं, जो उपनिषदों के वाक्य है, में मिल सकता है। सांख्य दर्शन के त्रिगुणीमयी प्रकृति का वर्णन श्वेताश्वतर उपनिषद् में मिलता है। इसी उपनिषद में योग के अष्टांग मार्ग का भी वर्णन मिलता है। शंकर का निर्गुण ब्रह्म के संबंध का सिध्दांत भी मिलता है। उपनिषद में मायावाद का सिध्दांत भी स्पष्ट मिल जाता है। शंकर की तरह रामानुज का दर्शन भी उपनिषद पर आधारित है। अत: संपूर्ण भारतीय दर्शन का बीज उपनिषदों के अन्तर्गत है। इससे उपनिषद की महत्ता प्रदर्शित होती है। उपनिषदों से भारतीय दार्शनिको को मार्गदर्शन मिलता रहा है। उपनिषद का लक्ष्य मानवीय आत्मा को शांति प्राप्त कराना है। जब जब भारत में महान क्रातियाँ हुई हैं तब तब यहाँ के दार्शनिकों ने उपनिषदों से प्रेरणा ग्रहण की है। उपनिषदों ने संकटकाल में मानव का नेतृत्व कर अपूर्व योगदान प्रस्तुत किया है। आज भी जब दर्शन और धर्म, दर्शन और विज्ञान के बीच विरोध खडा होता है तब उपनिषद विरोधी प्रवृत्तियों के बीच समन्वय के द्वारा हमारा मार्गदर्शन करता है। प्रो. रानाडे का कथन है कि, उपनिषद हमें एक ऐसी दृष्टि दे सकते हैं जो मानव की दार्शनिक, वैज्ञानिक और धार्मिक माँगो की एक ही साथ पूर्ति कर सकें। यह स्पष्ट प्रतीत होता है।

उपनिषद से भारतीय एवं पाश्चात्य विचारकों ने निरंतर प्रेरणा ग्रहण की है। पाश्चात्य विचारक शोपनहावर ने उपनिषद से प्रभावित पाया है। शोपनहावर ने उपनिषद की महत्ता पर भाष्य करते हुए लिखा है, In the whole world there is no study so beneficial and elevating as that of the Upanisad. It has been the solace of my life, it will be the solace of my death.

इनके आलावा महात्मा गाँधी, श्री अरविंद, विवेकानंद, रवीद्रनाथ ठाकूर, डॉ. राधाकृष्णन आदि भारतीय विचाराकों ने उपनिषद से प्रेरित किया है। इसलिये उपनिषद को विश्व ग्रंथ कहकर प्रतिष्ठित किया गया है।

भारतीय दर्शन की मुख्य प्रवृत्ति आध्यात्मिक है। उपनिषद भारतीय दर्शन के आध्यात्मवाद का प्रतिनिधीत्व करता है। जब तक भारतीय दर्शन में आध्यात्मवाद की सरिता प्रवाहित होगी तब तक उपनिषद दर्शन का महत्त्व जिवित रहेगा। अत: उपनिषद का शाश्वत महत्व है।

संदर्भ सूची :

१. डॉ. रामकृष्ण सिंगी, आध्यात्मिक चिंतन की अमूल्य निधि : उपनिषद.
२. डॉ. म्हेद्र कुमार मिश्रा, भारतीय दर्शन,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
३. स्वामी परमानंद, द उपनिषेदास, पेपरबॅक पब्लिकेशनस, नई दिल्ली.
४. जदुनाथ सिन्हा, भारतीय दर्शन, मोतीलाल बनारसीदास, पब्लिशर्स, दिल्ली
५. चौधरी, पा. दा., भारतीय तत्वज्ञानाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
६. http://www.e-pistakalya.com
७. http://www.en.m.wikipedia.org

DHULE

Scanned with CamScanner

Aadhar International Publication

We the Research Organization will do provide help for the following works listed below.

Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines

- Research Paper Publication
- Book Chapters for Publications
- ISBN Publications Supports
- M.Phil Dissertations Publish
- Ph.D. Thesis in Book Format
- ISSN Journals with Impact Factor (7.675)
- Online Book Publication
- Seminar Special Issues
- Conference Proceedings

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Mobile : 9595560278

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com... Senior College DHULE

Aadhar Publications

New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604 , Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com

For Details www.aadharsocial.com

Price:Rs.500/

issn 2278-9308

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE RESEARCH, IDEAS AND INNOVATIONS IN TECHNOLOGY

ISSN: 2454-132X
Impact Factor: 6.078
(Volume 8, Issue 3 - V8I3-1142)
Available online at: https://www.ijariit.com

Spatial Analysis of Area Influence of Primary Health Centres in the Tribal Tehsil of Nashik District

Jagdish Dagadu Wetal
Assistant Professor
jagdishwetal@gmail.com
Department of Geography, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra

Mr. Abhijit A. Awhad
Assistant Professor
abhijit.awhad@sathaye.edu.in
Department of Geography, PTVA'S Sathaye College, Mumbai, Maharashtra

Dr. D. S. Suryawanshi
Associate Professor
dsskbcnmu@gmail.com
Department of Geography VWS Arts, Commerce and Science College, Dhule, Maharashtra

Dr. Madanlal V. Suryawaanshi
HOD, Assistant Professor
head.geeography@bamu.ac.in
Department of Geography, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra

ABSTRACT

Individuals, families, and communities initially come into contact with the national health system through primary health care, which brings health care as close as possible to where people live and work. Well-trained health practitioners must provide "scientifically sound and socially acceptable procedures made universally accessible. "The major goal of this article is to calculate the influence area of primary health centres in Nasik district of tribal tehsils. Jackson's (2009) approach has been used to calculate the Influence Area of Primary Health Centres. The development of a primary health centre necessitates the presence of 30000 non-tribal residents and 20000 tribal residents. The numbers of Primary Health Centres necessary in the Nasik district of tribal tehsils have75, but only 43 have been created, and more than 32 are needed. The impact area of Primary Health Centres in tribal tehsils of Nashik district is 213.86 square kilometres. The effect of area of Primary Health Centres in Nashik district is 18.24 villages, according to the population, the influence area of Primary Health Centres in tribal tahsils of Nashik district is 32528.33.

Keywords— *PHC, SPHC, Influence area, Tribal Tehsils, equity*

1. INTRODUCTION

In any sphere, health is a critical component of national progress. Nothing can be considered more important in terms of economic development of resources than the people's health, which is a measure of their vitality and capacity as well as the potential man hours for productive labour in relation to the total number of people maintained by the nation. The health workers are a critical consideration for the efficiency of industry and agriculture *(Goel, 1984)*[1]. The primary health centre (PHC) is an individual's, families, and community are first point of contact with the national health system, bringing health care as close as possible to where people live and work. It must provide "scientifically sound and socially acceptable methods made universally accessible" by well-trained health professionals. As a result, a key component of PHC is spatial (potential) accessibility, which takes into account the availability of well-trained health care providers, prospective demand from the community for health care services and geographic accessibility due to the distance between residents and providers. The concept of geographical accessibility has been widely employed to assess the equity of access to PHC services.

2. STUDY AREA

The study area is located in the north-western and south west region of the Nashik District. It extends from 19° 44' 57' to 20° 43' 55' north latitudes and 73° 14' 05' to 73° 06' 57' east longitudes. Study area covers an area of 4581.98 sq. km., which is 29.40 % of the geographical area of the district. It is surrounded by Deola and Chandwad tehsil in the east and the north-east, Gujrat state in the north, Palghar districts of Maharashtra State to the south-west, Igatpuri tehsil to the south. It consists of 05 tehsils,

© 2022, www.IJARIIT.com All Rights Reserved

namely Peint, Dindori, Surgana, Kalwan and Trimabkeshwar. The population of the region is 976092. It includes 760 villages and 40 PHC.

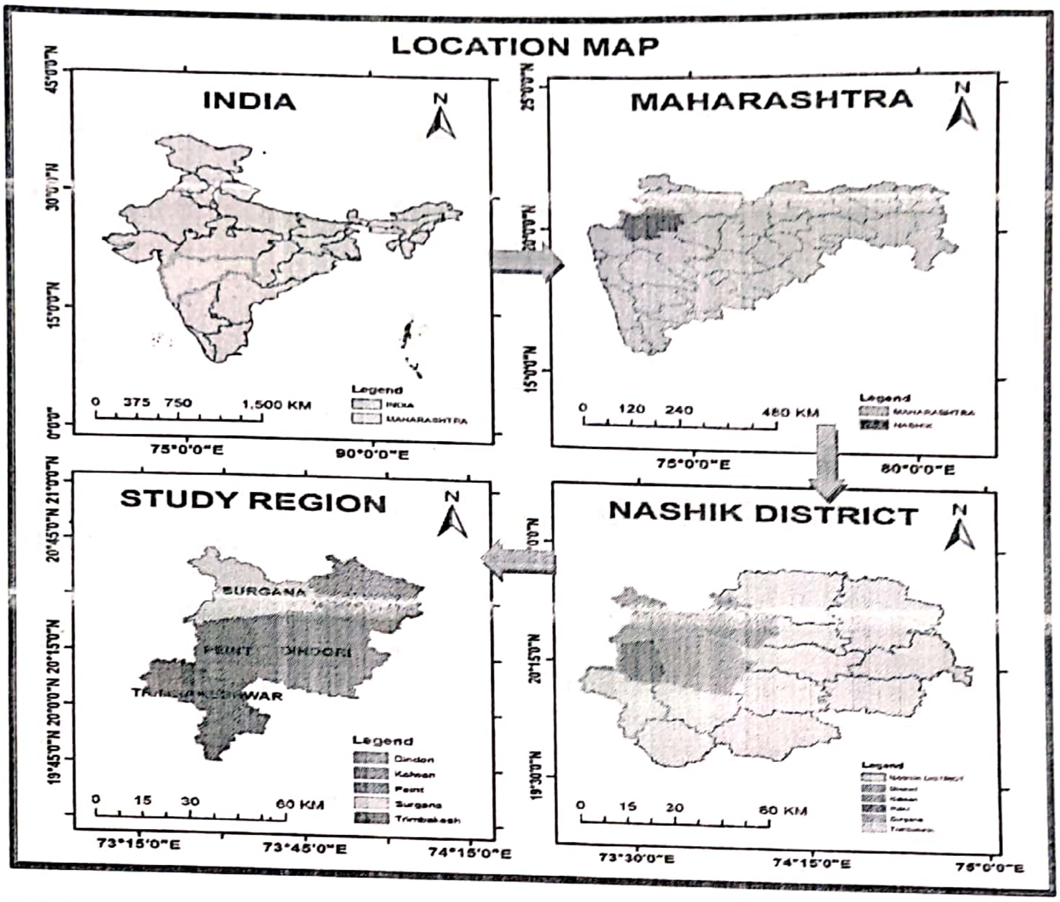

3. OBJECTIVES

- To calculate the area of Influence of PHC in Tribal Tehsils of Nasik District.
- To search the adequacy & inadequacy of PHC in study areas.

4. DATABASE AND METHODOLOGY

The current study is based on primary as well as secondary data. Secondary data was utilised in the Tribal Tehsils of Nashik District from Social and Economic Review 2019 and the Nashik District Census Handbook 2011.It is calculated the area of Influence of Primary Health Centres using Jackson's approach. For calculations and cartographic representation, MS-Excel software has been employed. It used Arc GIS-10.8 software to create isopleths maps. As per the calculation of the area of Influence of Primary Health Centres are using following Jackson's approach formulas.

$$1)\ \text{Area Influence} = \frac{Total\ Area}{Total\ Number\ of PHC}$$

$$2)\ \text{Area Influence} = \frac{Total\ Villages}{Total\ Number\ of PHC}$$

$$3)\ \text{Area Influence} = \frac{Total\ Population}{Total\ Number\ of\ PHC}$$

5. DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

According to the Maharashtra government's Public Health Department, a basic need programme has been established for health facilities in Maharashtra. According to government of India standards, a population norm has been declared for the creation of a health institution. The development of a primary health centre necessitates the presence of 30000 non-tribal residents and 20000 tribal residents.

The Maharashtra government's Public Health Department declared a basic need programme for health facilities in Maharashtra. In the Nashik district's tribal tehsils, 75 primary health centres are necessary, but only 43 have been created, with another 32 required. In the district of Nashik, the tribal tehsil is in the same situation. (Table No.1)

DHULE

© 2022, www.IJARIIT.com All Rights Reserved

Scanned with CamScanner

Table 1: Area of Influence of Primary Health Centres in Tribal Tehsils of Nashik District-2021

Sr. No.	Tehsil	No. of PHC	Area (Sq. km)	No. of Villages	Total Population	Influence Area by Total Area	Influence Area by Villages	Influence Area by Population
1	Peint	07	557	145	119838	79.57	20.71	17119.71
2	Dindori	11	7470	157	704524	679.09	14.27	64047.63
3	Surgana	08	821	190	175816	102.62	23.75	21977
4	Kalwan	09	859.71	152	346000	95.52	16.88	38444.44
5	Trimbakeshwar	08	900.27	125	168423	112.53	15.62	21052.87
Total		43	10607.98	769	1514601	213.86	18.25	32528.33

Source: Computed by Researchers- 2021

5.1 Influence Area of PHC by Geographical Area in Tribal Tehsils:

The influence area of Primary Health Centres shows how many square kilometres a single Primary Health Centres covers based on its geographical location. There are 43 Primary Health Centres in the Nashik district of tribal tehsils and the district overall geographical area is 10607.98 square kilometres. The study area of influence area of Primary Health Centres is 213.86 square kilometres. According to the geographical area, Didnori (679.09), tehsil has the highest influence area of Primary Health Centres, because of Dindori tehsil has largest population and most of the MIDC sector in Nashik district, large distance between two PHC's, while Peint tehsil has the lowest influence area of Primary Health Centres (79.57) because of remote area and adequacy of facilities. Remaining tahasils are covered by medium influence area as per geographical areas of the tribal tahasils..

5.2 Influence Area of PHC by Villages in Tribal Tehsils

The influence area of Primary Health Centres shows how many villages are contained by a Primary Health Centres based on the number of villages. In the Nashik district of Tribal Tehsils, 43 Primary Health Centres have been created, with 769 villages spread over the district. According to the number of communities; the study area of influence of Primary Health Centres is 18.25 square kilometres. Surgana tehsil (23.75) has the highest influence area of Primary Health Centres by total number of villages in tribal tahasils, most of the houses settled in small pada's. While Dindori (14.27) tehsil has the lowest influence area of Primary Health Centres to total number of villages is large in the tehsil. But remaining tahasils are covered by medium influence area as per total number of villages in tribal tahasils.

5.3 Influence Area of PHC by Population in Tribal Tehsils

Depicts of how many people are surrounded by a Primary Health Centres, The Influence Area of Primary Health Centres, only 43 Primary Health Centres, have been constructed within the district with a total population of 1514601. According to the Population, the study area of influence of Primary Health Centres is 32528.33 square kilometres. Dindori (64047.63) tehsil has the highest influence area of Primary Health Centres. Due to the highest population in Nasik district and as per the government norms. Dindori tehsil should be 35 PHC required, while Peint (17119.71) tehsil has the lowest influence area of Primary Health Centres. The distance of PHC is less because of hilly area and it is not accessible.

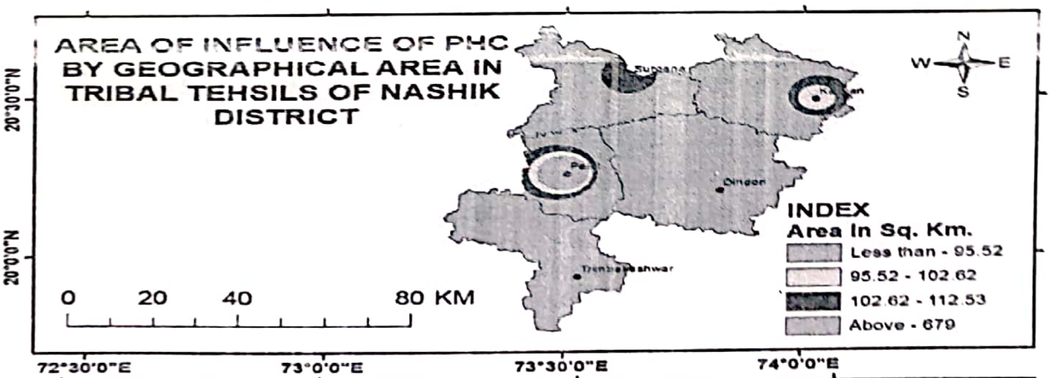

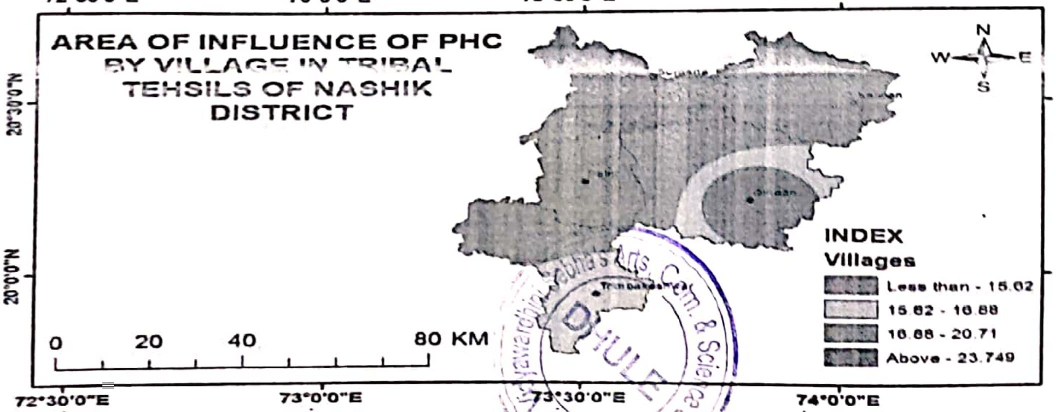

© 2022, www.IJARIIT.com All Rights Reserved

Scanned with CamScanner

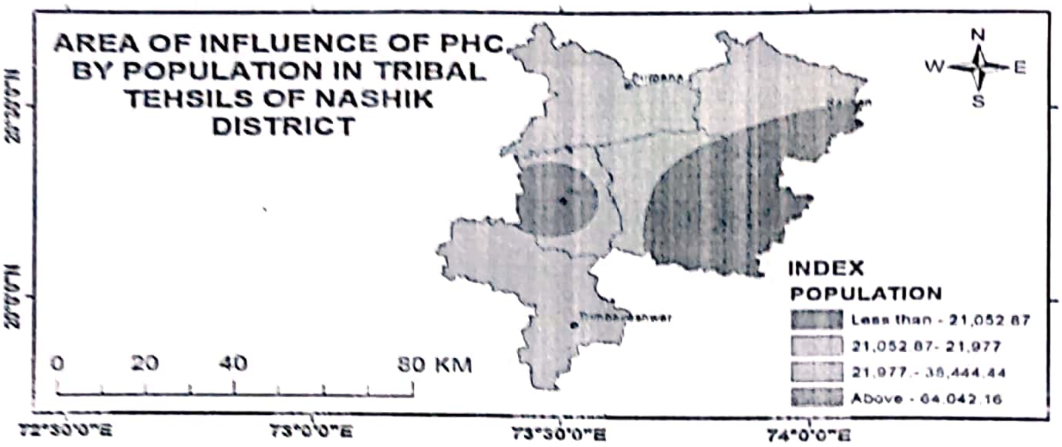

6. CONCLUSION

According to the Maharashtra Government's Public Health Department, the number of primary health centres required in Maharashtra has not been met. In the tribal tehsils of Nashik district. Although 75 Primary Health Centres are required, only 43 have been created. In the study area, there is a 32 percent difference in the number of primary health centres. The tribal tehsil of Nasik district's the influence area of Primary Health Centres is 213.86 square kilometres. The research area of influence of Primary Health Centres is 18.24 square kilometres. According to the Population, in study area of influence area of Primary Health Centres is 32528.33 square kilometres. Geographically the highest influence area of Primary Health Centres is in Dindori tehsil (679.09), and the lowest influence area is in Peint tehsil (79.57). Surgana tehsil has the highest impact area of Primary Health Centres (23.75) and Dindori tehsil has the lowest influence area of Primary Health Centres (14.27) by total number of villages.

By population, Dindori tehsil has the highest influence area of Primary Health Centres (64047.63) and Peint tehsil has the lowest influence area of Primary Health Centres (17119.71). Government of Maharashtra should build more Primary Health Centres in the study area for public health. Because the influence area of Primary Health Centresin Nashik's tribal tehsils is minimal.

7. SUGGESTIONS

(a) The (Bhore Committee or the National Health Plan 1983) proposed demographic criteria for delayed health care services should be implemented. Therefore, for Dinndori more PHC should be created in the near future.
(b) According to the current population of Kalwan tehsil is requires 17 PHC, but it now has only 7 PHC, thus more PHC should be developed in this tribal tahsil in the near future.
(c) Developing a structural framework for health and overall growth change that reaches the lowest levels of settlements and incorporates plans and actions undertaken by the receiving group.
(d) This may have an influence of PHC in rural or indigenous areas. Physicians should be encouraged to work in tribal regions by providing additional incentives and services.

8. REFERENCES

[1] Choubey Kailash (2001): Chikista Avam Swasthya Bhugol, Madhya Pradesh Hindi Academy, Bhopal.
[2] Delamater, P.L. Spatial accessibility in sub-optimally configured healthcare systems: A modified two-step floating catchment area (m2sfca) metric. Health Place 2013, 24, 30–43.
[3] Deshpande, C.D.: "Geography of Maharashtra", National Books Trust, India.
[4] District census handbook 2011, Nashik District
[5] District Social and Economic Review 2019, Nashik District
[6] Goel, S. L. (1984), Report of Planning Commission, Public Health Administration, Sterling Publishers, New Delhi.
[7] Husain Majid (1994): Medical Geography, Anmol publications, New Delhi.
[8] Luo, W.; Qi, Y. An enhanced two-step floating catchment area (e2sfca) method for measuring spatial accessibility to primary care physician. Health Place 2009, 15, 1100–1107.
[9] Luo, W.; Wang, F. Measures of spatial accessibility to health care in a GIS environment: Synthesis and a case study in Chicago region. Environ. Plan. B 2003, 30, 865–884.
[10] Park K. (2009) : Preventive and Social Medicine, BanarasidasBhanot Publishers, Jabalpur (M.P.), Page No. 803.
[11] Public Health Department (part-i), Maharashtra State, February 2018: http://arogya.maharashtra.gov.in
[12] Unal, E.; Chen, S.E.; Waldorf, B.S. Spatial Accessibility of Health Care in Indiana. Available online: http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/7329 2/wp070007.pdf (accessed on 10 February 2014).
[13] Wan, N.; Zou, B.; Sternberg, T. A three-step floating catchment area method for analyzing spatial access to health services. Int. J. Geogr. Inf. Sci. 2012, 26, 1073–1089.
[14] World Health Organization. Declaration of Alma Ata. Available online: http://www.phcris.org.au/guides/about_phc.php (accessed on 11 February 2015).
[15] Yang, D.H.; Goerge, R.; Mullner, R. Comparing GIS-based methods of measuring spatial accessibility to health services. J. Med. Syst. 2006, 30, 23–32.

DHULE

© 2022, www.IJARIIT.com All Rights Reserved

Scanned with CamScanner

2022 188

Volum[illegible]e 1 (VI)
January – March 2022

ISSN: 2394 – 7780

IJAIR
IMPACT FACTOR
7.36

International Journal of
Advance and Innovative Research
(Part- 2)

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

Scanned with CamScanner

IJAIR

IMPACT FACTOR

7.36

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2018)

This certificate is awarded to

International Journal of Advance & Innovative Research

(ISSN: 2394-7780)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process

SJIF 2018 = 7.363

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

AWARENESS OF MICROFINANCE AMONG THE UNDER GRADUATE STUDENTS - A STUDY CONDUCTED IN MUMBAI SUBURBS 311 – 317

Mr. Nimesh Jotaniya

A 360 DEGREE OVERVIEW ON CORPORATE SOCIAL RESPONISBILITY UNDER COMPANIES ACT, 2013 318 – 325

Mrs. Abilasha N and Dr. Madhu Tyagi

AN ANALYSIS OF AWARENESS ABOUT FINANCIAL LITERACY AMONG INDIVIDUAL IN THANE REGION 326 – 331

CA Rashmi Gupta

A STUDY ON RECENT TRENDS IN LIFE INSURANCE BUSINESS 332 – 337

Mrs. Ruchi Negi Agarwal

STUDY OF USAGE OF INTERNET BANKING BY COLLEGE STUDENTS 338 - 341

Dr. V. S. Kannan and Jaanvi Joshi

A STUDY ON BEHAVIOURAL BIASES AND RISK SUSCEPTIBILITY OF INDIAN INVESTORS 342 – 348

Ms. Ashvina Paul Raj, Ms. Tushita Paul and Mr. Amandeep Singh Kalsi

A STUDY ON CUSTOMER SATISFACTION FOR DIGITAL BANKING SERVICES OF INDIAN BANKS 349 – 354

Akhileshwar Surendra Tripathi

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON CONSUMER BEHAVIOUR 355 – 360

Hemant Patil and Mohammed Hasim Khan

MAKE IN INDIA - EFFECTS OF COVID-19 ON LOCAL KHADI SHOPS 361 – 365

Jasan Inacio Britto and Jignesh Sudhakar Manjrekar

MEASURING SERVICE QUALITY GAP IN STATE BANK OF INDIA IN NASHIK CITY 366 – 370

Dr. Nilesh A. Rote

DIGITAL PAYMENT GATEWAYS: UPI AND E-WALLETS 371 – 376

Ms. Nidhi Rai

CHALLENGES AND ISSUES OF SECURITY FOR SOCIAL MEDIA SITES 377 – 383

Mrs. Shubha Nair

Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with CamScanner

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 9, Issue 1 (VI): January- March, 2022 Part- 2

ISSN 2394 - 7780

MEASURING SERVICE QUALITY GAP IN STATE BANK OF INDIA IN NASHIK CITY

Dr. Nilesh A. Rote
Assistant Professor & Head, Department of Commerce, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule

ABSTRACT

In the competitive environment of the market, banking sector also need to focus on providing variety of products and services along with maintaining service quality. This study aims to identify the service quality gaps in customers' perception and expectation and measure the service quality. The study was based on a survey of 50 customers of State Bank of India from Nashik city having saving accounts. The study adopted descriptive research design. Secondary data was obtained from reference books, journals, research theses and websites. Data was analyzed by the simple calculation methods. Questionnaire was the main data collection tool, where 22 attributes of SERVQUAL models considered to finding out service quality gaps. This study applied simple random sampling to collect 50 samples from Nashik city. The study findings show that there is a service quality gap in bank services with all five dimensions of the model which means that bank is not delivering service up to the customers' expectations.

Keywords: Customer Expectation, Customer Perception, Service Quality

INTRODUCTION

The banking industry is a service industry, where service quality plays an important role in customer satisfaction and subsequent growth of the business. Banks have started realizing that business goes to those who seek clients, serve them satisfactorily and endeavor hard to retain them. Banks should necessarily have to know their customers and understand their requirements. To do so, the bank should clear the facilities available for the customers and satisfy their needs. Bankers should undertake constant efforts to upgrade the quality of customer service so as to retain the customer on the basis of service factors. This can also help to sustain in cutthroat competition increasing in the banking industry. Hence it is important to understand customers' expectations and perceptions towards banking services.

The banking structure in India comprises of unorganized and organized sector. In organized sector are scheduled commercial banks, non scheduled commercial banks, some of which are in the public sector (7). In the Non-scheduled banks category are Co-operative Banks, Primary Credit Societies and a few commercial banks. The following chart shows the classification of Indian banks:

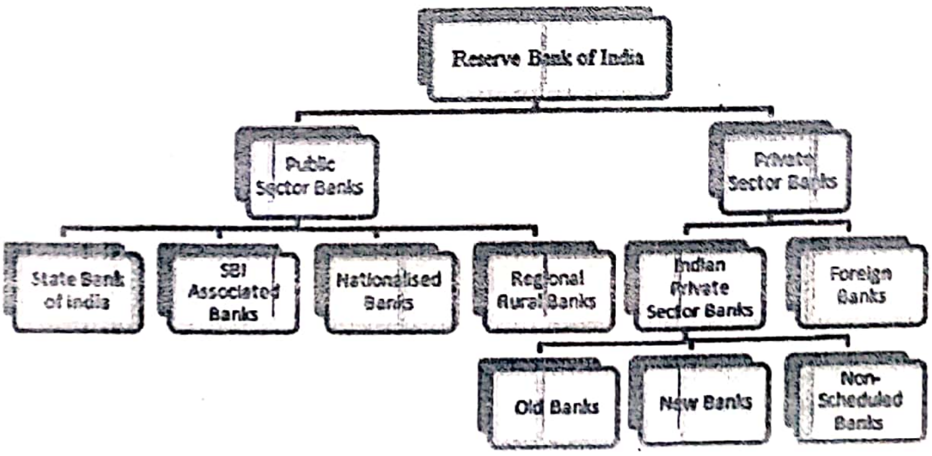

(*Source:* Bedi Kanishka. (2006). Quality Management, Oxford University Press, New Delhi)

To achieve competitive advantage and efficiency, organizations have to seek profitable ways to differentiate themselves, and Service quality can be the competitive advantage of any organization. There are many different strategies to reach success, but the delivery of competent service quality is the vital one, especially in this competitive environment. In proportionate to the number of increasing banks, customer service quality expectation is growing. It has become crucial to measure the service quality of the bank, so that service providers can assess their level of service quality and identify the quality gaps for improvements (8). The instrument SERVQUAL model can be used to find out the service quality gap.

189

March-2022

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था

विवेकानंद कॉलेज

Vivek Research Journal

A Biannual Peer Reviewed Journal of Multi Disciplinary Research Articles

Vol.I, Issue I

DHULE

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीचे सामाजिक जीवन

डॉ. मंगेश भावराव पाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय धुळे
मो.न. ९४२२५७१४५८
Vasumangal1974@gmail.

सारांश :

भारतीय समाज हा जातीपोटजातीमध्ये विभागलेला समाज आहे. या समाजात प्रत्येक जात जमात ही स्वतंत्र आहे. प्रत्येक जातीच्या रूढी, परंपरा, चालीरीती, रिवाज, व्यवसाय, देवदेवता, सणवार, उत्सव, भाषा आणि जगण्याच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या आहेत. अनेक वर्षांपासून अस्तित्वात असलेला जाती जमातींचा समूह म्हणजे भारत देश आहे. जगाच्या पाठीवर एवढ्या मोठ्या संख्येने जाती जमातीत विभागलेला बहुदा भारत हा एकमेव देश असावा. त्याचे वैशिष्ट्य असे की तो समानतेऐवजी विषम समाजव्यवस्थेवर अवलंबलेला आहे. महाराष्ट्रात भटक्या आणि विमुक्तांच्या एकूण ४२ मुख्य जमाती असल्याचे मानले जाते. त्या मुख्य जमातींच्या पोट जातींची किंवा तत्सम जमातींची संख्या १५० ते २०० इतकी असल्याचे दिसते. या सर्व मुख्य जमाती आणि तत्सम जमाती स्वतंत्र आहेत. त्यांच्यामध्ये बेटी व्यवहार होत नाहीत. (क्वचित प्रसंगी रोटी व्यवहार होतो) या सर्व जमातींची भाषा, देव-देवता, सणवार, उपासना पद्धती, लग्नविधी, मयतीचा विधी, उत्सवाच्या पद्धती, त्यांचे पाळीव प्राणी, व्यवसाय-उपजिविकेची साधने आणि जात पंचायती (न्यायव्यवस्था) स्वतंत्र आहेत. प्रत्येक जात पोटजातीच्या जात पंचायतीचे नियम गुन्ह्यांचे स्वरूप आणि दिल्या जाणाऱ्या शिक्षा या वेगवेगळ्या आहेत. काही जमातींचा या जमातींचा अपवाद वगळता उर्वरित सर्व जमातींच्या जातपंचायतीचा प्रमुख हा पुरुष व्यक्ती आहे. त्याला पाटील, मुखिया, पंचायत प्रमुख किंवा सरपंच या नावाने ओळखले जाते. महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या एकूण ४२ जमातीपैकी १४ जमाती 'विमुक्त' जमाती या नावाने ओळखल्या जातात. ब्रिटिशांनी या देशात १८७१ साली निर्माण केलेल्या गुन्हेगारी कायद्यान्वये या जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून त्या काळात जाहीर केले होते. त्या जमातींना राहण्यासाठी देशात वेगवेगळ्या ठिकाणी ५२ वसाहती (सेटलमेंट) निर्माण करण्यात आलेल्या होत्या. त्या वसाहतींमध्ये गुन्हेगार ठरविलेल्या जमातींना बंदिस्त करण्यात आलेले होते. गुन्हेगारी वसाहतीतील लोक पळून जाऊ नयेत म्हणून त्या वसाहतीला चोहोबाजूंनी तारांचे कुंपण घालण्यात आले होते. वसाहतीतील लोकांना दररोज तीन वेळा हजेरी द्यावी लागत असे. तसेच त्यांना वसाहतीबाहेर सक्तीचे काम करावे लागत असे. त्यांच्या लहान मुलांच्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्या काळात शिक्षणाची वेगळी व्यवस्था केलेली होती. त्यामुळे वसाहतीतील काही मुलांना त्या काळात शिक्षणाचा लाभ होत असे.

पारिभाषिक संज्ञा : भाषा, देव-देवता, सणवार, उपासना पद्धती, लग्नविधी, मयतीचा विधी

भटक्या विमुक्तांची व्याख्या :-

भटक्या समाजाचा अभ्यास करणाऱ्यांनी आजपर्यंत बऱ्याच व्याख्या केलेल्या आहेत. भटका समाजाची व "भटका" या शब्दाची व्याख्या करणे कठीण आहे. तरीही सर्वसामान्यपणे "भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा" असा आपण सर्वसामान्यपणे अर्थ घेतो भटकण्याची वेगवेगळी कारणे असू शकतात. भटका हा शब्द ग्रीक भाषेतील Nomo या शब्दापासून आपल्याकडे आला असावा. या शब्दाचा शब्दशः अर्थ to pasture (चारणे) असा होतो. गवताळ प्रदेशात गुरेढोरे पाळणारे व प्राण्यांचे कळप नेहमी करीता किंवा काही काळासाठी घेऊन फिरणाऱ्या लोकांना भटके (nomad) असे म्हणतात. भटका आणि भटकेपणाचा अर्थ असाही केला जातो, भटक्यांची रामनाथ चव्हाणानी केलेली व्याख्या अशी आहे, "व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपारिक कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षापासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती जमातींच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो अशा या समूहाला भटके- विमुक्त म्हटले आहे."१ "भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा" अशी व्याख्या मोतीराज राठोडांनी केलेली आहे.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

त्यांनी ही व्याख्या ढोबळ मानाने केलेली आहे. आजही हा समाज समूहाने अन्नाच्या शोधात सतत भटकत आहे अश्या उपऱ्या, उपेक्षित लोकसमूहाला भटके विमुक्त असे म्हणतात.

भटक्या विमुक्ताची सद्य:स्थिती:-

भटक्या विमुक्ताची सद्य:स्थिती ते उपेक्षित असले तरी आज नागरी समाजाला त्यांच्या विषयी आदर वाटू लागला आहे देण्याघेण्याचे व्यवहार अंशत: होत आहेत आतापर्यंत भटक्या-विमुक्तांच्या संस्कृतीचा व साहित्याचा विचार केला त्यावरुन भटक्या-विमुक्तांच्या उदयापासून ते आजच्या भटक्या- विमुक्तांच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीपर्यंतचे स्वरुप डोळ्यापुढे उभे राहिले. "सामाजिक सत्तासंघर्षाच्या प्रयत्नांचा परिपाक म्हणून आर्यांनी आर्यपूर्व भारतीयांवर एक विशिष्ट जीवनपध्दती लादली जित आणि जेते या सामाजिक स्तरातील जितांच्या नशिबी दास्यत्व आले सेवाचाकरी हेच त्यांचे कर्तव्य ठरले"२ यातूनच त्यांच्या मानसिक गुलामगिरीला प्रारंभ झाला त्याला धर्माच्या अफूची गोळी देण्यात आली. दयनीय अवस्थेमुळे पोटासाठी लाचारी, गुलामगिरी नशिबी आली वरिष्ठ समाजासाठी जगायचे किंवा मरायचे हेच जीवनाचे लक्ष्य बनले गुराढोरांप्रमाणे वरिष्ठासाठी राबूनही पोटाचा प्रश्न सुटत नाही तेव्हा माणूस त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधू लागतो प्रथम पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्याला वाटेल ते प्रयत्न करुन अन्न-पाणी मिळवावे लागते गुलामांचे जीवन जगणाऱ्या आद्य भारतीय समाजातील मानवसमूहाने त्यांच्या गायीगुरांच्या, साठविलेल्या अन्नपदार्थाच्या चोऱ्या करणास प्रारंभ केला म्हणूनच त्यांच्या नशिबी गुन्हेगारी आली ही गुन्हेगारी प्रवृत्ती पोसली जाईल अशा तऱ्हेची परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न उत्तरकाळातही जाणीवपूर्वक झालेला दिसतो.

गुन्हेगारी प्रवत्ती हाच जीवनमार्ग बनलेला समाजाच्या वाटयाला कधीच स्थैर्य लाभत नाही आर्येतर भारतीयांच्या समाजातील दासांना सतत भटकंती करत राहावे लागले त्यामुळे पोटाला मिळेल तेथे काही काळ स्थिर राहायचे व पुन्हा दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन उपऱ्यासारखे जीवन जगायचे; तसेही जमले नाही तर चोऱ्या मोऱ्या, लूटमार करायची त्यात पकडले गेल्यास शिक्षा भोगायच्या, पुन्हा त्याच पध्दतीने जगता आले नाही तर भिक्षा मागायची आणि पोट भरायचे अशी एक विशिष्ट जीवन पध्दती अनुसरलेल्या भटक्यांना ब्रिटिशकालीन कायद्याच्या राज्यात बंदिवानाचे जीवन जगावे लागले हे बंदिस्त जीवन कुंपणातील जीवन होते.

भटक्या विमुक्ताची संस्कृती :-

भारतीय समाजव्यवस्थेतील उच्चवर्णीयांनी याच देशातल्या काही जाती जमातींना हीन मानले त्यांचा स्पर्श अभद्र ठरविला त्यांना उपेक्षित केले. त्यामुळे उपेक्षित जाती जमातींना एक वेगळा गट निर्माण झाला त्याला गुन्हेगार समजून बंदिस्त केले. स्वांतत्र मिळाल्यानंतर त्यांच्यात जागृती निर्माण करुन शासनाच्या कानी त्यांच्या हालअपेष्टा घातल्या त्यांना मुक्त करण्यात आले. परिणामी भारतीय समाजव्यवस्थेत भटक्या-विमुक्तांचा एक स्वतंत्र समूह अस्तित्वात आला त्यालाच भटक्या विमुक्त जाती जमाती म्हणतात. "भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे नागरी किंवा एका ठिकाणी वस्ती करून राहण्याचे हक्कच गुन्हेगार कायद्यामुळे नाकारण्या आले त्यामुळे भटक्या विमुक्तांना एका ठिकाणी तीन दिवसांपेक्षा जास्त दिवस थांबताच आले नाही म्हणून त्या जाती जमातींना भटकायची सवय लागली. ही भटकंती पुढे त्यांची संस्कृती बनली"३ अश्या प्रकारे भारतीय समाजव्यवस्थेत भटक्या-विमुक्तांची एक स्वतंत्र संस्कृती निर्माण झाली.

भटक्या विमुक्तांची सामाजिक अवस्था

भटक्या विमुक्तांना आपल्या भूतकाळाविषयी प्रचंड अभिमान आहे. भूतकाळात जगण्याचे ते सोडायला तयार नाहीत. या जमातीत अस्पृश्यता मानली जाते एक जात दुसऱ्या जातीपेक्षा स्वत:ला श्रेष्ठ समजते स्वजातीचे पारंपारिक पीळ मोडायला जातीजमाती तयार नाहीत. पारंपारिक पध्दतीमुळे जातपंचायतीच्या विळख्यातून समाज अद्यापही सुटलेला नाही. अंधश्रध्दा समाजाच्या हाडीमासी भिनलेली असून देवदेवतांच्या नावाने कोबंडी बकरी मारण्यात गर्क असल्याचे दिसते. त्यामुळे त्यांना सुधारणेचा मार्ग दिसत नाही त्यांच्या कपाळी असलेला गुन्हेगारीचा कलंक अद्याप पुसला गेला नसल्याने समाजात उजळमाथ्याने वागता येत नाही. गुन्हेगारी कायद्याने एका गावात तीन दिवसापेक्षा जास्त दिवस राहता येणे शक्य नाही. ज्या गावात तीन दिवस

Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

 ISSN : 2581-8848

मुक्काम असेल त्या गावात गेल्यावर आम्ही आपल्या गावात आलो आहोत असे सांगून गावप्रमुखाकडून दाखला घ्यावा लागतो. मागील गावच्या पाटलाने दिलेला दाखला दाखवून त्यातील नोंदीप्रमाणे कुटुंबातील व्यक्ति पशूपक्षी सामान तपासून घ्यावे लागते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ज्या भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांना शहर वस्तीचा सहवास लाभला, स्थिर जीवन जगता आले, पारंपरिक व्यवसायाशिवाय अन्य व्यवसाय ज्यांनी स्वीकारले त्यांच्यावर अवतीभोवतीच्या वातावरणाचा परिणाम झाल्याने किंवा प्रस्थापितांचे जगणे अधिक जवळून पाहता आल्याने आणि ज्यांना काही प्रमाणात शिक्षण घेता आले अशा भटक्या विमुक्त जमातीतील काही शिक्षित तरूणांना ८० च्या दशकात भटक्या विमुक्त जमातीच्या उपेक्षित जीवनाबद्दल जाणीव झाली आणि स्वतःच्या अस्तित्वाची शोध मोहिम त्यांनी महाराष्ट्रात सुरू केली. वेगवेगळ्या जमातीतील जाणते कार्यकर्ते एकत्र येवून समाजाला आणि सरकारला जाहीरपणे प्रश्न विचारू लागले. हे देशाचे स्वातंत्र्य कोणासाठी? या अशा अनेक प्रश्नांची जाणीव झालेल्या भटक्या विमुक्त समाजातील शिक्षित तरूणांनी आपापल्या जमातीचे संघटन करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामी वेगवेगळ्या सामाजिक संघटना आणि संस्थांची निर्मिती होऊ लागली. महाराष्ट्रातील भटक्यांच्या पालावर, तांड्यावर कार्यकर्त्यांचा जथ्था आपली माणसे शोधत फिरू लागला. माणसांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देऊ लागला. आपल्या न्याय हक्कासाठी फुले, शाहू, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे शस्त्र हाती घेऊन संघर्षासाठी ही तरूण मडळी उभी ठाकली. त्यांचा संघर्ष होता समाजव्यवस्थेविरूद्ध, अंधश्रद्धेविरूद्ध आणि रूढी परंपरेविरूद्ध! स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय मुल्यांसाठी तो संघर्ष अद्यापही संपला नाही.

भटक्या विमुक्तांचे व्यवसाय :-

भारत स्वतंत्र झाल्यावर ब्रिटिशांनी केलेले कायदे रद्द करुन गुन्हेगार जमातीनां विमुक्त करण्यात आले. दलितांना गावाबाहेर का होईना रहायला जागा आहे, वेगळा का होईना पाणवठा व स्मशानभूमी आहे. परंतु भटक्या विमुक्त जमातीनां ना एक गाव आहे, ना एका ठिकाणी रहायला जागा. आज इथे तर उदया तिथे अशी त्यांची अवस्था आहे. जगण्यासाठी भीक मागणे, चोरी करणे, रस्तोरस्ती जादूचे-कसरतीचे प्रयोग करणे, साप, माकड, पोपट व बैल या प्राण्यांचा खेळ करुन उदरनिर्वाह चालविणे, भविष्य सांगणे, नाडी परीक्षा करणे, औषधी वनस्पती विकणे, सुया, पिना, बिब्बे, काळया मणी, पोत, उखळ, पाटा, खलबत्ता, सूप, दूरडी, टोपली अश्या वस्तू विकून उपजीविका करणे असा जीवनक्रम हया जमाती जगतात. वेळप्रसंगी या जमाती चोरी करणा-या, भीक मागणा-या, व भटकणा-या असतात असा लोकसमज असल्याने हया पुर्वग्रह दुषित भावनेमुळे या भटक्या विमुक्त जमातीच्या लोकांना गावात काम मिळत नाही लोक त्यांच्याकडे संशयाने पाहतात त्यामुळे या लोकांचे जीवन सतत पोलीसांची वाटणारी भीती, गावक-यांची संशयी वृत्ती आणि अस्थिरता यांनी ग्रासले आहे.

भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघटना:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघटना अस्तित्वात आल्या. हया संघटना जमातीच्या नेत्या कार्यकर्त्यांनी स्थापन केल्या होत्या. हया संघटनाची कामे आपल्या जमातीपुरतीच मर्यादित होती. याच काळात लक्ष्मण माने यांचे उपरा हे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले आणि त्याला खूप प्रसिध्दी मिळाली. लक्ष्मण माने हे भटक्या विमुक्त जमातीचे लेखक असल्याने भटक्या विमुक्त जमातीच्या संघटनाच्या अपेक्षा वाढल्या. आणि सर्व भटक्या विमुक्तांची एक संघटना स्थापन करण्याचा दृढ संकल्प झाला भटक्या विमुक्त जमातीच्या लोकांनी एकत्र येऊन भटक्या विमुक्त जमातीची संघटना स्थापन केली या संघटनेचे प्रमुख नेते म्हणून लक्ष्मण माने आणि बाळकृष्ण रेणके यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली. भटक्या विमुक्त जमातीच्या चळवळीने सभा, परिषदा, मोर्चे आणि सत्याग्रह अशा कार्यक्रमामधून आपली संघटना बांधली आपल्या प्रश्नांवर लोकमत जागे केले हयामुळे भटक्या विमुक्तांवर अन्याय करणा-या पोलीसांवर व गावगुंडावर वचक बसला. भटक्या विमुक्तांना आपल्या अस्मितेची जाणीव झाली आणि ते आपल्या हक्क व अधिकारासाठी संघटनेच्या संघर्षात सहभागी झाले.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. सर्व भारतीय ब्रिटिशांच्या गुलामीतून स्वतंत्र झाले. मात्र तीन तारेच्या कुंपणात वसाहतीमध्ये बंदिस्त ठेवलेल्या भटक्या जमातीचे लोक स्वतंत्र होऊ शकले नाहीत. ते १९५२ सालापर्यंत

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

 ISSN : 2581-8848

गुन्हेगार म्हणून त्या वसाहतीत बंदिस्त राहिले. १९५२ साली स्वतंत्र भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते सोलापूर येथील गुन्हेगार वसाहतीच्या तीन तारांचे कुंपण प्रातिनिधिक स्वरूपात तोडण्यात आले आणि वसाहतीत बंदिस्त असणारे लोक मुक्त करण्यात आले. त्यांना पुढे 'विमुक्त' या नावाने ओळखले गेले. त्या महाराष्ट्रातील जमाती उदाहरणार्थ बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, बंजारा, राजपारधी, रजपूत भामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्परबंध आणि फासे पारधी इत्यादी होतं. या विमुक्त जमातींशिवाय गावोगावी भटकून पोट भरणाऱ्या २८ भटक्या जमाती आहेत. त्या गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारूडी, घिसाडी, गोल्ला, गोंधळी, गोपाळ, हेळवे, जोशी, काशीकापडी, कोल्हाटी, मैराळ, मसनजोगी, नंदीवाले, पांगुळ, रावळ, सिक्कलगार, ठाकर, वैदू, वासुदेव, भोई, बहुरूपी, ठलारी, ओतारी, घ्यारेकंजर या जमाती पिढ्यानपिढ्या जगण्यासाठी भटकत राहिल्या.

भटक्या विमुक्त जमातीची त्यांच्या सामाजिक जगण्यावरून वर्गवारी करण्यात आली आहे. ही विभागणी परंपरेने चालत आलेली आहे. भटक्या विमुक्तांचे व्यवसाय किंवा उपजिविकेची साधने जशी निरनिराळी आहेत तशी त्यांची उपजिविका करण्याची गावेसुद्धा त्यांनी आपापसात विभागून घेतलेली आहेत. त्या विभागणीनुसार भटक्या जमातीतील लोक त्याठिकाणीच उपजिविका करतात. कोणीही कोणाच्या विभागात हस्तक्षेप करत नाही किंवा अतिक्रमण करत नाही. मात्र तसे झाल्यास त्या त्या जमातींची जातपंचायत बसते आणि संबंधीत व्यक्तिला शिक्षा दिली जाते. त्यामुळे अनेक वर्षापासून पोट भरण्याच्या निमित्ताने भटकणारा भटक्या विमुक्तांचा तांडा गावगाड्याच्या भिकेवर चाकोरीबद्ध आणि परावलंबी जीवन जगत राहिला आहे. त्यामुळे स्वतंत्रपणे विचार करण्याची वृत्ती त्यांच्यात जोपासली गेलेली नाही. आपली पारंपरिक जगण्याची चाकोरी तोडण्याची हिंमत त्यांनी केली नाही. आपण, आपले कुटुंब आणि आपली जमात याच मर्यादित परीघात भटक्या विमुक्तांचे सामाजिक जीवन गावगाड्याच्या भोवती भोवऱ्याप्रमाणे वर्षानुवर्षे फिरत राहिले. परिणामी भटक्या विमुक्तांचे तांडे गावगाड्याजवळ असले तरी ते गावगाड्यापासून कोसो मैल दूरच राहिले. गावगाड्याने त्यांना कधीही आपले म्हणून स्वीकारले नाही. परिणामी ते पिढ्यानपिढ्या स्थिर जीवनापासून वंचित राहिले, "सततच्या भटकंतीमुळे शिक्षणापासून आणि नवजीवनाच्या लाभापासून ते दुरावले. भटक्यांचे जगणे त्यांच्या वाट्याला आल्यामुळे त्यांचे जगणे हे परावलंबी स्वरूपाचे राहिले. त्यातून लाचारी आणि गरिबी नकळत त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग म्हणूनच सोबत करीत राहिली. भटक्या जमातींची मातृभाषा, सांकेतिक भाषा आणि काही जमातींचे चित्रविचित्र पेहराव प्रस्थापितांच्यापेक्षा वेगळे असल्यामुळे हे लोक गावगाड्याला नेहमीच परके आणि परदेशी वाटत राहिले. त्यामुळे काही जमातीत तर परदेशी हे त्यांचे आडनाव रूढ झाले. ते आजही कायम आहे."४

महाराष्ट्रात असणाऱ्या भटक्या विमुक्तांच्या सर्वच जमाती या मूळच्या महाराष्ट्रातील नाहीत. काही जमाती या महाराष्ट्राबाहेरून उपजिविकेसाठी महाराष्ट्रात आलेल्या आहेत. त्यामुळे स्वाभाविकच महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात त्यांना स्थान मिळू शकलेले नाही. आंध्र, कर्नाटक, गुजरात, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेशातून आलेल्या जमाती अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात भटकत राहिल्या. मात्र त्या इथल्या लोकजीवनापेक्षा सतत आपले अस्तित्व वेगळे ठेऊनच जगत राहिल्या. त्यापैकी गावगाड्याने ज्या जमातींचा वापर आपल्या हितासाठी करून घेण्याचा प्रयत्न केला त्या वडारी, कैकाडी आणि लोहार या महाराष्ट्राबाहेरील जमाती गावगाड्यात स्थिर होऊ शकल्या. त्यामुळे त्यांना स्थिर जीवनाचा लाभ काही प्रमाणात का होईना मिळू शकला. उदाहरणार्थ लोहारांनी गावगाड्यातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारी लोखंडी अवजारे तयार करून दिली. धान्य साठवण्यासाठी वेताच्या कणग्या कैकाड्यांनी दिल्या. गावगाड्यात अंग मेहनतीची कामे वडार समाज करीत राहिला. त्यामुळे गावगाड्यात त्यांना आश्रय मिळू शकला. मात्र पिढ्यान पिढ्या गावगाड्यात येणारा वैदू, कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद, दरवेशी, लमाण, मदारी, गारूडी, मरीआईवाले इत्यादी भटक्या जमाती निमित्तमात्र गावगाड्याच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांना वरील जमातीप्रमाणे गावगाड्यात स्थैर्य मिळू शकले नाही. विशेषतः इंग्रजांनी ज्या भटक्या जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित केले होते त्या जमातीचे पुनर्वसन स्वातंत्र्योत्तर काळात शासन करू शकले नाही. त्यामुळे गावगाड्याच्या दृष्टिनेही त्या जमाती गुन्हेगारच राहिल्या. परिणामी पारधी, कंजारभाट, छप्परबंध, रजपूत, भामटा अशा काही जमातीना गावगाड्यानेही स्वीकारले नाही. त्यामुळे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

ISSN : 2581-8848

त्या जमातीकडे आजही गावगाड्यातील लोक गुन्हेगार जमाती म्हणूनच पाहत राहिले. कुठेही चोरीमारी झाली की फासेपारधी आणि तत्सम जमातींच्या लोकांना पकडले जाऊ लागले. आजचे वास्तव यापेक्षा वेगळे नाही. त्यामुळे पोलिसांचा ससेमिरा चुकवण्यासाठी आजही या जमातींना आपले आयुष्य जाती व्यवस्थेच्या अंधारात चाचपडत जगावे लागत आहे.

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीपैकी ज्या जमाती कलावंत जमाती म्हणून ओळखल्या गेल्या त्या कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद, वासुदेव, जोगते, जोगतिणी, वाघ्या मुरळी आणि कडकलक्ष्मी यांना जगण्यासाठीचा आधार म्हणून आजवर त्यांनी आपल्या पारंपरिक कला जतन केल्या. त्या कलेतील अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा याचे भान या जमातीला नसल्याने आपण उपजिविकेसाठी जे करतो त्यालाच शहाण्या, जाणत्या, शिकलेल्या प्रस्थापितांनी लोककला म्हटले आणि त्याच भ्रमात पिढ्यान पिढ्या या लोकांना बंदिस्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला. दारोदार पोटासाठी भीक मागणारा पोतराज किंवा मरीआईवाला लोककलावंत म्हणून स्वीकारला खरा मात्र तो नागर जीवनापासून सतत उपेक्षित ठेवण्यात आला. सामान्यांचे मनोरंजन करणारे कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद त्याच पारंपरिक परिघामध्ये बंदिस्त करण्यात आले. तमाशा आणि बैठकीच्या लावण्या सादर करता करता धनदांडगे प्रस्थापित लोक त्यांचे सर्वांगाने शोषणपद्धतशीरपणे करीत राहिले. त्याचे भान त्या कलावंतांना या समाजव्यवस्थेनं कधीही जाणवू दिले नाही. अशा तऱ्हेने गावगाड्याने आणि प्रस्थापितांनी कष्टकरी, कलावंत, भटक्या विमुक्त जमातींना सतत उपेक्षित, वंचित आणि याचकाच्या भूमिकेतच ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा 'माणूस' म्हणून कधीच विचार केला नाही. परिणामी हा समाज गावगाड्यापासून सतत दूर राहिला. स्वतःच्या उपजिविकेसाठी त्यांनी जात व्यवसाय स्वीकारले. त्यामुळे भटका समाज शिक्षणापासून दूर राहिला. तात्पर्य मुलामुलींना शिक्षण द्यावं असं वातावरणच कधी निर्माण झालं नाही. त्यांनी स्वतः निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला नाही. तशी संधीही मिळू शकली नाही. मुलामुलींना शिक्षण देण्यापेक्षा किंवा शिक्षणासाठी आयुष्यातील बरीच वर्षे घालवण्यापेक्षा जाणत्या वयात चार पैसे कमावणारी मुलंमुली त्यांना अधिक जवळची वाटली. शिक्षण देण्यापेक्षा त्यांना पारंपरिक व्यवसाय शिकवणे अधिक पसंत केले. उदा. कलावंत जमातीची मुले पारंपरिक कलेच्या आधाराने उपजिविका करत राहिले. व्यवसाय करणाऱ्या भटक्या जमातीतील मुले मुली जमातीच्या व्यवसायात लक्ष देऊ लागली तर पशुपालक जमातींच्या मुलामुलींना तोच आपल्या उपजिविकेचा व्यवसाय म्हणून पशुपालनातच त्यांचे आयुष्य गेले. अशा देवदेवतांच्या नावाने भीक मागणाऱ्याजमातीतील मुलेमुली आपल्या पालकांप्रमाणेच भीक मागून उपजिविका करत राहिले. परंपरेने कितीतरी वेगवेगळ्या जमातीतील मुलामुलींनी शाळेत जाण्यापेक्षा आपल्या जात व्यवसायात जाणे अधिक पसंत केले. परंपरेने जात व्यवसायाचे साधन मिळाल्यामुळे आणि त्यांच्या आज येथे, उद्या तिथे अशा अस्थिर जीवनामुळे त्यांना शिक्षणाचा लाभ घेता आला नाही. अशा भटक्या जमातींना एका ठिकाणी स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला असता तर कदाचित त्यांच्या मुलामुलींना शालेय शिक्षणाचा लाभ घेता आला असता. लहान वयातच चार पैसे कमाविण्याची सवय लागल्याने आणि त्यांच्या पालकांकडून तशाच पद्धतीची अपेक्षा वाढत गेल्याने शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजले नाही. शाळा शिकून नोकरी करण्यापेक्षा आपला स्वतंत्र जात व्यवसाय करावा अशातऱ्हेची मनोवृत्ती प्रत्येक भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये प्रकर्षाने जाणवते. याशिवाय पिढ्यानपिढ्यांचे अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा आणि प्रस्थापितांपासून दूर किंवा तुटक राहण्याची सवय त्यामुळे या जमाती शिक्षणापासून वंचित राहिल्या.

सारांश :- भारतातील विषम समाजव्यवस्थेमुळे आणि अंधश्रद्धेमुळे पिढ्यानपिढ्या उदध्वस्त झालेला भटक्या विमुक्तांचा तांडा माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी आजही संघर्ष करीत आहे. कधी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत राहून तर कधी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला नाकारून. आज गरज आहे त्यांना माणूस म्हणून स्वीकारण्याची!!

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) जाती आणि जमाती- रामनाथ चव्हाण, मेहता पब्लिकेशन हाउस पुणे, प्रकाशन वर्ष १९८९ पेज न ४३

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

ISSN : 2581-8848

2) महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य – डॉ. नागनाथ धो. कदम, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रकाशन वर्ष. १९९५ पेज न १११

3) भटक्या विमुक्तांचा जाहीरनामा- राठोड मोतीराज, मोतीराज राठोड प्रकाशन औरंगाबाद, प्रकाशन वर्ष १९८८, पेज न ४८

4) महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य – डॉ. नागनाथ धो. कदम, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रकाशन वर्ष. १९९५ पेज न ११३

5) वडार समाज इतिहास आणि संस्कृती – भीमराव व्यंकप्पा चव्हाण, स्वाभिमान प्रकाशन, औरंगाबाद प्रकाशन वर्ष. २००७

6) भटक्या विमुक्तांचे सामाजिक, शैक्षणिक जीवन व समस्या- प्रा. रामनाथ चव्हाण, मासिक साहित्य चपराक दिवाळी अंक २०१४

DHULE

2022

190

Journal of Education
Rabindra Bharati University

ISSN: 0972-7175
A Peer Reviewed Journal

CERTIFICATE OF PUBLICATION

RELATIVE MEASUREMENT OF CUSTOMER SATISFACTION IN SBI AND HDFC BANK IN NASHIK CITY

Authored By

Dr. Nilesh A. Rote
Assistant Professor, Head, Dept. of Commerce, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule.

Published in

Journal of Education: Rabindra Bharati University
ISSN : 0972-7175

Vol.: XXIII, No.: 1 (I), 2022

UGC CARE Approved, Peer Reviewed and Referred Journal

Editor
Journal of Education

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

E D U C A T I O N

Journal of Education:

Rabindra Bharati University

ISSN: 0972-7175

A Refereed Journal

Department of Education
Rabindra Bharati University
56A, B.T. Road
Kolkata: 700050
West Bengal
India

Scanned with CamScanner

Contents

Author/s	Name of the Article	Page No.
Dr. Nilesh A. Rote	RELATIVE MEASUREMENT OF CUSTOMER SATISFACTION IN SBI AND HDFC BANK IN NASHIK CITY	1-6
Dr. Saranya Thaloor	GENDER EQUALITY AND MOVIES :A CONTENT ANALYSIS ON MALAYALAM MOVIES RELEASED IN OTT PLATFORMS DURING PANDEMIC	7-18
Mr. Badrinath Vishnu Katare	IMPACT OF THE COVID-19 OUTBREAK ON TOURISM SECTOR	19-24
Dr Vishal R Tomar	A CORRELATIONAL STUDY OF JOB SATISFACTION AND ACHIEVEMENT MOTIVATION WITH SPECIAL REFERENCE TO EMPLOYEES WORKING IN BPO OF MUMBAI	25-30
Mr Khan Mujahed Afzal Dr. Pramod Hanmantrao Patil	A STUDY OF IMPACT OF COVID-19 ON MILK INDUSTRY	31-36
Dr. Gautam. M. Morey	A STUDY OF IMPACT OF E-BANKING SERVICES IN COVID-19 ON RURAL TRIBAL BANKING CUSTOMERS IN TALODA TALUKAS	37-43
Kawaljeet Kaur Sygal Dr. Eknath Zhrekar	A STUDY ON FACTORS DETERMINING ETHICAL BEHAVIOUR OF RETAIL INVESTORS	44-49
Ramkrishna Tukaram Thaware	AN ANALYSIS OF COVID-19 IMPACTS ON EDUCATION SYSTEM	50-54
Dr. Jayesh K. Rana	AN EFFECT OF PANDEMIC "COVID 19" ON SMALL VENDORS OF BANDRA, MUMBAI	55-57
Mr. Raju B. Gorule	AN OVERVIEW OF FORENSIC ACCOUNTING SERVICES	58-64
Mrs. Mohini Milind Deo	ANALYSIS OF THE MACRO-ECONOMIC VARIABLES OF INDIAN ECONOMY AND STUDY OF THE PERFORMANCE OF SERVICES SECTOR, IN PRE-COVID-19 PANDEMIC PHENOMENON AND DURING COVID-19 PANDEMIC PHENOMENON	65-71
Miss. Mayuri Rajan Madhavi	CHALLENGES AND MITIGATION OF COVID-19 PANDEMIC ON INDIAN EDUCATION SECTOR	72-77

...bhia's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

JOURNAL OF EDUCATION: RABINDRA BHARATI UNIVERSITY
ISSN : 0972-7175

RELATIVE MEASUREMENT OF CUSTOMER SATISFACTION IN SBI AND HDFC BANK IN NASHIK CITY

Dr. Nilesh A. Rote Assistant Professor, Head, Dept. of Commerce, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule.

Abstract
This paper emphasise on assessment of the level of satisfaction of customers with the services provided by SBI and HDFC bank representative of Public and Private Sector banks of India. The testing of hypothesis has indicated that there is a difference in the level of customer satisfaction with both the banks' services. The present study conclude that, out of the five dimensions of Service Quality, 'Tangibles' is the only parameter wherein customers of both the banks show the same level of Customer Satisfaction (Somehow Satisfied). But in the case of the remaining four dimensions i.e. Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy, Customer Satisfaction with the services is higher in HDFC bank than SBI. This proves that the customers of HDFC bank are more satisfied with the offered services as compared to the customers of SBI.
Keywords: Customer Satisfaction, Service Quality & Service Quality Gap.

Introduction:

The term Service Quality combines of two terms i.e. Service and Quality."Together, *Philip Kotler* and *Gary Armstrong* defined the term 'service quality' as "it is *the ability of a service firm to hang on to its customer"*. *Philip Kotler* defines customer satisfaction as *"A person's feeling of pleasure or disappointment which resulted from comparing a product's perceived performance or outcome against his/her expectations"* (www.philkotler.com). *Zeithaml* and *Bitner* developed a Customer Satisfaction Measurement Model as (www.kinesis-cem.com):

Customer satisfaction =	*Customer perceptions about the service received – Customer expectations from the service*

Early as 1985 the writers Parasuraman, Zeithaml and Berry identified ten constituents of service quality, but in the year 1988 these ten constituents were subsequently merged into five dimensions, called as SERVQUAL Model which became the most widespread application in the process of the measurement of service quality. This model composed of 22 items with 5 dimensions of service quality, measures the level of satisfaction towards delivered service (PZB's1988). Respondents rate each of the items based on the seven-point Likert scale, with one being strongly dissatisfied and seven being strongly satisfied (S. Meenakshi Nathan, 2010).

Because of the importance of the service quality and customer satisfaction as a route to competitive advantage, corporate profitability and other desirable outcomes in banking, banking industry keep running level of customer satisfaction improvement drive. As mentioned in service quality dimensions customers' satisfaction in Indian banks depend upon the various factors like availability of tangibles, reliability of services, assurance of services, responsiveness or willingness and empathy of employees towards the customers (Aborampah Amoah- Mensah, 2010). But one of the biggest things matters is that a consistent experience/satisfaction to customers. To provide a great customer experience/satisfaction, banks need to deliver services on the expectations of customers in all the channels of services delivered by banks (Mittal Sachin, 2008).

Methodology:

Objectives of the study:

1. To study the demographic profile of the customers of SBI and HDFC bank.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

2. To assess the customer satisfaction in SBI and HDFC bank.

Research Hypothesis:
There is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.
Based on the five dimensions of service quality, five sub-hypotheses for research hypothesis were developed. To test the research hypothesis and sub-hypotheses an Independent Sample T-Test was applied and based on the P-Value associated with Hypothesis and Sub-hypotheses, results were drawn.

Sampling Technique:
All the saving account holders of SBI and HDFC Bank who has a bank account in bank branches in Nashik city are considered as a universe of the study. Non-Probability sampling technique is selected for the study. Under Availability Sampling, respondents are selected as they happen to be at the right place at the right time.

Data Presentation and Results:
Demographic profile of respondents:

NO	Parameter	SBI (In Percentage)	HDFC Bank (In Percentage)
1	**Duration of bank account handling**		
	1-2 Yrs.	25.1	7.8
	2-3 Yrs.	34.3	26.2
	3-4 Yrs.	27.8	34.8
	4+ Yrs.	12.9	31.2
2	**Gender of Respondents**		
	Male	46.1	61.8
	Female	53.9	37.1
	Transgender	0.0	1.1
3	**Age of Respondents**		
	UP TO 25 Yrs.	49.8	10.9
	26-40 Yrs.	23.5	53.0
	41-60 Yrs.	25.1	18.2
	61+ Yrs.	1.6	17.9
4	**Educational Qualification of Respondents**		
	SSC	18.8	4.2
	HSC	27.3	38.2
	Graduation	37.3	50.4
	Post-Graduation	16.5	7.3
5	**Occupation of Respondents**		
	Students	34.9	1.6
	Service	33.3	30.9
	Business	16.3	59.7
	Unemployed	8.0	6.2
	Other	7.6	1.6
6	**Mode of dealing with the bank for services**		
	Bank Branch	58.2	15.6

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

ISSN : 0972-7175

	Internet	11.2	5.2
	Telephone	3.1	1.0
	Bank Branch and Internet	12.7	30.6
	Bank Branch and Telephone	5.9	23.1
	Internet and Telephone	3.7	15.8
	Bank Branch, Internet and Telephone	5.3	8.6
7	**Frequency of usage of bank services**		
	Daily	11.6	2.3
	Once to thrice a week	13.5	10.9
	Once in two weeks	14.9	29.1
	Once in three weeks	11.6	44.9
	Once a month	45.9	12.7
	Other	2.4	0.0

The majority of the respondents from SBI are female in the age group up to 25 years and from HDFC Bank male members in the age group 26 to 40 years. The majorities of respondents of both the bank are graduates **(SBI- 37.3% and HDFC Bank- 50.4%)** but profession wise they differ; maximum respondents of SBI are students and servicemen **(34.9% & 33.3% respectively)** and of HDFC bank are businessmen **(59.7%)**. Majority respondents of SBI prefer using bank service by visiting the bank branch **(58.2%)** and 45.9% of respondents use service once in a month. Whereas, the respondents of the HDFC bank prefer using services by visiting the branch, as well as through Internet Banking **(30.6%)** and 44.9% utilize services once in three weeks.

Level of Customer Satisfaction:

Parameter	**SBI**	**HDFC Bank**
Dimension-I: Tangibles		
Availability of modern equipment in bank	4.75	**5.60**
Visually appealing layout of bank	5.34	**5.49**
Professionally dressed employees	**5.09**	4.81
Visually appealing necessary materials (Pamphlet or Statement)	**5.41**	5.01
Tangibles in service	5.15	**5.23**
Dimension-II: Reliability		
Rendering services as promised to the customer	5.00	**5.20**
Sincere interest in solving customer's problem	5.33	**5.49**
Service accuracy the first time of service occurrence	5.16	**5.58**
Less waiting time for service	5.43	**5.80**
Bank's insist on error-free records	5.11	**5.88**
Reliability in service	5.21	**5.59**
Dimension-III: Responsiveness		
Pro-active communication providing "notification" facility	5.16	**5.99**
Promptness in service delivery	4.94	**5.91**
Customer support willingness	5.28	**6.03**
Availability of employee on request	4.85	**6.06**

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

Responsiveness in service	5.06	**6.00**
Dimension-IV: Assurance		
Confidence building behaviour of employees	5.14	**6.06**
Feeling of security with transactions	5.26	**6.27**
Courteous & friendly staff	5.30	**6.13**
Knowledge of employees to answer customer's questions	5.14	**6.03**
Assurance in service	5.21	**6.12**
Dimension-V: Empathy		
Individual attention & care towards customers	5.35	**6.03**
Convenient business hours	5.08	**6.10**
Personal attention to customers	5.16	**6.25**
Customer's best interest at bank's heart	5.45	**6.56**
Understanding of specific needs of customers	5.31	**6.12**
Empathy in service	5.27	**6.21**
Overall Service Quality Gap	5.18	**5.84**

Collective Level of Customer Satisfaction
(Source: Primary Data)

Tangibles in service: Customers of both the banks are somehow satisfied with the tangibles in service viz. Availability of modern equipment, Visually appealing layout, Professionally dressed employees, and Visually attractive necessary materials like Pamphlets, Statements, etc (SBI: 5.15 and HDFC Bank:5.23).

Reliability in Service: The Reliability in service is delivered through Assurance, Sincerity, Security, and Accuracy in bank functions. SBI seems to satisfy its customers nearly in the dimension i.e. Reliability. Whereas, customers of HDFC bank too are satisfied with the Reliability in service with a little difference in the ratio as compared to SBI (SBI: 5.21 and HDFC Bank: 5.59).

Responsiveness in Service: HDFC bank is able to deliver expected response to its customers through conveying exact service delivery time, promptness in service delivery, willingness, and availability of employees to solve the customer's problems; hence, customers are satisfied with the Responsiveness in service. Comparing the customers of SBI on the same parameter, they are averagely satisfied; signifying the gap in the fulfillment of their expectations (SBI: 5.06 and HDFC Bank: 6.00).

Assurance in Service: HDFC bank assures Service Quality to its customers specifically as per their expectations resulting in satisfied customers. On the contrary, SBI is still unable to assure Service Quality to its customers in fulfilling their expectations, thus, leading to relatively satisfied customers (SBI: 5.21 and HDFC Bank: 6.12).

Empathy in Service: Empathy in service is conveyed by giving individual and personal attention to the customers, making business hours convenient, keeping customer's best interest at heart, and understanding the specific needs of customers. SBI somehow lags behind in conveying service with feelings and emotions. Whereas, the customers of HDFC bank are quite satisfied with feeling and emotions embedded services (SBI: 5.27 and HDFC Bank: 6.21).

Overall Customer Satisfaction: The overall view suggests that out of the five dimensions of Service Quality, 'Tangibles' is the only parameter wherein customers of both the banks show the same level of Customer Satisfaction (Somehow Satisfied). But in the case of the remaining four dimensions i.e. Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy, Customer Satisfaction with the services is higher in HDFC bank than SBI. The average Customer Satisfaction with services considering all the

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

dimensions in SBI is 5.18 and in HDFC bank it is 5.84. This proves that the customers of HDFC bank are more satisfied with the offered services as compared to the customers of SBI.

Testing of Research Hypothesis:

Research Hypothesis and Sub-hypotheses	P Value	Result
Concerning tangibles in service, there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.39	Rejected
Concerning reliability in service, there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.00	Accepted
Concerning responsiveness in service, there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.00	Accepted
Concerning assurance in service, there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.00	Accepted
Concerning empathy in service, there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.00	Accepted
There is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank.	0.00	Accepted

Testing of hypothesis and sub hypotheses shows that, except first sub-hypothesis, P-value associated with test of Hypothesis and sub-hypotheses is statistically significant and indicates the strong evidence for an alternative hypothesis. Consequently, excluding first sub-hypothesis, sub-hypotheses supported the research hypothesis. Therefore, with the consideration of both the outcomes, it can be said that 'research **hypothesis is accepted'** and "there is a difference in the level of satisfaction among the customers of SBI and HDFC bank."

Conclusion:

The growth of the banking sector depends upon the services and its quality provided by them to the customers and subsequently their satisfaction in various aspects. In this context, the research deals with Service Quality and measurement of Customer Satisfaction with bank services. The research is timely, as the outcomes would be useful to the policy makers to outline advance steps.

In terms of Tangibles in service delivery customers of both the bank shows the same level of Customer Satisfaction. In terms of Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy in service delivery to the customers of HDFC bank, it shows a greater level of satisfaction than SBI. It can be further concluded that even though HDFC bank is better than SBI in delivering Service Quality and Customer Satisfaction; both the banks are lagging in fulfilment of the absolute expectations of their customers. The swift transformations that the banking sector has experienced are indicative of the future of banking in India. With this consideration, to satisfy customers, banks need to have procedures to understand them and the ability to fulfill their specific demands with the changing time. The research helps banks to minimise the gaps between customer expectations and perceptions found through the study.

Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

References:

1. Mubarak Mohammed (2018). *Service Quality in Indian Banking Industry- A Study*. International Journal of Creative Research Thoughts. Volume 6, Issue 3 July 2018 | ISSN: 2320-2882, Pp 361-670.

2. Dzogbenuku Robert, Ahiabor Godson &Amoako George (2014). *Customer Services and Customer Retention in Ghana's Banking Sector- The Case of SG-SSG Bank*. Indian Journal of Marketing, Vol. 44, Pp 33-43, January 2014.

3. RahamanMizenur (Md), Abdullah (Md) &RahamanAtaur (Dr.), (2011).*Measuring Service Quality Using SERVQUAL model: A Study on Private Commercial Banks in Bangladesh*. Business Management Dynamics, Vol. 01, pp. 1-11, July 2011.

4. William Obene-Adu& Susana Amankwah (2011). *Assessment and Analysis of Service Quality and Customer Satisfaction- A Case Study of National Investment Bank, Kumasi (Master's Thesis)*, Lulea University of Technology, Sweden.

5. Ashraf Elmayar (2011). *Assessing The Perceived Service Quality Levels In The Libyan Private And Public Banking Sectors: A Customer Perspective*. University Of Northumbria.

6. AborampahAmoah- Mensah (2010). *"Customer Satisfaction in the Banking Industry- A Comparative Study of Ghana and Spain"* (Doctoral Dissertation), University of Girona Spain.

7. S. Meenakshinathan (2010). *SERVQUAL Measurement in Commercial Banks with Special Reference to Madurai District* (Doctoral Dissertation), Madurai Kamaraj University Madurai, Tamil Nadu, India.

8. Mittal Sachin (2008). *A Study of Effect of IT-Based Services and Customer Satisfaction in Banking Industry* (Doctoral Dissertation), Devi AhilyaViswavidyalaya, Indore, India.

9. SrivatsaSubhashini (2005). *Customer Service in Banks with Special Reference to Customer Perception and Satisfaction* (Doctoral Dissertation), Mangalore University, India.

10. C. R. Kothari (2005). *Research methodology methods and Techniques*. New Age International publishers, New Delhi, pp. 55 - 57

11. Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). *Service Marketing*, Galgotia Publishing Company, New Delhi.

12. CengizErol, ErdenerKaynak& El-BdourRadi, (1990). *Conventional and Islamic Banks: Patronage Behaviour of Jordanian Customers, International Journal of Bank Marketing*, Vol. 8 Issue: 4, Pp.25 – 35.

13. www.philkotler.com

14. www.kinesis-cem.com/pdf/ServQual.pdf

15. https://timesofindia.indiatimes.com/city/nashik/nashik-banks-to-operate-for-only-3-hours

16. www.hdfcbank.com

17. www.sbi.co.in

18. www.nashikcorporation.in

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

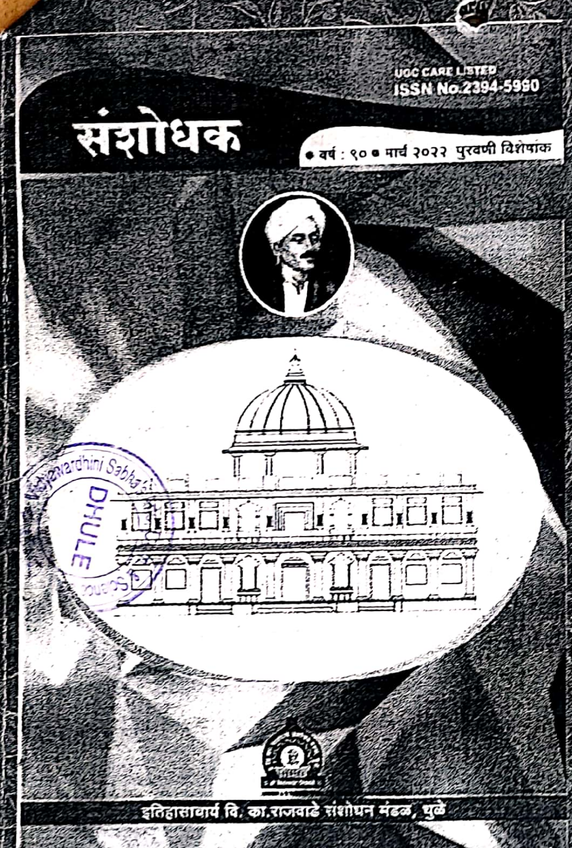

दलित साहित्याचे स्वरूप आणि वास्तविकता

– डॉ. मंगेश पाटील, धुळे

दलित साहित्य ही मराठी साहित्यातील एक अपूर्व घटना मानली जाते. हा मराठी साहित्यातील एक बहुचर्चित आणि महत्वपूर्ण भाग मानला जातो. मराठी साहित्याला समृध्द बनवण्यामागे दलित साहित्याची भूमिका सर्वोपरी आहे. दलित साहित्यामुळे मराठी साहित्याची ओळख राष्ट्रीयच नाही तर अंतरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण झाली. १९६० नंतर मराठी साहित्यात परिवर्तन दिसायला लागले. आणि मराठी साहित्य हे एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित झाले. हजारो वर्षांपासून आपल्या धार्मिक आणि सामाजिक व्यवस्थेने शोषित झालेल्या, दडपल्या गेलेल्या समाजाचा आवाज साहित्याच्या रुपाने बुलंद झाला. दलित साहित्याने एकीकडे समस्त उच्चवर्णिय साहित्य आणि साहित्यिकांना कौल दिला तर दुसरीकडे साहित्य आणि समाज यांच्यातील अतूट नाते उलगडून दाखवले. दलित साहित्याचा विचार करताना एक गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी की ती निव्वळ साहित्यिक चळवळ नाही तर मुळात ती एक सामाजिक चळवळ आहे. मागासलेल्या गटांनी आपले मानवी हक्क मिळविण्यासाठी केलेला तो संघर्ष आहे. या चळवळीचा सामाजिक पाया लक्षात घेता दलित साहित्याचा केवळ साहित्यिक किंवा कला दृष्टिकोनातून विचार करणे पुरेसे नाही तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातूनच त्याचा योग्य विचार केला जाऊ शकतो. दलित साहित्याच्या स्वरूपाचे आकलन करण्यासाठी काही प्रश्न उपयुक्त ठरु शकतात. मराठीतील दलित साहित्याची निर्मिती ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या सामाजिक चळवळीचे फलित आहे. त्यामुळेच डॉ. आंबेडकरांची चळचळ ही दलित साहित्य निर्मितीची सर्वात शक्तिशाली प्रेरणा आहे. या निर्मितीच्या मुळाशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार, कार्य व तत्वज्ञान आहे.

दलित साहित्य समजावून घेताना दलित शब्दाचा शब्दशः अर्थ काय हे पाहणे योग्य ठरेल. या शब्दाची दळण–दळीत–दलित अशी एक व्युत्पत्ती सांगितली जाते. म्हणजे दळले गेलेल, दळीत यापासून दलित शब्द तयार झाला असावा असा तर्क केला जातो.' दलित म्हणजे पिळलेले, नाडलेले, गाडलेले असे लोक

Scanned with CamScanner

ज्यांचे सातत्याने शोषण झालेले दिसते, अशांना दलित असे म्हणतात. हा समाज मागासलेला समाज म्हणून ओळखला जातो. या समाजावर हजारो वर्षापासून अन्याय अत्याचार होत आलेला आहे. माणसाचा देह असूनही माणुसकीच्या जगण्यापासून आणि मानवतेपासून दलित उपेक्षित राहिला. दलित उपेक्षित राहिले त्यामुळे त्यांना दारिद्र्यांशी सतत सामना करावा लागला. आर्थिक, शारीरिक, मानसिक शोषणाद्वारे माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क हिरावलेली ही माणसे जगण्याचा हक्क शोधत होती. दलित साहित्य हे समाजातील सर्व प्रकारच्या अन्याय, शोषण, विषमता या विरुध्द बंड पुकारते. ते लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवतावाद अशा मानवी मुल्यांचा आग्रह धरते. व ज्या ठिकाणी ही मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जात असतील त्या ठिकाणी ते विरोध करते.

दलित साहित्य हे परिवर्तनवादी साहित्य आहे. त्यात सामाजिक जाणिवा, प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभव, दुःख, भोगलेले सोसलेले सर्व काही कुठलाही आडपडदा न ठेवता व्यक्त होते ते दलित साहित्य होय. दलित लेखकांनी साहित्याच्या माध्यमातून समग्र परिवर्तनाचा जो लढा, जी सांस्कृतिक चळवळ उभी केलेली आहे त्याच्या मुळाशी त्यांना प्राप्त झालेले आत्मभान आहे. आपणही माणूस आहोत याची जाणीव प्राप्त होणे म्हणजे आत्मभान येणे. १९ व्या शतकात महात्मा फुले व २० व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य यामुळे इथल्या समस्त शुद्र- अतिशुद्र वर्गाला हे आत्मभान प्राप्त झाले. व त्याचा परिणाम म्हणून दलित लेखक, विचारवंत हे इथली समाजव्यवस्था, संस्कृती, धर्म, परंपरा, धर्मग्रंथ त्यात आपले स्थान काय याचा शोध घेऊ लागले. विरोध आणि विद्रोह करणारा दलित लेखक यातून निर्माण झाला. व जात, वर्ण, धर्म, परंपरा, देव या सर्वांना त्यांनी नाकारले. दया पवार आपल्या कवितेत म्हणतात हे महाकवे तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे? हा अन्याय अत्याचार [illegible] टांगणारा एक जरी श्लोक तू रचला असतास. तर तुझे नाव काळजावर [illegible] [illegible] [illegible]ते.

दलित साहित्याची व्याख्या :

बाबुराव बागुल :- दलित म्हणजे वर्गव्यवस्थेला आणि तिच्या [illegible] वैचारिक व्यवस्थेला उध्वस्त करु बघणारा, दलित म्हणजे हे जग व जीवन नव्याने मांडणारा, दलित म्हणजे या युगाने ज्याचे हात प्रज्ञावंत, प्रलयंकारी केलेले आहेत आणि ज्यांच्यासाठी शस्त्रे आणि शास्त्रे उपलब्ध करुन दिलेली आहेत. अशा दलितांच्या साहित्य निर्मितीला दलित साहित्य म्हणावे.[२]

धनजंय कीर : धर्माने आणि सामाजिक रुढिने ज्यांना आजवर बहिष्कृत मानले. त्या लोकांचे साहित्य दलित साहित्य.[३]

गंगाधर पानतावने : आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातून प्रेरणा घेऊन लिहिलेले साहित्य ते दलित साहित्य.[४]

दलितांनी भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये अनेक मरणप्राय यातना सहन केल्या. त्यांना अमानुषपणे वागवले गेले. तरीही दलित साहित्यात सूडाचे चित्रण फारसे दिसून येत नाही. कारण दलित साहित्याच्या मुळाशी बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान व गौतम बुध्द यांचे प्रज्ञा, शील, करूणा इ.मूल्ये आहेत. दलित साहित्य हे परंपरा, धर्म, अन्याय संस्कृती, पारंपारिक समाजव्यवस्था, विषमता व चातुर्वर्ण्य व्यवस्था इ. गोष्टींना नकार देते म्हणजेच दलित साहित्य हे मूल्यांचा पुरस्कार करणारे, उदात्त मानवी मूल्यांची बांधिलकी सांगणारे साहित्य आहे. दलित साहित्य हे आशावादी स्वरुपाचे साहित्य आहे तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवतावाद इ. मूल्यांशी उघड-उघड बांधिलकी सांगणारे साहित्य आहे. आज दलित लेखक समाजात विविध पदांवर कार्यरत असून समाजात त्यांना प्रतिष्ठा आहे. त्यांनी आपला भूतकाळ आत्मकथनातून, कथा, कवितामधून मांडला व त्यांचे पुर्वआयुष्य लोकांसमोर आणून त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला. दलित लेखक आपल्या अनुभवांशी प्रामाणिक राहून साहित्य लिहितात. उदा. दया पवार, प्र.ई.सोनकांबळे, शरणकुमार लिंबाळे, नरेंद्र जाधव, किशोर शांताबाई काळे ई. लेखक होत. या लेखकांनी अशा पद्धतीने एकीकडे उदात्त अशा मानवी मूल्यांशी नाते सांगणे तर दुसरीकडे स्वतःच्या वेदनादायक अशा अनुभवांशी प्रामाणिक राहून लेखन करणे हे दलित साहित्याचे मुख्य वैशिष्ट्य मानले जाते. दलित साहित्याने मराठी व एकूणच भारतीय साहित्यामध्ये वास्तववादी साहित्याचा प्रवाह निर्माण केला. हजारो वर्षापासून ज्यांचे शोषण होत होते, अशा समाजातून

Scanned with CamScanner

पुढे आलेले लेखक कथा, कविता, आत्मकथने इ. साहित्य प्रकारातून आपल्या भावनांना वाट मोकळी करुन देऊ लागले. म्हणून या साहित्याने मराठी साहित्याला आशय, अभिव्यक्ती व भाषा अशा सर्व अंगानी समृध्द केले आहे.''५

डॉ. गंगाधर पानतावने म्हणतात- दलित साहित्य हे केवळ नकार विद्रोहाचे परिष्करण आहे असे समजले जाते हा अपुरा समज आहे वेदना विद्रोह आणि विश्वात्मकता हे आंबेडकरवादी दलित साहित्याचे प्रथम व्यवच्छेदक लक्षण आहे पण परिवर्तन व प्रागतिकता हा या साहित्याचा अंतर्विश्वाचा निहित ध्येयगाभा आहे म्हणून वेदना विद्रोह विश्वस्पर्शी मानवतेचे अर्थमूल्यही आहे.६ दलित साहित्याला दीर्घकाळ साहित्य म्हणून मान्यता न मिळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यावेळची उच्चवर्णीय विचारप्रणाली होय. म्हणून बाबुराव बागुल यांनी एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, जो जो या समाजाविरुद्ध लढणारा दृष्टिकोन घेऊन साहित्यनिर्मिती करील आणि चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणील तो दलित साहित्यातील असेल.७ दलित साहित्य हे आक्रमक स्वरूपाचे असून माणसाचे माणूसपण नाकारणाऱ्या परंपरांना दलित साहित्य नाकारते. दलित साहित्य हे समाजाशी व श्रेष्ठ अशा मानवी मूल्यांशी बांधिलकी मानणारे साहित्य आहे. दलित साहित्याची चर्चा ही अनेकदा आरोप-प्रत्यारोपामध्ये अडकलेली पहावयास मिळते. स्वातंत्र्य मिळून सात दशके उलटली असून दलितांवर हल्ले आजही होताना दिसतात. या हिंसाचाराची जाणीव दलित लेखकांना आहे. दलितांवर होणा-या हिंसाचाराचा नवीन प्रकार समोर येत आहेत. बहुजन संकल्पनेचा भाग मानल्या जाणा-या समाजावर, दलितांवर निर्दयी हल्ले होत आहेत. दलित साहित्य स्वानुभवाच्या आचेतून, आस्मितेच्या शोधात उपलब्ध वाङ्मय व समाजमूल्यांच्या विरोधात भक्कमपणे उभे राहिले आहे. प्रत्यक्षानुभवाचे चित्रण करताना ते स्वतःचे आदर्श शोधीत चालले आहे. चालत राहिल्यावर रस्ता तुटावा आणि ठिकाणी जवळ यावे अशा तऱ्हेची ही वाटचाल आहे. या आत्मशोधाचे निष्कर्ष, नवदर्शनाचे विलासिते, विराट जीवनाचे मूल्यगर्भ चिंतन आणि समाजाच्या प्रवाहीपणात टिकून राहणारी वाङ्मयीन महात्मता, या दृष्टिनेच दलित साहित्याकडे मोठ्या अपेक्षेने पाहिले पाहिजे. दलित साहित्यात सहानुभूती ऐवजी आत्मसंवेदना

कलाकुसर आणि कलेपेक्षा आशयाला प्राधान्य दिले गेले. दलित साहित्याला स्वताःचे मैदान तयार करावे लागले. कदाचित त्यामुळेच त्याचा ओपनिंग टोन इतका आक्रमक आहे. आजच्या परिस्थितीत दलित साहित्याने एक सशक्त परिवर्तनवादी प्रवाह म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. आज तो चांगल्या अर्थाने विश्लेषणाच्या आणि आत्मनिरीक्षणाच्या स्थितीत आहे. अनेक दलित विचारवंतानी इतर परिवर्तनवादी प्रवाहांशी एक मजबूत एकता निर्माण करून समान संघर्ष निर्माण करण्याचा पुरस्कार केला आहे. वर्ग आणि वर्णाचा संघर्ष विरघळून जयभीम ते कॉम्रेडपर्यंत पोहचला आहे. मुक्त विचार आणि अभिव्यक्ति स्वातंत्र्यापासून या युगात दलित साहित्य आणि विचारही एका ऐतिहासिक वळणावर उभे आहे. खरे तर हीच वेळ आहे नवीन जबाबदाऱ्या आणि नवीन पाऊले टाकण्याची. दलित साहित्याचा आतापर्यंतचा विकास पाहता लवकरच तो संघर्षाच्या क्षेत्रात प्रवेश करेल अशी अपेक्षा करता येते.

सारांश : समाजजीवनात दलितांच्या वाटयाला जी उपेक्षा आली अगदी तीच उपेक्षा साहित्य आस्वादाच्या क्षेत्रात दलित लेखकांच्या.व.टयाला आल्.. द.. साहित्यिकांनी आणि दलित साहित्याच्या समीक्षकांनी मूल्यमापनाच्या कसोटया नाकारल्या पण त्यांच्या ह्या नकाराला मराठी आस्वादकाचे फार मोठे पाठबळ मिळालेले होते हे ही समजून घेणे भाग आहे.एखादया दलित कवीला अगर लेखकाला चांगला-वाईट कवी ठरविणे चालू होते. त्याच वेळी मराठी वाचक मात्र त्यांच्या लेखनकृतींचे मनापासून स्वागत करत होता. आजही प्र. ई. सोनकांबळे चे 'आठवणीचे पक्षी', हे आत्मकथन, शरणकुमार लिंबाळे चे 'अक्करमाशी' हे आत्मकथन, दया पवार यांच 'बलुतं' याला फोर्ड फाऊंडेशनचा पुरस्कार मिळाला. त्र्यंबक सपकाळे ह्यांच्या 'सुरुंग' कवितासंग्रहाला 'केशवसूत पारितोषक' लाभल्यामुळे एक प्रकारची राजमान्यताच मिळाली. प्रेमानंद गज्वी यांची 'घोटभर पाणी' ही एकांकिका महाराष्ट्रातील अनेक महाविद्यालयातून सादर झाली. दत्ता भगत यांच्या 'आवर्त' चे मराठीबरोबरच हिंदीत प्रयोग झाले. वामन होवाळ महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून कथाकथनासाठी जाऊन आले. तेव्हा गेल्या पाव दशकातला अनुभव असा आहे कि, दलित लेखन चांगले आहे की वाईट, ते

Sabha's Arts, Com DHUL

टिकणार की संपणार, ते विकासमान आहे की थांबले अश्या अनेक प्रश्नांवर समिक्षक चर्चा करत असताना मराठी वाचक मात्र दलित साहित्याचे उस्फुर्तपणे स्वागत करत होता व साहित्य वाचून तो अस्वस्थ होत होता. हे साहित्य वाचून खरंच का एवढी भयाण वागणूक आजही दलितांना दिली जाते? असे प्रश्न तो विचारतो आहे तेव्हा एका बाजूला एवढया मोठ्या प्रमाणावर दलित साहित्याचे स्वागत वाचक करत आहेत. दलित साहित्याला साहित्यपण देणारा, जागतिक साहित्याशी नाते असणारा वाचक हाच एक घटक महत्त्वपूर्ण आहे. व्यक्ति स्वातंत्र्य या मूल्याचा स्वीकार केल्या खेरीज कुठलाही लेखक कोणतीही व्यवस्था माणसाची मानहानी कशी करते हे दाखवू शकणार नाही. माणसाच्या सर्व विकासमान होणाऱ्या उर्मींना कधी धर्म अडवतो तर कधी नीतीचे ठेकेदार अडवतात तर कधी रुढी आणि अंधश्रध्दा अडवतात. तर कधी कधी या सर्व घटकांनी सवयीचे झालेले व्यक्तीचेच मन त्याच्या स्वाभाविक उर्मींच्या विरुद्ध उभे राहते. ही घटना नीट समजून घेतली तर दलित साहित्याचे मूल्यमापन करणे फार अवघड जाणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१) दलित साहित्य उगम आणि विकास, डॉ अविनाश सांगोलेकर, प्रतिमा प्रकाशन, पेज न १६.

२) साहित्य आणि समाज- डॉ. निळकंठ शेरे, अभ्यासपत्रिका क्रमांक ६, पेज न. ४०.

३) साहित्य आणि समाज- डॉ. निळकंठ शेरे, वरीलप्रमाणे.

४) साहित्य संकल्पना व स्वरूप १६ जुलै २०२१ डॉ. राहुल रजनी संशोधन/समीक्षा ऑनलाइन लेख.

५) साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, डॉ.शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पुणे २००७.

६) दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, डॉ.योगेन्द्र मेश्राम, श्री.मंगेश प्रकाशन नागपूर पेज न ५.

७) २४ मार्च २०२१ online http://brainly.in

* * *

Dalit Aesthetics in India: An Overview

-Dr. Kalyan Kokane, Nimgaon, Tal. Malegaon

Abstract :

Dalit aesthetics in India is an emerging trend of writing. A large number of writers of dalit aesthetics have emerged as Dalit aesthetics. Dalit aesthetics is a significant contribution in the Indian politics of modern era. Dalit literature has emerged to address and represent dalit voices through literature. Dalit aesthetics has emerged after the end of colonial era. Dalit literature resembles to the marginalized writing of the world. The dalit aesthetics is seen in the living social and cultural aspects of politics history as well as the culture of the dalits and their writing. The cast consciousness, untouchability the operation of lower caste people by upper caste people are main concerns of the dalit writing. The dalit aesthetics is different than the aesthetics in the world. The dalit writing has its own language. The author of this research paper tries to overview the dalit aesthetics, its contributors and salient features.

Keywords : dalit aesthetics, cast consciousness, untochablity, marginalized, epistemological etc.

Dalit aesthetics :

Dalit aesthetics is a significant contribution in the Indian politics of modern era. In the ancient history of literary tradition the Sanskrit, Pali and Prakrit languages ruled. In the mediaeval period, the Persian language has entered and the thoughts have been moderated accordingly. While being the colonized, Indians also imitated the European literature. The dalit voices and literary theories have been emerged in the post independent era in Inda. India has contributed to the dalit aesthetics significantly. In fact, it is representative of Indian Marginalization. Dalit literature has emerged to address and represent dalit voices through literature. Dalit aesthetics has emerged after the end of colonial era.

२३ Reflection of Women Marginalization in Select Indian English Poetry
- Dr. Mukund Bhandari, Malegaon, ------ १६३

२४ Marginalisation: Journey from Ignoring (Disregarding) to Concerning (Regarding)
- Prof.Kavita Kakhandki, Manmad ----- १७१

२५ Racism and Cast Discrimination in Afro-American Literature
- Dr. C. R. patil, Malegaon. ------------ १७८

२६ Cultural Identity Crsis In The Novels Of Toni Morrison
-Dr. P. G. Sonawane, Nardana, Tal.Sindkheda १८३

२७ Resistance of Dalit Feminism: An Outburst against Hegemonic Conventions in The Prisons We Broke - S. P. kamble, Satana, Nasik ---- १९२

२८ Still I Rise: A Suitable Gesture to Marginalization
- Dr.Manisha Gaikwad, Yeola, Nasik-------२०२

२९ The Game of Masking and Unmasking in When I Hid My Caste
- Dr. R. Tribhuvan, Malegaon ----------- २०८

३० दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातील सांस्कृतिक संघर्ष
- डॉ.विद्या सुर्वे, नाशिक ------------------ २१७

३१ दलित कथेतील सामाजिकता
- डॉ.स्नेहल मराठे, मालेगाव----------------- २२८

३२ 'शापित' कादंबरीतील समाजचित्रण
- प्रा.सुनिता उफाडे, निफाड ---------------- २३३

March-2022

 ISSN No. 2394-5990

३३ दलित साहित्यातील स्वरूप
- डॉ. मंगेश पाटील. -------------------- २४१

३४ Dalit aesthetics in India : An overview
- Dr.Kalyan Kokane, Nimgaon, Malegaon -- २४७

३५ Social Order and Law in Arundhati Roy's 'The God Of Small Things'
- Dr.Premal Deore, Malegaon, ---------- २५३

३६ Depletion Of The Marganalised In The God of Small Things - Dr. S. A. Wagh, Nasik ----- २५९

३७ ग्रामीण साहित्यातील विनोदी कथांचे स्वरूप
- प्रा.योगिता भामरे, नाशिक ----------------- २६३

३८ मराठीतील ग्रामीण कादंबरीतील अस्सल ग्रामजाणीवा
- डॉ. सुधाकर चौधरी, शिरपूर. -------------- २६९

३९ ज. वि. पवार यांच्या कवितेतील सामाजिकता
- डॉ.आनंदा सोनवणे, नवलनगर, धुळे ---------- २७५

४० 'माती, पंख आणि आकाश' मधील गावगाडा आणि जातीयतेचे चित्रण, डॉ.सुभाष पुलावळे, नवापूर, जि.नंदुरबार ---- २८३

४१ 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' या काव्यसंग्रहातील स्त्री प्रतिमा
- डॉ. भैय्या पाटील, धुळे ----------------- २९५

४२ 'पिराजी पाटील' कादंबरीतील समाजवास्तव
- डॉ.पंकज देवरे. सोनगीर, जि.धुळे ----------- ३०६

४३ बदलते ग्रामीण साहित्य - एक शोध
- डॉ.मधुकर भुसारे, चोपडा ------------- ३१२

४४ दलित कथा साहित्यातील सामाजिकता
डॉ.विनोद केदारे, मनमाड. मार्गदर्शक-डॉ.प्रमोद आंबेडकर ३१६

SHODHSAMHITA
शोधसंहिता

ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

NUTRITIONAL STATUS OF CHILDREN IN TRIBAL TEHSIL OF NASHIK DISTRICT, MAHARASHTRA

Mr. Abhijit A. Awhad[1]
Department of Geography
PTVA'S Sathaye College,
University
Vile Parle (E), Mumbai
Email: abhijit.awhad@sathaye.edu.in
Mob. 7020376874

Mr. Jagadish D. Wetal[2]
Department of Geography
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
Aurangabad
Email: jagdishwetal@gmail.com
Mob. 9604731983

Dr. D. S. Suryawanshi[3]
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
University,
Dhule, Maharashtra
Email – dsskbcnmu@gmail.com.
Mob. 8275589269

Dr. Madanlal V. Suryawaanshi[4]
Head of the Geography Department
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
Aurangabad
Email_ head.geeography@bamu.ac.in
Mob. 9823590863

Abstract:

Children from tribal regions are more likely to be stunted, wasted, and underweight than children from other groups. Under-nutrition is responsible for more than a third of all child deaths worldwide. Nourishment is important for children's physical, mental, and emotional development, and significant attention has been placed on providing proper nutrition to growing populations, particularly during their formative years (Kumar A, Kamath 2010)[7] The purpose of this study has to compare the prevalence of different nutritional indicators among 0 to 60 months indigenous children to national estimates. Participants are chosen using a WHO-developed 30x7 cluster sample design. The overall prevalence of Underweight children in current study is 31.25 % (95% CI: 29.53-32.97 %). Prevalence of Stunting and Wasting has found 44.83 % (95% CI: 43.7-45.96 %) and 23.67 % (95% CI= 22.54- 24.8 %) respectively. Female children's prevalence rates of underweight and wasting are found to be considerably greater than Male children's (p-value 0.72). The nutritional quality of 0 to 60 months children in tribal area of Nashik District has been determined to be better than that of its equivalent tribal areas, indicating that the district is on pace to fulfil the Millennium Development Goals objective of a 29.01 percent percentage of underweight children under the age of three, as opposed to the almost off-track national data.

Keywords- Nutritional status, Underweight, Stunting, Wasting and tribal children, MDG

Introduction:

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

SHODHSAMHITA
शोधसंहिता
ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

Human growth and community well-being are both dependent on good health. The nation's indigenous population, known as Adivasi or scheduled tribes (STs), is one of the country's poorest, most vulnerable and most disadvantaged groups. The word "Scheduled Tribes" first appears in Article 366 of the Indian Constitution (25). Indications of primitive features, particular culture, geographical isolation, shyness of interaction with the larger population, and backwardness have used to define a society as tribal (Ministry of tribal affair-2016)[8]. Indigenous people's health is much worse than that of other populations, according to nationals

children from scheduled tribes and scheduled castes are more prone than children from other castes/tribes to be stunted, wasted, and underweight (WHO -2016)[13]

As disruptions in health and nutrition, regardless of their aetiology, inevitably impact child development, growth assessment is the best way to characterize a kid's health and nutritional condition. As a result, growth assessment provides an indirect measure of an entire population's quality of life (De Onis M-1993)[3]. The growth reference standard utilized in interpreting population growth is quite important (Nuruddin R, Lim MK-2008)[9]. Using recently updated WHO growth standards, this research attempted to quantify the incidence of malnutrition among 0 to 60 months tribal children.

Study Region:

The study area is located in the north-western and south west region of the Nashik District. It extends from 19^0 44' 57" to 20^0 43' 55" north latitudes and 73^0 14' 05" to 73^0 06' 57" east longitudes. Study area covers an area of 4581.98 sq. km., which is 29.40 % of the geographical area of the district. It is surrounded by Deola and Chandwad tehsil in the east and the north-east, Gujrat state in the north, Palghar districts of Maharashtra State to the south-west, Igatpuri tehsil to the south. It consists of 05 tehsils, namely Peint, Dindori, Surgana, Kalwan and Trimabkeshwar. The population of the region is 976092. It includes 760 villages and 40 PHC.

Arts, Com. & Science College * DHULE

Scanned with CamScanner

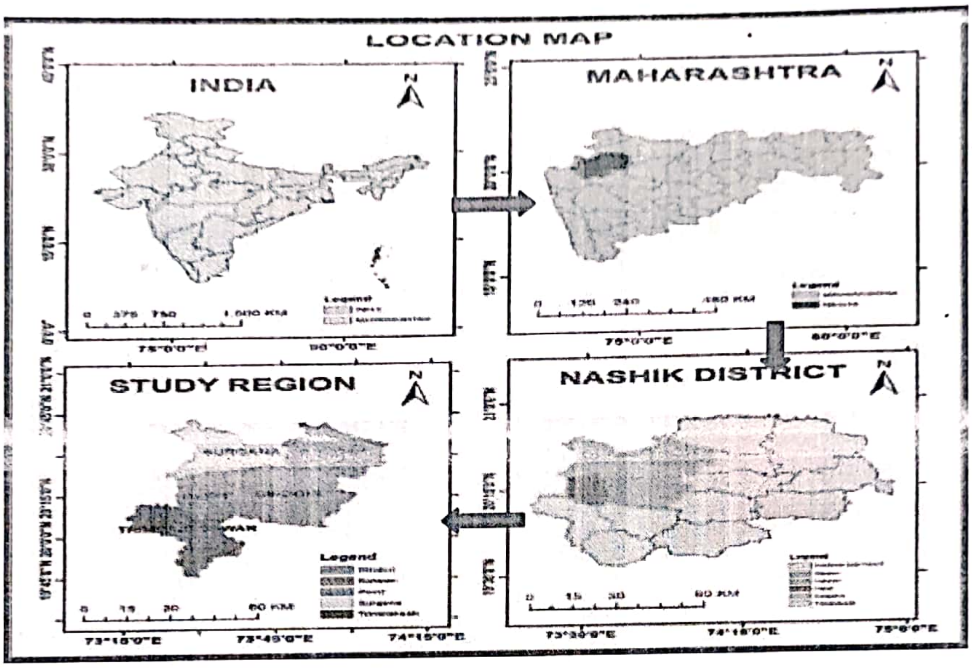

Objectives:

1) To find out the overall nutritional status of tribal children in study area.
2) To compare the prevalence of different nutritional indicators of indigenous children to national estimates.
3) To suggest the improve health infrastructure and improve the mother and child health.

Materials and Methods:

Microsoft Excel is used to input and analyse the information. Percentages and proportions are used to describe qualitative data (prevalence of underweight, stunting, and wasting) with a 95% confidence interval. The mean and standard deviation have used to summarize quantitative values (age, height, and weight). The chi square test of significance has used to determine the relationship between the two genders, and a p value of less than 0.05 has declared statistically significant and in this paper, there is no significant of p value. Children aged 1 to 60 months who lived in tribal field practice regions are studied in community-based research. A sample size of 397 has calculated for the current study, the sample size is computed based on a prevalence of 38% among children aged 0 to 60 months. The following formulas used for calculating sample size are as follows.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with CamScanner

1) **Mean**

$$\bar{x} = \frac{\sum fx}{n}$$

Whereas, f= Frequency of sample size, X= Size of sample size
N= Number of Sample size

2) **Standard Deviation**

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x-\bar{x})^2}{n}}$$

Whereas, $\sigma = Standard\ Deviation$
N= Sample Size
X= Size of sample size
$\bar{X}$= Mean of the sample size
N= Number of Sample size

3) **Chi square test**

$$x^2 = \sum \frac{(O-E)^2}{E}$$

Whereas, x^2 = Chi square
O= Observed Value
E= Expected Value

4) **Confidence Interval**

$$CI = \bar{x} \pm z * \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$$

Whereas, X = sample Mean
Z= Level of confidence – 95% (1.96)
$\sigma = Sample\ stadard\ deviation$

N = Sample size

Discussion:

In April 2006, the World Health Organization (WHO) released the Child Development Standard for new born and children up to the age of five, which was based on a multi-country study of healthy breast-fed children's growth under ideal settings (Ramachandran P, Gopalan-2011)[12]. WHO developed 30x7 cluster sample design was used to identify participants? It is two-stage cluster selection procedure in which 5 tribal tehsils have chosen using population proportion to size (PPS) from a list of villages in the district (Census 2011), and then 15 villages within each tehsil are chosen in the second step. The information is gathered using a semi-structured questionnaire that has created by the researchers. We performed a house-to-house survey and gathered data by interviewing the mothers or main caregivers of the children. An

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

anthropometric evaluation is performed using conventional procedures as specified in the WHO Growth Standards training booklet.

The children are checked after a list of children aged 0 to 5 years has obtained from the local Anganwadi centre. Before each measurement, the technique is explained to the parent/guardian and/or the kid. To the closest 0.1 cm, the height is measured using a standardized portable stadiometer with a fixed vertical backboard and an adjustable headpiece. The UNICEF body weight scale is used to determine the child's weight in kilos. Underweight (weight-for-age), stunted (height-for-age), and wasted (weight-for-height) are defined as children who have more than two SDs below the standard median of the WHO Multi Centric growth reference study.

Table-1: Age, Sex and Anthropological characteristics of the children studied

	Male (n-193)	Female (n-204)	Total (n-397
Age in Months (Mean±-SD)	30.61±16.99	31.27±18.03	30.95±17.53
Weight in kg (Mean±-SD)	10.20±2.44	9.82±2.84	10.01±2.66
Height/Length in cm (Mean±-SD)	82.73±12.18	82.01±13.83	82.36±13.1

Source: Computed by Researchers 2021

Table-2: Sex distribution of nutritional status of the children studied

Prevalence	Total (n-397)	Male (n-193)	Female (n-204)	P Value*
Underweight	31.25 % (124)	29.01 % (56)	38.82 % (69)	0.72
Stunting	44.83 % (178)	50.25 % (97)	39.70 % (81)	2.47
Wasting	23.67 % (94)	20.72 % (40)	26.47 % (54)	1.38
*2 tailed p-value calculated from chi square test of statistical significance.				

Source: Computed by Researchers 2021

Figure-1: Nutritional Status of Children aged 1 to 60 Months

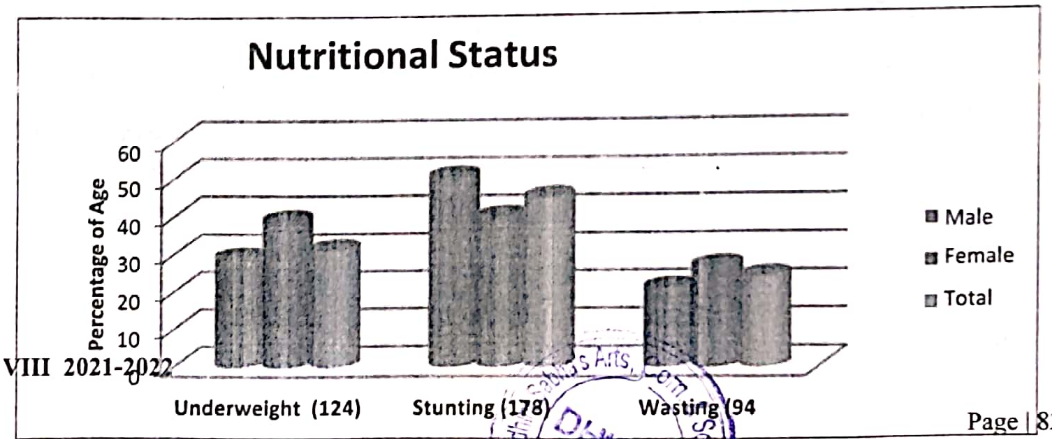

Malnutrition encompasses both under and over-nutrition, and may range from severe dietary shortages to excessive obesity (Kandala NB, Madungu TP-2011)[6]. Children from the Shabar tribe forest tribal children in India had the greatest rate of undernutrition (33.87 percent) compared to their rural counterparts (24.62 percent). In research undertaken by A Jaiswal et al among the Bhumia tribe of Madhya Pradesh, the prevalence of underweight children was found to be 58.6%, with proportions of wasting and stunting being 36.2 percent and 42.2 percent, respectively. S Islam et al. observed that the prevalence of underweight, wasting, and stunted children was 29 percent, 21.6 percent, and 30.4 percent, respectively, in a study of nutritional status in under 5 children in a riverine tribal community in Dibrugarh, Assam

Underweight, wasting, and stunting are found to be 39 percent, 20.5 percent, and 38 percent, respectively, in research undertaken by R Philip et al to investigate the incidence of undernutrition among tribal preschool children in Kerala's Wayanad district. Underweight, wasting, and stunting were found to be prevalent in 65.2 percent, 20.15 percent, and 54.2 percent of tribal preschool children in West Bengal, India, according to research done by S Bisai. In separate research done by R Yadav on Bihar's tribal preschool children, the prevalence of underweight, wasting, and stunting was found to be very high, at 55 percent, 34.5 percent, and 60 percent, respectively.

In the present research, 397 children between the ages of 0 to 5 years are evaluated for their nutritional condition. Males made up 48.61% (n-193) of the youngsters investigated, while females made up 51.39% (n-1204). Male and female children are found to have mean ages of 30.61±16.99 months and 31.27 ±18.03 months, respectively. These children's average weight and height/length have 10.01±2.66 kg and 82.36±13.1 cm, respectively (Table-1). The overall prevalence of Underweight children in current study has 31.25 % (95% CI: 29.53-32.97 %). Prevalence of Stunting and Wasting is found 44.83 % (95% CI: 43.7-45.96 %) and 23.67 % (95% CI= 22.54- 24.8 %) respectively (Table-2) (Figure-1).

With a p-value of 0.72, the frequency of underweight is found to be considerably greater among female children (38.82 %) than male children (29.01 %). Wasting has also observed to be considerably greater (p-<1.38) among female children (26.47%). Though male children are found to have a higher percentage of stunted children than female children, the difference is not statistically significant (p-2.47) (Table-2).

It is commonly accepted that a significant portion of the Indian population, particularly

Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

tribal populations, has not reaped the full advantages of development efforts during the last six decades. Tribes are among the poorest and most disenfranchised parts of Indian society, notwithstanding their unique safeguards. In the present research, the prevalence of underweight children in tribal tehsil in Nashik district is determined to be 31.25%. Stunting and wasting are found to be prevalent in 44.83 % and 23.67 % of the population, respectively (Table-2). In compared to male children, the prevalence of underweight and wasting has found to be much greater in children (38.82%).

Results:

The prevalence rates found in our research are similar seen in other tribal regions of India. The statistics are much better than the present study's average prevalence for tribal regions in Nashik district (underweight- 31.25 percent, stunting- 44.83 percent and wasting- 21.11 percent). The current nutritional situation reflects improved health infrastructure and better implementation of numerous interventions under national health programs aimed at improving mother and child health. There is still a lot of room for improvement in the future, since a large percentage of children (31.25 percent underweight and 44.83 percent stunted) are still undernourished.

It is suggested that comprehensive community-based research be conducted to determine the causes of underweight, wasting, and stunting in children. For a sustained and gradual improvement in the nutritional status of children in this area, further development of existing health infrastructure and monitoring of different interventions within the national health program for promoting mother and child health must be assured.

Conclusion:

The nutritional quality of 0 to 5 years children in tribal area of Nashik district has been determined to be better than that of its equivalent tribal areas, indicating that the district is on pace to fulfil the Millennium Development Goals objective of a 29.01 percent percentage of underweight children under the age of three, as opposed to the almost off-track national data. We discovered that over half of us under five-year-olds are underweight and stunting, with girls being the most impacted. Children from tribal areas and those from poorer socioeconomic backgrounds are more likely to be malnourished. The nutritional status of a kid is significantly influenced by the mother's educational and employment position. To reduce the burden of

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with CamScanner

malnutrition among children, the government, non-governmental organizations, and the community must work together. To eliminate child malnutrition, a program that is effective, efficient, and equitable should be developed.

Acknowledgement:

We are grateful to the women and children of Nashik district tribal talukas for their precious time and participation, without which this research would not have been feasible. We also want to express our gratitude to all of the Anganwadi personnel for their unwavering assistance during the research.

References:

1. Bisai S. Prevalence of Undernutrition among Santal tribal Preschool Children of Paschim Medinipur District, West Bengal, India. International Journal of Pediatrics. 2014; 2:347-54.
2. Chakraborty S, Ghosh R, Bharati P. Nutritional status among the Shabar tribal children living in urban, rural and forest habitats of Orissa, India. Indian Journal of Public Health. 2012; 3:227-34.
3. De Onis M, Monteiro C, Akre J, Clugston G. The worldwide magnitude of protein- energy malnutrition: an overview from the WHO Global Database on child growth. *Bull World Health Organ.* 1993; 71:703-12.
4. Islam S, Mahanta T, Sarma R, Hiranya S. Nutritional status of under 5 children belonging to tribal population living in riverine (Char) areas of Dibrugarh district, Assam. Indian Journal of Community Medicine. 2014; 39:169-74.
5. Jaiswal A. Health and Nutritional Status of a Primitive Tribe of Madhya Pradesh: Bhumia. Global Journal of human social science history archaeology and anthropology. 2013; 13:14-19.
6. Kandala NB, Madungu TP, Emina JBO, Nzita KPD, Cappuccio FP. Malnutrition among children under the age of five in the Democratic Republic of Congo (DRC): does geographic location matter? *BMC Public Health.* 2011; 11:261.
7. Kumar A, Kamath VG, Kamath A, Rao CR, Pattanshetty S, Sagir A. Nutritional status assessment of under-five beneficiaries of Integrated Child Development Services program in rural Karnataka. *AMJ.* 2010;3(8):495-98.
8. Ministry of tribal affair. Government of India. Available with

DHULE

ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

http://tribal.nic.in/Content/DefinitionpRrofiles.aspx Accessed on 11-08-2016.

9. Nuruddin R, Lim MK, Hadden WC, Azam I. Comparison of estimates of under-nutrition for pre-school rural Pakistani children based on the WHO standard and the National Centre for Health Statistics (NCHS) reference. *Public Health Nutrition*. 2008;12(5):716–22.
10. Philip RR, Vijayakumar K, Indu PS, Shrinivasa BM, Sreelal TP, Balaji J. Prevalence of undernutrition among tribal preschool children in Wayanad district of Kerala. Int J Adv Med Health Res. 2015; 2:33-8.
11. Pulfrey S. Malnutrition a silent emergency. *CMAJ*. 2006;174(13):1837.
12. Ramachandran P, Gopalan HS. Assessment of nutritional status in Indian preschool children using WHO 2006 Growth Standards. *Indian J Med Res*. 2011; 134:47-53.
13. World health organisation. Health of indigenous people. Available from http://www.who.int/mediacentre/factsheets/ fs326/en/ Accessed on 18-08-2016.
14. Yadav R, Singh P. Nutritional status and dietary intake in tribal children of Bihar. Indian Paediatrics.1999:36:37-42.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner